

AUDIT

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ JURNAL 1999-CU İLDƏN ÇIXIR

2013 № 4

БУ САЙИМЫЗДА

AUDİT, UÇOT VƏ İQTİSADİ TƏHLİL

Əliyev Ə.İ. dos.

Ölkənin sənaye potensialının statistik qiymətləndirilməsinin bəzi məsələləri.....3

Cabbarov A.S. i.ü.f.d.

Müasir şəraitdə müəssisələrdə idarəetmə uçotunun təşkili xüsusiyyətləri.....10

BÜDCƏ VƏ VERGİ PROBLEMLƏRİ

Nəcəfova V.Q i.ü.f.d.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında vergi siyasətinin rolu.....16

MALİYYƏ VƏ KREDİT

Годжаева Э.М. д.ф.э.н.

Перспективы и специфика экономических интеграционных процессов

Азербайджанской Республики.....20

Cavadov R.C. i.ü.f.d.

Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin inkişaf istiqamətləri.....26

BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

İbrahimov İ.H. i.e.d., prof.

Aqrar sahibkarlığın inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin global aspektləri.....30

Əbdülsəlimzadə Q.Y. prof.

Azərbaycanda iqtisadi fikrin formalaşması və inkişaf mərhələləri.....42

İsgəndərov R.Ə. dos., İsgəndərov A.R. müəllim

Maşınqayırmada istehsalın texniki-iqtisadi göstəricilərin təyini xüsusiyyətləri.....54

Азизов А.А. д.ф.э.н., доц.

Финансовая поддержка предпринимательской деятельности в туризме.....60

Кафаров А.А. проф., д.э.н.

Концептуальный подход разработки и адаптации бизнес-модели.....64

Namazov Q.M. p.e.n., dos.

Öyrənənlər tərəfindən anlayışların mənimsənilmə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi

metodikası.....71

Abdullayev F.İ. dos., İmanova Z.B. assis.

İqtisadi sistemlərdə qərarların qəbulu metodları və qərarların qəbulunu dəstəkləyən

sistemlərin tətbiqi.....75

Bəndəliyeva G.Ş. dissertant

Avtomobil yollarının layihələndirilməsi və tikintisində əhəngdaşı materiallarından

istifadə olunmasının texniki-iqtisadi və investisiya xarakteristikası.....83

HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ

Sadiqov R.F. i.ü.f.d.

Strateji idarəetmədə insan kapitalı əsas amil kimi.....92

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir **(Qeydiyyat № B 80)**.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”-na salınmışdır.

Baş redaktor: i.e.d., prof. İ.M.ABBASOV

Baş redaktorun müavini: i.e.d., prof. A.K.ƏLƏSGƏROV
AMEA-nın müxbir üzvü

Məsul katib: i.f.d. A.V.İSGƏNDƏROVA

R e d a k s i y a h e y ə t i:

A.A.NADİROV i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, Z.Ə.SƏMƏDZADƏ i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, A.F.MUSAYEV i.e.d.,prof., AMEA-nın müxbir üzvü, İ.H.ALIYEV i.e.d., prof., Ə.P.BABAYEV i.e.d.,prof., S.M.YAQUBOV i.e.d., prof., İ.Ş.QARAYEV i.e.d., prof., S.Y.MÜSLÜMOV i.e.d., prof., S.M.SƏBZƏLİYEV i.e.d., prof., S.M.QASIMOV i.e.d., B.A.XANKİŞİYEV i.e.n., prof., İ.A.MƏMMƏDOV i.e.n., prof., Z.M.MƏMMƏDOVA i.e.n., dos., M.M.RƏSULOVA i.e.n.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: relation@bbu.edu.az

«Biznes Universiteti» nəşriyyatı
Ⓑ Biznes Universiteti, 2013

UOT-339

ÖLKƏNİN SƏNAYE POTENSIALININ STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: sənaye, potensial, statistik göstərici, təhlil, infrastruktur, diversifikasiya, innovasiya, sahibkarlıq.

Ключевые слова: промышленность, потенциально, статистики, анализ, инфраструктура, диверсификация, инновации и предпринимательство.

Key words: industry, potentially, statistics, analysis, infrastructure, diversification, innovation and entrepreneurship.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, sənaye müəssisələrinin yeniləşdirilməsi, sabit, davamlı və balanslaşdırılmış iqtisadi inkişafın təmin edilməsi iqtisadiyyatın bütün potensialından istifadə edilməsini zəruri edir. Ölkədə sənayenin perspektiv inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək, sənaye sferasında biznes fəaliyyətinin fəallığını yüksəltmək, həmçinin sənayenin cari vəziyyətində müşahidə edilən mühüm meyilləri aşkar etmək məqsədilə sənaye potensialının qiymətləndirilməsi zəruridir. Sənaye potensialı dedikdə, ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və sənayenin tarazlı inkişafını təmin etməyə istiqamətlənən, mütərəqqi struktur dəyişiklikləri və institusional dəyişiklikləri həyata keçirən, yeni elmi-texniki nailiyyətləri və texnologiyaları tətbiq etməyə imkan verən istehsal, maliyyə, insan resurslarının və infrastruktur imkanlarının məcmusu başa düşülür. Sənaye potensialını səciyyələndirmək və onun hərtərəfli inkişaf imkanlarını müəyyən etmək üçün dörd bölmədə birləşdirilən (istehsal, maliyyə, insan və infrastruktur potensialı) bir sıra statistik göstəricilərdən istifadə etmək məqsəduyğundur (1,2). Həmin göstəriciləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

Sənayenin *istehsal potensialı* göstəriciləri:

1. Əhalinin hər nəfərinə düşən istehsal fondlarının dəyəri. Əsas parametri sənayenin resurs potensialıdır.
2. Tədqiqatı yerinə yetirən təşkilatların xüsusi çəkisi və işləyib hazırlayan təşkilatların ümumi sayı. Sənaye potensialının əsas parametri sənayenin innovasiyaya həssaslığıdır.
3. Sənaye istehsalının fondverimi. Əsas parametri istehsal resurslarından səmərəli istifadə edilməsidir.
4. Sənayedə əsas fondların köhnəlməsi, yenilənməsi və sıradan çıxma səviyyəsi. Əsas parametri istehsal resurslarının vəziyyəti və hərəkətidir.

Sənayenin *maliyyə potensialı* göstəriciləri:

1. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyanın Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi. Sənaye potensialının əsas parametri sənayenin inkişafının strateji vəzifələrinin prioritetlik dərəcəsidir.
2. Əhalinin hər nəfərinə düşən xarici investisiyanın həcmi. Əsas parametri ölkənin dünya təsərrüfatına inteqrasiya dərəcəsidir.
3. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyanın əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi. Əsas parametr sənayenin strateji vəzifələrinin maliyyə təminatlılığı səviyyəsidir.
4. Elmi tədqiqatlara yönəldilən xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisi. Əsas parametri elmi-innovasiyalı inkişafın prioritetlik dərəcəsidir.

Sənayenin *insan potensialı* göstəriciləri:

1. Tədqiqatla məşğul olan şəxslərin sayı. Əsas parametri əmək resursları üçün elmi-innovasiya sferasının cəlbəedicilik dərəcəsidir.
2. Məşğul olanların ümumi sayında ali təhsilli işçilərin xüsusi çəkisi. Əsas parametri sənayenin intellektual resursudur.

3. Məşğul olanların ümumi sayında orta peşə təhsilli işçilərin xüsusi çəkisi. Əsas parametrlər sənayenin intellektual resursudur.

Sənayenin *infrastruktur potensialı* göstəriciləri:

1. Ümumi istifadə olan dəmir yolunun uzunluğu.
2. Ümumi istifadə olan avtomobil yolunun uzunluğu.
3. Daxili su yollarının uzunluğu.

Onu da qeyd etmək ki, bu üç göstəricinin əsas parametri nəqliyyat infrastrukturunun sıxlığıdır.

4. Elektrik enerjisi stansiyalarının gücü. Əsas parametri sənayenin enerji ilə təminatlılığıdır.

Ölkədə həyata keçirilən davamlı, sistemli və məqsədə müvafiq sosial-iqtisadi siyasət müasir dövrdə Azərbaycanı mühüm nəqliyyat-kommunikasiya yollarını birləşdirən beynəlxalq mərkəzə çevirmişdir. Azərbaycanın zəngin təbii resurslara malik olması müxtəlif ölkələrin və beynəlxalq qurumların bizim ölkəyə marağını daha da artırmışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafına və qloballaşmanın şərtlərinə adekvat rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına və inkişafın yeni modelinin yaradılmasına imkan verən genişmiqyaslı iqtisadi siyasət həyata keçirməyə başlamışdır.

Yanacaq-enerji kompleksi ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir və onun sahələri (neft və qaz) respublikanın iqtisadi potensialında mühüm yer tutur (iqtisadiyyata yönəldilən xarici investisiyanın 23%-i, ÜDM-nin 53%-i onların payına düşür). Neft və qaz ehtiyatlarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi və onun enerji daşıyıcılarının səmərəli istehlakı ilə uzlaşdırılması iqtisadiyyatın strukturunun balanslaşdırılmış inkişafına yeni təkan vermişdir (2,3,7).

Müasir dövrdə Azərbaycanda yeni istehsal, sosial infrastruktur və nəqliyyat şəbəkələri yaradılır, yeni texnologiyalar alınır, müxtəlif xidmət sferaları yaradılır və inkişaf etdirilir, həmçinin ölkəmiz dünya bazarında fəal iştirak edir. Bununla yanaşı müasir qlobal iqtisadiyyatın fəal iştirakçısı və yeni informasiya cəmiyyətinin subyekti olmaq üçün ölkənin bütün iqtisadi sisteminin diversifikasiyası, sənaye potensialından maksimum istifadə edilməsi və innovasiya texnologiyalardan istifadə edən müasir istehsal sahələrinin yaradılması zəruridir.

Rəsmi statistikanın məlumatları 2012-ci ildə Azərbaycanda sənaye istehsalının həcmi 33,9 milyard manat təşkil etdiyini göstərir. 2011-ci illə müqayisədə bu göstərici 2,3% azalmışdır. Bununla yanaşı sənaye sektorunda istehsal edilən məhsulun 81% -i özəl bölmənin payına düşmüşdür. Sənaye məhsulunun quruluşunda 91,8% sənaye malları istehsalının, 8,2%-i isə sənaye xarakterli xidmətlərin payına düşmüşdür. 2012-ci ildə emal hasilat sənayesinin istehsalının həcmi 25,6 milyard manat olmuşdur ki, bu əvvəlki illə müqayisədə 4,2% azdır. Sənaye istehsalının ümumi həcmində hasilat sənayesinin payı 2012-ci ildə 75,4% təşkil etmişdir. Bu ildə sənaye istehsalının ümumi həcmində emal sənayesinin payı 18,9% olmuşdur (6,4 milyard manat). Ölkədə sənayeləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində qeyri-neft sektorunun artımı 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 7,8% təşkil etmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının baza sahəsi olan hasilat sektoru (neft və qaz hasilatı) 2012-ci ildə 43 milyon ton neft, 17,2 milyard kub. metr qaz hasil etmişdir. Faktlar göstərir ki, 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə neft hasilatı 5,3% azalmış, qaz istehsalı isə 5,4% artmışdır. Bu dövrdə neft və qaz hasilatı əsasən “Azəri-Çıraq-Günəşli” neft və “Şah-dəniz” qaz yatağından hasil edilmişdir. 2012-ci ildə “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəməri ilə 2380,1 min ton, “Bakı-Supsa” neft kəməri ilə 378,7 min ton, “Bakı-Novorossiyski” neft kəməri ilə 84,8 min ton, dəmir yolu ilə isə 73,6 min ton neft ixrac edilmişdir. Onu da qeyd etmək ki, neft hasilatında nəzərə çarpan azalmanı aradan qaldırmaq üçün 2013-2014-cü illər üzrə neft hasilatının sabitləşdirilməsi proqramı işlənib hazırlanmışdır (5,6).

Ölkədə möhkəm iqtisadi təməlin yaradılması və təmin edilmiş makroiqtisadi sabitlik dünya bazarının konyukturasından asılı olmayan sabit və davamlı inkişafa rəvac verməklə, ölkənin sənaye potensialını xeyli artırmışdır. Sənayenin istehsal potensialını səciyyələndirən əsas göstərici əsas fondların mövcudluğuudur. Rəsmi statistikanın məlumatları ölkədə əsas

sənaye-istehsal fondlarının dinamikasında davamlı artımın olduğunu göstərir (Cədvəl 1).

Məhsul istehsalının və yaradılmış əlavə dəyərin həcminə görə iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə daha çox paya malik olan sənaye bölməsi əsas fondların həcminə görə də yüksək çəkiyə malikdir. Rəsmi statistikaya görə 2011-ci ildə ölkənin 49026,0 milyon manatlıq ümumi əlavə dəyərinin 24980,0 milyon manatı mədənçıxarma sənayesində, 2077,2 milyon manatı isə emal sənayesində istehsal edilmişdir. 2013-cü ilin əvvəlinə iqtisadiyyatın bütün sahələrində dəyəri 84,3 milyard manat olmuş əsas istehsal fondlarının 46,8 milyard manatı (55,5%) sənaye müəssisələrinin payına düşmüş və onların həcmi il ərzində 4,8 milyard manat və ya 13,0 faiz artmışdır.

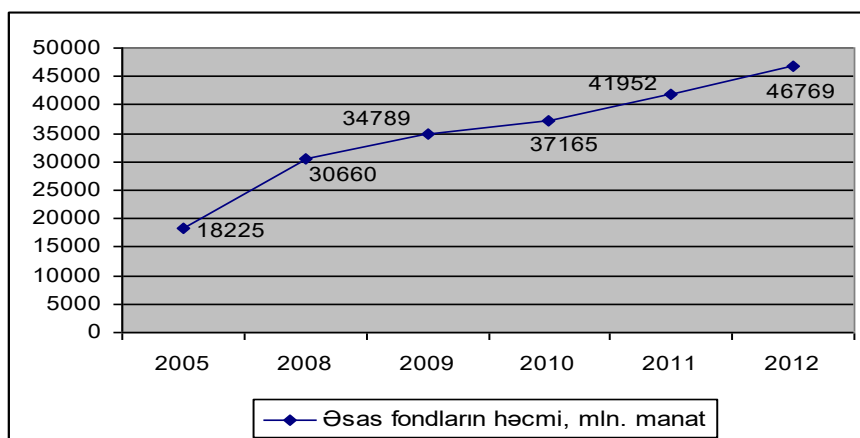
2005-2012-ci illərdə sənayedə əsas fondların dinamikasında müşahidə edilən dəyişikliyi 1 sayılı xətti qrafik daha əyani göstərir.

Cədvəl 1.

2005-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsas sənaye-istehsal fondlarının mövcudluğu, ilin sonuna, milyon manatla

	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Sənaye üzrə, cəmi	18 225	30 660	34 789	37 165	41 952	46 769
Mədənçıxarma sənayesi	13 098	24 154	25 764	27 848	30 626	34 171
Xam neft və təbii qaz hasilatı	12 602	23 562	25 219	27 170	29 904	33 460
Metal filizlərinin hasilatı	24,6	24,1	31,3	78,7	78,9	80,4
Daş, qum, çınqıl, duz və digər mədənçıxarma sənayesi məhsullarının hasilatı	59,2	100,5	121,5	163,3	144,9	133,2
Mədənçıxarma sənaye sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	412,2	467,4	392,9	436,1	497,8	497,3
Emal sənayesi	3 126	3 778	4 141	4 791	5 174	5 623

2005-2012-ci illərdə xam neft və təbii qaz hasilatı sahəsində istehsal fondlarının həcmi davamlı olaraq artmışdır. Belə ki, mədənçıxarma sənayesinin bu sahəsində əsas sənaye istehsal fondlarının həcmi 2005-ci ildə 12,6 mlrd. manat, 2011-ci ildə 30,6 mlyrd. manat, 2012-ci ildə isə 33,5 mlyrd. manat təşkil etmişdir. 2005-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə xam neft və təbii qaz hasilatı sahəsində əsas fondların həcmi təxminən 2,7 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə isə 9,5% artmışdır. Müqayisə edilən dövrdə emal sənayesində əsas fondların həcmində artım müvafiq olaraq 80,6% və 7,7% təşkil etmişdir. Təhlil göstərir ki, sənayenin mədənçıxarma sənayesində əsas fondların həcmi daha sürətlə artmışdır.



Şəkil 1. 2005-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsas sənaye-istehsal fondlarının dinamikası, milyon manat.

Əsas fondların artımına investisiya qoyuluşu bilavasitə təsir edir. 2012-ci il ərzində iqtisadiyyata yönəldilmiş bütün investisiyaların 39,2 faizi və ya 6,0 milyard manatı sənaye sahələrinə yönəldilmiş və onun həcmi əvvəlki ilə nisbətən 12,5 faiz artmışdır. Sənaye sahəsində həyata keçirilən tədbirlər əsas fondların sahəvi quruluşuna müəyyən təsir göstərmişdir. Araşdırma göstərir ki, 2008-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə əsas fondların payı iqtisadiyyatın tikinti, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahələrində artmış, digər sahələrdə isə azalmışdır. Müqayisə edilən dövrdə əsas fondların sənayedə xüsusi çəkisi 56,7%-dən 55,5%-ə düşmüşdür.

Sənayenin istehsal potensialını xarakterizə edən ümumiləşdirilmiş göstəricilərdən biri də əhalinin hər nəfərinə düşən əsas sənaye-istehsal fondlarının həcmidir. 2008-ci ildə ölkə əhalisinin hər nəfərinə düşən əsas sənaye-istehsal fondlarının həcmi 344,6 manat, 2011-ci ildə 4542,7 manat, 2012-ci ildə isə 4998,6 manat təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, bu dövrdə əhalinin hər nəfərinə düşən əsas sənaye-istehsal fondlarının həcmi nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır.

Sənaye istehsalının fondverimi və sənayedə əsas fondların köhnəlməsi (aşınma) səviyyəsi göstəriciləri sənayenin istehsal potensialını səciyyələndirən mühüm göstəricilərdən biri hesab edilir. Birinci göstərici istehsal resurslarından səmərəli istifadə edilməsini, ikinci göstərici isə istehsal resurslarının vəziyyətini xarakterizə edir. Məlumdur ki, ölkə iqtisadiyyatının texnoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində onun ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusilə sənayedə istehsal potensialını xarakterizə edən həmin göstəricilərin dinamikasında müsbət meyllərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır (Cədvəl 2).

Cədvəl 2.

2011-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin sahələri üzrə əsas sənaye-istehsal fondlarının köhnəlməsi (aşınması), fondverimi və fondla təmin edilməsi göstəriciləri

Sənaye sahələri	Köhnəlməsi (aşınması), əsas fondların ümumi dəyərinə nisbətən, %		Fondverimi əvvəlki ilə nisbətən, %		Fondla təmin edilmə əvvəlki ilə nisbətən, %	
	2011	2012	2011	2012	2011	2012
Sənaye üzrə, cəmi	38,3	31,8	106,5	89,0	111,3	104,6
Mədənçıxarma sənayesi	29,4	29,0	121,4	87,3	101,7	106,4
Xam neft və təbii qaz hasilatı	28,6	28,7	122,8	86,4	101,0	108,9
Emal sənayesi	54,8	53,7	99,6	93,6	103,0	104,7
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	41,3	24,4	57,3	94,9	211,7	111,9
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	47,0	47,3	119,0	116,3	101,0	92,0

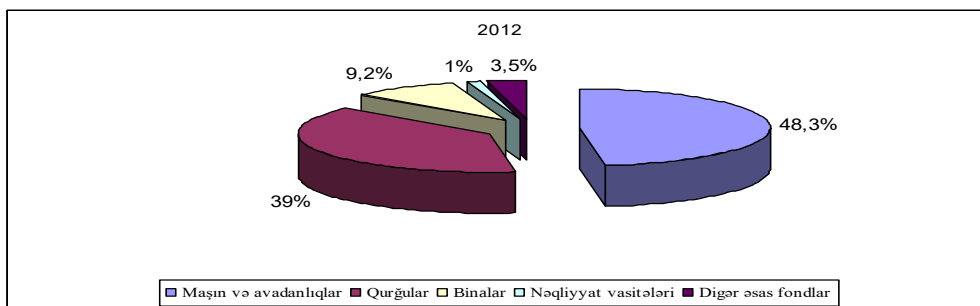
2 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, sənaye üzrə ümumilikdə və onun ayrı-ayrı sahələri üzrə əsas sənaye-istehsal fondlarının köhnəlmə səviyyəsi hələ də nəzərə çarpacaq səviyyədədir. Emal və su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrində bu göstəricinin səviyyəsi xüsusilə yüksəkdir. Belə ki, 2011-ci ildə emal sənayesində əsas sənaye-istehsal fondlarının köhnəlmə səviyyəsi 54,8%, 2012-ci ildə isə 53,7% təşkil etmişdir. Həmin dövrlərdə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində bu göstəricinin səviyyəsi 47% və 47,3% olmuşdur. 2012-ci ildə sənayenin maşın və avadanlıq parkının köhnəlməsi və aşınması nəticəsində əsas vəsaitlərin 0,8 faizi və ya 346,6 milyon manatlıq hissəsi istismardan çıxarılmışdır, lakin aşınmış əsas fondların xüsusi çəkisi hələ də yüksək olaraq qalmaqdadır.

Belə ki, 46,8 milyard manatlıq sənaye potensialının 14,9 milyard manat dəyərində olan əsas fondları və ya 31,8 faizi aşınmış və mənəvi cəhətdən köhnəlməyə məruz qalmışdır.

Əsas fondlardan səmərəli istifadə edilməsinin əsas göstəricisi olan fondverimi əvvəlki illə müqayisədə 11,0 faiz, sənayenin bölmələri üzrə - mədənçıxarma sənayesində 12,7 faiz, emal sənayesində 6,4 faiz, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatında 42,7 faiz azalmış, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalında isə 16,3 faiz artmışdır. (6).

Müasir dövrdə məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onun yenilənərək daxili və xarici bazarda rəqabətqabiliyyətli olması üçün, fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş maşın və avadanlıqların yeniləri ilə əvəz olunması zəruridir. Bu proses çərçivəsində son illər sənaye üzrə ümumilikdə və onun ayrı-ayrı bölmələrində əsas fondların yenilənmə sürətinin artması müşahidə olunmuşdur. Rəsmi statistikanın məlumatlarına görə əgər 2010-cu ildə əsas fondların yenilənmə əmsalı 7,9%, 2011-ci ildə 7,7% təşkil etmişdirsə, 2012-ci ildə bu göstərici 11,8% olmuşdur. Əsas vəsaitlərin yenilənmə və çıxma sürətləri əsas fondların aktiv və passiv hissələrinin mütənasibliyinə təsir göstərmiş və onların strukturu da müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1995-ci ildə əsas fondların strukturunda maşın və avadanlıqlarla müqayisədə bina və qurğuların payı üstünlük təşkil edirdisə (23,0%-ə qarşı 58,5%), bu nisbət 2003-cü ildən başlayaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməyə başlamış və 2012-ci ildə əsas fondların ümumi həcmində maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi 48,3% olmuşdur. 2012-ci ildə ölkədə əsas sənaye-istehsal fondlarının növləri üzrə quruluşunu 2 saylı sektorlu diaqramdan daha aydın görmək olar.

2009-2012-ci illərdə əsas kapitala yönəldilən vəsaitin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin, əhalinin hər nəfərinə düşən əsas kapitala yönəldilən vəsaitin və xarici investisiyanın həcminin dinamikası 3 saylı cədvəldə əks etdirilmişdir (Cədvəl 3). Cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2009-2012-ci illərdə hər üç göstəricinin dinamikasında davamlı artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, əsas kapitala yönəldilən vəsaitin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2009-cu ildə 21,7% təşkil etdiyi halda, 2011-ci ildə bu göstərici 24,6%-ə, 2012-ci ildə isə bütün dövrlərin səviyyəsi ilə müqayisədə daha çox, yəni 28,5%-ə yüksəlmişdir.



Şəkil. 2. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasında əsas sənaye-istehsal fondlarının növləri üzrə quruluşu, %.

Cədvəl 3.

2009-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsas kapitala yönəldilən vəsaitin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi, əhalinin hər nəfərinə düşən əsas kapitala yönəldilən vəsaitin və xarici investisiyanın həcmi

İllər	əsas kapitala yönəldilən vəsaitin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi, %	əhalinin hər nəfərinə düşən əsas kapitala yönəldilən vəsaitin həcmi,	əhalinin hər nəfərinə düşən xarici investisiyanın həcmi
2009	21,7	858,6	488,5
2010	23,3	1087,2	726,6
2011	24,6	1385,9	741,7
2012	28,5	1646,7	866,0

Müqayisə edilən dövrdə əhalinin hər nəfərinə düşən əsas kapitalla yönəldilən vəsaitin həcmi 2009-cu illə müqayisədə 2012-ci ildə təxminən 2 dəfə, 2011-ci illə müqayisədə isə 18,8% artmışdır.

Təhlil edilən dövrdə əhalinin hər nəfərinə düşən xarici investisiyanın həcmi davamlı olaraq artan xətlə inkişaf etmişdir. Belə ki, 2009-cu illə müqayisədə 2012-ci ildə bu göstərici 77,3%, 2010-cu illə müqayisədə 19,2%, 2011-ci illə müqayisədə isə 16,8% artmışdır. Bu üç göstəricinin belə artımı sənaye potensialının maliyyə imkanlarının gücləndiyini göstərir.

Sənayenin infrastruktur potensialı göstəricilərinə elektrik enerjisi stansiyalarının gücü, ümumi istifadə olan avtomobil, dəmir yolunun, həmçinin daxili su yollarının uzunluğudur. Bu üç göstəricilər nəqliyyat infrastrukturunun sıxlığını və sənayenin enerji ilə təminatlılığını xarakterizə edir. 2005-2015-ci illərdə yanacaq-enerji sektorunun inkişafı üzrə dövlət proqramına uyğun olaraq Azərbaycanda ümumi gücü 1500 mbt olan yeni istilik və hidroelektrik stansiyalarının tikilməsi və istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Müasir dövrdə Azərbaycanın enerji sisteminin ümumi gücü 6200 mbt. təşkil edir. 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə elektrik enerjisi istehsalı 6,8% artmış və 20,4 mlyrd. kv/saat təşkil etmişdir. Bunun 18,7 mlyrd. kv/saatı istilik elektrik stansiyalarının, 1,7 mlyrd. kv/saatı isə hidroelektrik stansiyalarının payına düşür. Azərbaycan sənayesinin infrastruktur potensialını gücləndirmək üçün elektrik enerjisinin ixracına və bərpa olunan mənbələrdən istifadəyə xüsusi önəm verilir (5,6,7).

Son illərdə Azərbaycanın maliyyə və investisiya imkanlarının artması ölkədə müasir texnologiya əsasında sənayeləşmə siyasətini həyata keçirməyə imkan vermişdir. Bunun reallaşdırılması nəticəsində ölkənin regionlarında yeni istehsal və emal müəssisələri yaradılmışdır. Son 9 ildə qeyri-neft sektorunda istehsal təyinatlı 2 mindən çox obyekt istismara verilmişdir. Eyni zamanda innovasiya və yüksək texnologiya əsasında ölkənin sənayeləşdirilməsi sahəsinin yeni mərhələsi kimi sənaye zonalarının və texnoparkların yaradılması istiqamətində işlər davam etdirilir. 2012-ci ildə ölkədə 100-dən çox sənaye müəssisələri istismara verilmişdir.

Ölkədə həyata keçirilən işlər nəticəsində Azərbaycanın nəqliyyat sektoru sürətlə inkişaf etmiş və sənayenin infrastruktur potensialını xarakterizə edən göstəricilərin dinamikasında müsbət meyllər müşahidə olunmuşdur. Son 8 ildə Respublika əhəmiyyətli 2,5 min km uzunluğunda yollar qurulmuş və təmir edilmişdir. 2012-ci ildə avtonəqliyyat infrastrukturunun modernləşdirilməsi ilə yanaşı, dəmir yolu nəqliyyatının da inkişafına xüsusi önəm verilmişdir. Belə ki, bu ildə dəmir yolunun inkişafına 168,3 mln. manat həcmində investisiya qoyulmuşdur. Görülən işlər nəticəsində ölkənin nəqliyyat kompleksinin işinin həcmi xeyli artmışdır. Belə ki, 2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə ölkədə yük dövriyyəsinin həcmi 3,5% artmış və 210,6 mln. manat təşkil etmişdir. Artım nəqliyyat sektorunun bütün sahələrində, yəni avtomobil, dəmir yolu, hava, dəniz və s. müşahidə olunmuşdur (7,8).

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, ölkədə həyata keçirilən sistemli və ardıcıl iqtisadi siyasət və mövcud iqtisadi potensial səmərəli iqtisadi modelin qurulmasına və yaranan risklərin uğurla aradan qaldırılmasına imkan vermişdir. Yeni model Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı və tarazlaşdırılmış inkişafına mühüm iqtisadi əsas yaratmaqla, ölkədə sənayeləşmə siyasətinin davam etdirilməsi üçün müəyyən səviyyədə istehsal, maliyyə, insan və infrastruktur imkanları yaratmışdır. Bu imkanlardan maksimum yararlanaraq növbəti mərhələdə bütövlükdə ölkə və regionlar üzrə innovasiyalı-sənaye inkişafının sürətləndirilməsi, innovasiyalı iqtisadiyyatın ünsürlərindən, o cümlədən xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, innovasiyalı və ixracat yönümlü məhsullar istehsal edən, sənaye potensialının artırılması və iqtisadiyyatın qurulmasının diversifikasiyasına imkan verən sahələrin inkişaf etdirilməsi və s. olduqca vacibdir. Bunlarla yanaşı, Azərbaycan iqtisadiyyatının daha sabit və davamlı inkişafı üçün ixracın və büdcə tarazlığının neftin qiymətindən asılılığını aradan qaldırmaq, struktur islahatlarını dərinləşdirmək, iqtisadiyyatı diversifikasiya etmək, biznes üçün şəraiti yaxşılaşdırmaq, vergi bazasını genişləndirmək, qeyri-neft sektoruna xarici investisiyanı cəlb etmək, bank sistemini möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək prioritet vəzifələrdən hesab edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Свинцова А.П. – Промышленный потенциал: понятие, критерии, структура, М., 2011.
2. Смирнова Т.Г. – Оценка промышленного потенциала региона, М., 2012.
3. Халилов Т.Т. – Современное развитие предпринимательство в Азербайджане, М., 2012.
4. Минашкин Г. В., Шмойлова А. Р. и др. Теория статистики, Учебно-методический комплекс. – М.: Изд. центр ЕАОИ. 2008.
5. Амельченко А.В. Проблемы инновационного развития промышленного потенциала российских предприятий. Вестн. инжэкона. Вып. 1. 2008.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, AzDSK, Bakı, 2013.
7. <http://news.day.az>.
8. <http://www.azerbaijans.com>.
9. <http://www.ved.gov.ru>.
10. <http://www.webeconomy.ru>.

*Əliyev Ə.İ. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

ÖLKƏNİN SƏNAYE POTENSİALININ STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə sənaye potensialı anlayışının izahı verilir və onun qiymətləndirilməsi göstəriciləri müəyyənləşdirilir. Rəsmi statistikanın məlumatları əsasında ölkənin sənaye potensialı müxtəlif aspektlərdən statistik təhlil edilir və ölkə iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsi prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilir.

*Алиев. А.И. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 I O M E

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СТАТИСТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СТРАНЫ

В статье рассматривается понятие промышленного потенциала и определяется его оценки показатели. На основе официальной статистики проводится статистический анализ различных аспектов промышленного потенциала страны и пытаются определить приоритеты для улучшения структуры экономики.

*Aliyev A.I. assis. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

SOME PROBLEMS OF THE STATISTIC EVALUATION OF THE INDUSTRIAL POTENTIAL OF THE COUNTRY

The article explains the concept of industrial capacity and is determined by its assessment indicators. Based on official statistics conducted a statistical analysis of various aspects of the industrial potential of the country and try to identify priorities for improving the structure of the economy.

UOT-657.1

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İDARƏETMƏ UÇOTUNUN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: idarəetmə, idarəetmə uçotu, uçot siyasəti, maliyyə uçotu, daxili nəzarət sistemi, avtonom sistem, inteqrasiya olunmuş sistem, uçotun təşkili.

Ключевые слова: управление, управленческий учет, учетная политика, финансовый учет, система внутреннего контроля, автономная система, интегрированная система, организация учета.

Key words: management, managerial accounting, accounting policy, financial accounting, inner control system, autonomous, integrated system, formation of account.

İdarəetmə uçotu müəssisə rəhbərliyini qərarların qəbulu üçün zəruri informasiya ilə təmin edir. İdarəetmənin təkmilləşdirildiyi və yeni idarəetmə metodlarının tətbiq olunduğu şəraitdə idarəetmə elementlərinin də təkmilləşdirilməsi və yeni idarəetmə metodlarına uyğunlaşdırılması dövrün tələbidir. Bu baxımdan, idarəetmə uçotunun elmi nəzəri əsaslarının öyrənilməsi və əldə olunan nəticələrin müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Uzun illər respublikamızda müəssisələr inzibati amirlik sistemində fəaliyyət göstərdiklərinə görə yalnız plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə kifayətlənirdilər. Nəticədə müəssisələrin təsərrüfatçılığın idarəetmə prinsipləri də inzibati amirlik sisteminin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Belə bir şəraitdə idarəetmə və onun elementləri (uçot, təhlil, planlaşdırma və s.) real xarakter daşıyırdı.

Milli iqtisadiyyatın iqtisadi müstəqilliyi təmin olunduqdan sonra, müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin yaradılması və yeni iqtisadi münasibətlərin tələblərinə cavab verən müasir idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi iqtisadi siyasətin prioritet istiqaməti kimi seçildi. Azad bazar münasibətlərinə xas olan təbii iqtisadi qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə təsərrüfatçılığın yeni mexanizmləri yaradıldı. Demokratik idarəetmə prinsiplərinə əsaslanan təsərrüfat mexanizmləri uyğun olaraq idarəetmə elementlərinin, xüsusən də, uçotun təkmilləşdirilməsi və onun yeni idarəetmə metodlarına uyğunlaşdırılmasını stimullaşdırdı. Bütövlükdə, Respublikamızda aparılan iqtisadi islahatlar milli mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq uçot sistemində uyğunlaşdırılmasını vacib bir məsələ kimi qarşıya qoydu.

Respublikamızda mühasibat uçotu sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması prosesinin məntiqi nəticəsi kimi maliyyə və idarəetmə uçotu bir-birindən fərqləndirildi. Hər bir uçot sisteminin müəssisənin iqtisadi informasiya sistemində rolu, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirildi.

Xarici informasiya istifadəçilərinin tələblərinə uyğunlaşdırılan maliyyə uçotu özündə analitik informasiyaları əks etdirmir. Daha çox maliyyə nəticələrinin formalaşması və müəssisənin maliyyə hesabatlarının tərtibinə istiqamətlənmiş maliyyə uçotu istehsalın operativ idarə olunmasında vacib rol oynayan operativ analitik informasiyalara olan tələbləri ödəmir. Daxili

informasiya istifadəçilərinin informasiya artan ehtiyaclarının ödənilməsi və idarəetmə qərarlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin etmək üçün müəssisədə idarəetmə uçotu təşkil olunur.

Müasir şəraitdə müəssisələrdə maliyyə uçotu ilə yanaşı idarəetmə uçotunun təşkili, istehsalın səmərəli idarə olunması, daxili ehtiyat mənbələrinin operativ aşkarlanması və cari istehsal prosesinə cəlb olunması, mənfəətin maksimumlaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması məqsədi ilə istehsal xərclərinin idarə olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisədə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı yaranan xərclərin uçotu və təhlilini həyata keçirən idarəetmə sisteminin təşkili forması müəssisənin həcmindən, istehsal xüsusiyyətlərindən, idarəetmənin mərkəzləşmə səviyyəsindən, idarəetmə uçotu informasiyasına olan tələbatdan asılı olaraq dəyişir.

İdarəetmə uçotu özündə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin optimallaşdırılmasını təmin edən daxili nəzarət sistemini əks etdirir. Məhz buna görə, bir çox qərb ədəbiyyatlarında idarəetmə uçotu sistemini, “nəzarət sistemi” də adlandırırlar.

Bu baxımdan, idarəetmə uçotunun təşkilində əsas məqsəd müəssisənin təsərrüfat daxili nəzarət sisteminin yaradılmasıdır. Bu sistem xərclərin planlaşdırılması və onların icrası üzərində nəzarəti təmin etməklə idarəetmədə birbaşa və əks əlaqə sistemini və nəticədə tamamlanmış daxili nəzarət sistemini yaradır. İdarəetmə uçotu sistemi müəssisədə qanunvericiliyə uyğun olaraq təşkil olunan və xarici informasiya istifadəçilərinin tələblərinə yönəldilən maliyyə uçotunun həyata keçirə bilmədiyi bir sıra mühüm vəzifələri yerinə yetirir. Maliyyə uçotunda müəssisənin xərcləri xərc maddələri üzrə uçota alınır. Burada məqsəd mənfəət və zərərin müəyyənəndirilməsidir. Gəlirlər də eyni qaydada və eyni məqsədlə uçota alınır. Maliyyə uçotunda əks olunan informasiyalar daxili informasiya istifadəçilərin tələblərinə cavab vermir. Burada məhsulun maya dəyəri haqqında analitik informasiyalar əks olunmur, məsrəflər üzrə yaranan xərclərin həcmi, struktur bölmələr üzrə gəlir və xərclər haqqında analitik informasiyalar və sair kimi idarəetmə qərarlarının qəbulunda geniş istifadə olunan uçot informasiyaları formalaşdırılmır. Bütün bu informasiyalar elmi baxımdan əsaslandırılmış və müəssisənin idarəetmə sistemi ilə optimal əlaqələndirilmiş idarəetmə uçotu sistemi vasitəsilə əldə edilir.

Müasir dövrdə idarəetmə uçotunun inkişafı və təşəkkülü problemi, ölkəmizdə müəssisələrin idarə olunması təcrübəsində ən çox müzakirə olunan zəruri problemlərdən biridir. Bu baxımdan idarəetmə uçotunun predmeti, metodu, təşkili prinsipləri, funksiyaları və mahiyyətinə yanaşmalar müxtəlifdir.

İdarəetmə uçotu daxili informasiya istifadəçiləri üçün informasiyanın hazırlanması və işlənməsinin integrasiya olunmuş sistemi kimi milli iqtisadiyyatın inkişafında əvəzsiz rola malikdir. İdarəetmə uçotu müəssisənin maliyyə və digər iqtisadi, sosial göstəricilərin, rentabelliyyətin və kapitalın səmərəliliyinin optimallaşdırılması məqsədilə, xərclərin və dövrüyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin daxili korporativ idarəetmə sistemini yaradır. Bu sistemin əsas məqsədlərindən biri də rəqabət şəraitində satış bazarında prioritetliyi əldə etmək istiqamətində mövcud istehsal resurslarının optimal əlaqələndirilməsi və ehtiyat mənbələrindən səmərəli istifadə edilməsidir.

İqtisadçılar arasında idarəetmə uçotunun mahiyyəti, əhəmiyyəti və təyinatı, onun müəssisənin idarə olunmasında rolu haqqında vahid fikir yoxdur. Bu da öz növbəsində idarəetmə uçotunun müəssisələrin təcrübəsində tətbiqini müəyyən dərəcədə çətinləşdirir.

Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi, onun rəqabət qabiliyyətli fəaliyyəti real iqtisadi sərbəstliyi təmin edən idarəetmə fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. İdarəetmə-

nin səmərəliliyi isə əsasən qərarların qəbulunda istifadə olunan informasiyaların keyfiyyətindən asılıdır. İdarəetmə uçotu müəssisənin informasiya sisteminin tərkib hissəsi olmaqla idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün müəssisə daxilində müxtəlif idarəetmə pillələrinin rəhbərlərini operativ informasiya ilə təmin edir. Bu baxımdan, idarəetmə uçotunun mahiyyəti idarəetmənin məqsədləri ilə müəyyən edilir və bu mahiyyət daxili struktur bölmələrin rəhbərlikləri qarşısında qoyulan maraq və məqsədlərdən asılı olaraq rəhbərliyin qərarı əsasında dəyişə bilər.

Hal-hazırda müəssisələrdə xərclərin və müəssisənin maliyyə nəticələrinin idarə olunması sahəsində iki əsas problem mövcuddur. Birincisi – ənənəvi olaraq toplanmış təcrübəni müasir şəraitdə müəssisənin idarə olunması qarşısında dayanan yeni vəzifələrin həll olunmasına yönəltmək. İkincisi – xərclər haqqında informasiyanın əldə olunmasında, maya dəyərinin hesablanması yeni yanaşmaların tətbiqi, həmçinin təhlil, nəzarət və idarəetmə qərarların qəbulu sahəsində yeni qeyri-ənənəvi sistemin yaradılması. Bu baxımdan, respublikamızda idarəetmə uçotunun öyrənilməsi və müəssisələrin təcrübəsində tətbiqi metodologiyasının işlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki idarəetmə uçotu müəssisənin idarə olunmasında qəbul olunan qərarların operativliyinin və keyfiyyətinin artırılmasına şərait yaratmaqla, gözlənilən maliyyə nəticələrinin və təsərrüfat fəaliyyəti risklərinin səmərəli idarə olunmasını maksimumlaşdırır.

Beləliklə, idarəetmə uçotunun mahiyyəti-operativ idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün xərc və gəlirin uçotu, planlaşdırma, normativləşdirmə, nəzarət və təhlil informasiyalarını sistemləşdirən integrasiya olunmuş sistemdən və müəssisənin gələcək inkişaf problemlərinin koordinasiyasından ibarətdir.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın ilkin zümrəsi olan müəssisələrdə idarəetmənin və bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından idarəetmə uçotunun təşkilini vacib amil kimi ön plana çəkir. Kəskin rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə özünün idarəetmə sistemini və iqtisadi maraqlarını, o cümlədən, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin özünəməxsus cəhətlərini nəzərə alaraq idarəetmə uçotunun təşkilinə xüsusi önəm verməlidirlər.

Maliyyə uçotundan fərqli olaraq müəssisədə idarəetmə uçotunun təşkili müəssisənin daxili işidir. Müəssisələr mülkiyyət formasından, fəaliyyət sahəsindən, idarəetmənin təşkili xüsusiyyətlərindən asılı olaraq idarəetmə uçotunun təşkili prinsiplərini formalaşdırır.

İdarəetmə uçotunun müəssisələrdə tətbiqi məcburi xarakter daşıyır. Mahiyyətindən məlum olduğu kimi, idarəetmə uçotu sistemi müəssisədə idarəetmənin səmərəliliyinin təmin olunması məqsədlərinə xidmət edir. Bu baxımdan, idarəetmə uçotu sisteminin təşkili və tətbiqi forması onun xərclərin idarə olunmasındakı funksionallığından və idarəetmə sisteminin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Yəni, idarəetmə uçotu sisteminin səmərəliliyinin əsas meyarı onun tətbiqi nəticəsində müəssisənin məqsədlərinə daha az xərclərlə nail olunmasına münbit şərait yaratmasıdır. Eyni zamanda müəssisədə idarəetmə uçotu sisteminin təşkili və fəaliyyəti müəssisənin inzibati xərclərinin artması ilə nəticələnməməli, əksinə, uçot sisteminin yaratdığı səmərə bu sistemin təşkilinə görə yaranan xərcləri üstələməlidir.

İdarəetmə uçotunun mahiyyətini, predmetini və obyektini, məqsəd və vəzifələrini öyrəndikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisədə idarəetmə uçotu sisteminin yaradılması bir sıra amillərdən asılıdır:

- müəssisənin strukturundan;
- müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən;
- istehsal prosesinin mürəkkəbliyindən;

- xərclərin tərkibi növləri və həcmindən;
- rəhbərliyin informasiyaya olan tələblərindən və xarakterindən;
- müəssisədə tətbiq olunan kompüter informasiyası sisteminin xüsusiyyətlərindən;
- menecerlərin və mühasib-analitiklərin ixtisas səviyyəsi və şəxsi keyfiyyətlərindən və s.

Müəssisənin struktur quruluşu onun ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrini optimal əlaqələndirməklə hər bir bölmənin imkanlarını qarşıya qoyulan məqsədə nail olunmasına səfərbər edilməsini təmin etməlidir. Ümumi strukturun təşkili və onun fəaliyyət xarakteri istehsal prosesinin texniki-texnoloji quruluşu, məhsul nomenklaturası, idarəetmənin təşkili formaları, idarəetmə işçilərinin ixtisas səviyyəsi, informasiya mübadiləsinin avtomatlaşdırma səviyyəsindən asılıdır.

İri və orta həcmli müəssisələrdə özlərinin idarəetmə uçotunun bu və ya digər funksiyalarını həyata keçirən bölmələri vardır. Bu bölmələrdə fəaliyyət göstərən mühasib-analitiklərin əsas funksiyaları müxtəlif idarəetmə səviyyələrində mövcud ehtiyat mənbələrinin aşkarlanması və onların səmərəli istifadəsini təmin etməkdən, istehsalın səmərəliliyi və rentabelliyyənin artırılması sahəsində idarəetmə qərarlarının qəbuluna informasiya təminatı yaratmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan, müəssisədə idarəetmə uçotu sistemi istehsal məsrəflərinin aşağı salınması, xərclərin idarə olunması, daxili informasiya istehlakçıları üçün hesabatın tərtib olunması və s. üçün zəruri olan informasiya təminatını həyata keçirən aktiv tədqiqat mərkəzi kimi çıxış etməlidir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi isə idarəetmə uçotu sisteminin müəssisənin idarə olunması sistemi ilə optimal uyğunluğundan asılıdır.

Müəssisənin təşkilati strukturundan asılı olmayaraq mühasib-analitiklərin daha geniş yayılmış funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- xərclərin uçotu və maya dəyərinin kalkulyasiyası;
- büdcənin tərtibi və kənarlaşmaların təhlili.

İdarəetmə uçotunun təşkili müəssisədə bu funksiyaların reallaşdırılması formasından asılıdır. Xərclərin uçotu və maya dəyəri haqqında hesabatın hazırlanması idarəetmə və maliyyə uçotunun kəşidəyi problem olduğuna görə əvvəlcə iki uçot növünün qarşılıqlı əlaqəsi optimal təşkil olunmalıdır.

Müəssisələrdə maliyyə uçotu və idarəetmə uçotunun təşkili və optimal əlaqələndirilməsinin iki mühüm sistemi mövcuddur:

- avtonom sistem;
- integrasiya olunmuş sistem.

Avtonom sistemdə hər bir uçot sistemi qapalı təşkil olunur. Maliyyə uçotunda xərclər iqtisadi elementlər üzrə qruplaşdırılır, idarəetmə uçotunda isə kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşdırılır.

Həm maliyyə, həm də idarəetmə uçotunda məsrəflərin uçotu aparılması üçün hesablar müəyyənləşdirilir. Maliyyə uçotu məsrəflərin sintetik uçotunu aparır və hazır məhsula sərf olunan ümumi məsrəflər haqqında onların yaranma yerləri nəzərə alınmadan sintetik informasiya əks etdirir. Maliyyə uçotunda hesabat dövrünün ümumi məsrəfləri haqqında pul ifadəsində sintetik məlumatı əks olunduğu halda, idarəetmə uçotunda bu informasiyalar detallandırılır. Məsələn, maliyyə uçotu material xərclərinin ümumi məbləğini əks etdirdiyi halda, idarəetmə uçotunda bu material xərclərinin istehsal material xərcləri, ümumi istehsal material xərcləri, ümumi təsərrüfat material xərclərinə ayırmaqla analitik uçotunu aparır. Əmək haqqı və amortizasiya ayırmaları üzrə xərclərin uçotu eyni qaydada təşkil olunur.

Satışdan əldə olunan gəlir haqqında informasiya maliyyə uçotunda olduğu kimi, idarəetmə uçotunda da əks olunur. Beləliklə, maliyyə uçotunda ümumi gəlir və ümumi xərclər haqqında informasiyalar kalkulyasiyanın incəliklərinə varmadan xarici informasiya istifadəçilərinin tələblərini tam ödəyir.

İdarəetmə uçotunda isə gəlirlər mənfəətlə yanaşı marjinal gəlirin təyin olunmasına xidmət edir. Çünki, burada daimi və dəyişən xərclərin uçotu ayrı-ayrılıqda aparılır. Xərclərin daimi və dəyişən olmaqla, həm də, ayrı-ayrı məhsullar üzrə aparılması qiymətqoyma, zərərsizlik səviyyəsinin öyrənilməsi, hər bir məhsulun rentabelliyi, bazar strategiyasının seçilməsi kimi əhəmiyyətli sualları cavablandırmağa əsaslı informasiya təminatı yaradır.

İnteqrasiya olunmuş sistemdə hər iki uçot sistemi üçün vahid hesablar planı istifadə olunur. İdarəetmə uçotu qalıqları eyni zamanda maliyyə uçotuna da aid edilir. Kommersiya sirləri və maya dəyərinin bir sıra analitik informasiyalarının qorunması üçün maliyyə hesablarında yalnız qalıqlar əks olunur. Təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirən məbləğlər isə idarəetmə uçotu hesablarında öz əksini tapır. Məlumatların bir uçot növündən digərinə ötürülməsi üçün xüsusi hesablardan istifadə olunur.

Müəssisələrdə idarəetmə uçotunun tətbiqində, səmərəliliyin təmin olunmasında vacib şərtlərdən biri də uçot siyasətidir.

İdarəetmə uçotu məqsədi ilə müəssisənin uçot siyasəti dedikdə, idarəetmə uçotunun aparılması, məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin kalkulyasiyası, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin təmin olunması və idarəetmənin həyata keçirilməsi məqsədilə daxili hesabatların hazırlanmasında istifadə olunan metod və üsullarının məcmusu başa düşülür. Müəssisədə əhatəli formalaşdırılmış uçot siyasəti uçot prosesində iştirak edən struktur bölmələrinin optimal qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməklə yanaşı, yaranan problemlərin aradan qaldırılması sahəsində maddi, əmək və vaxt məsrəflərinə qənaət edilməsini təmin etməlidir. Səmərəli uçot siyasəti müəssisədə maliyyə, idarəetmə və vergi uçotunun optimal əlaqələndirilməsinə, maliyyə və vergi risklərinin azaldılmasına, vergitutmanın optimallaşdırılmasına münbit şərait yaradır.

Bütövlükdə uçot siyasətinin hazırlanmasında əsas məqsəd idarəetmə uçotu xidmətinin reqlamentləşdirən sənədlər toplusunun hazırlanması, mövcud uçot sisteminin xüsusi proqram təminatlarına uyğunlaşdırılması, konkret idarəetmə və nəzarətin həyata keçirilməsini təmin edən daxili və xarici hesabatların tərtibindən ibarətdir. Hər şeydən əvvəl dəqiq işlənmiş uçot siyasətində müəssisələr özləri maraqlı olmalıdırlar. Çünki, uçot siyasətinin hazırlanması və təsdiqi nəticəsində müəssisədə uçotun aparılması metodikası və qaydalarının müəyyənləşdirilməklə uçotun təşkili məsələləri də öz həllini tapmış olacaqdır. Bu baxımdan, uçot siyasətinin işlənməsi müəssisədə mövcud olan hesabatlılıq metod və formaların vahid şəkllə salınmasına və struktur bölmələr arasında optimal sənəd dövriyyəsinin təşkilinə əsaslanır.

Beləliklə, müəssisələr özlərinin istehsal proqramının, istehsal və sosial inkişaf planlarının, qiymət siyasəti strategiyasının müəyyənləşdirilməsində sərbəstlik verildiyi bir şəraitdə idarəetmə qərarlarının qəbulunda rəhbərliyin məsuliyyəti nəzərə cərpacaq dərəcədə artır. Səmərəli və operativ idarəetmə qərarlarının hazırlanması üçün müəssisənin maliyyə vəziyyəti ilə yanaşı istehsal vəziyyəti haqqında da etibarlı və operativ informasiyaya olan tələbatı ödəyən idarəetmə uçotunun təşkili müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təminatçısı kimi çıxış edə bilər.

*Cabbarov A.S. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İDARƏETMƏ UÇOTUNUN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə idarəetmə uçotunun təşkilinin, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində vacibliyi açıqlanmışdır. Optimal daxili nəzarət sistemi kimi tədqiq olunan idarəetmə uçotunun mahiyyətinə, obyektə və predmetinə xüsusi yanaşmalar edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə maliyyə uçotu ilə paralel olaraq idarəetmə uçotunun təşkil sistemi öyrənilmişdir. İdarəetmə uçotunun müəssisənin idarəetmə sistemi ilə optimal əlaqələndirilməsi və elmi baxımdan əsaslandırılmış uçot siyasətinin işlənməsinə aydınlıq gətirilmişdir.

*Джаббаров А.С. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 I O M E

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В ПРЕДПРИЯТИЯХ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье раскрыты важность организации управленческого учета в повышении эффективности финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Указаны специфические подходы к сущности, объекту и предмету управленческого учета, применяемого как оптимальная система внутреннего контроля. В то же время в статье параллельно финансовому учету изучены организации управленческого учета. Выявлена оптимальная взаимосвязь управленческого учета с системой управления предприятия, а также разработка научно обоснованной учетной политики.

*Jabbarov A.S. Ph. d. in. econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

TO ORGANIZE THE CHARACTERISTICS OF MANAGEMENT ACCOUNTING IN MODERN CONDITIONS OF ENTERPRISES

The article deals with the formation of managerial accounting and the importance of its efficiency in the improvement of the entity's financial performance. Special attention is given to the object, subject and the essence of managerial accounting investigated as an optimal inner control system. Along with financial accounting the formation of managerial accounting is studied as well. Optimal coordinating of managerial accounting with the managerial system of the entity and accounting policy grounded scientifically were clarified in the article.

*Nəcəfova V.Q. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT- 347

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA VERGİ SİYASƏTİNİN ROLU

Açar sözlər: vergi siyasəti, maliyyə, vergi güzəştləri.

Ключевые слова: налоговая политика, финансы, налоговые льготы.

Key words: tax policy, finance, deduction.

Vergi siyasəti dedikdə, maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına dövlətin və cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının maliyyə tələbatlarının təmin olunmasının və həmçinin ölkə iqtisadiyyatının normal inkişaf etdirilməsi məqsədilə ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması üzrə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Dövlət vergi siyasətini həyata keçirərkən vergilərə məxsus funksiyalara söykənir və aktiv vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bu funksiyalardan istifadə edir. Ölkənin iqtisadi vəziyyətindən və iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində dövlətin prioritet hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Vergi siyasətinin formalaşması mütləq konkret tarixi şərait, o cümlədən, sosial-iqtisadi inkişafın hər mərhələsini, daxili və xarici şəraitin xüsusiyyətlərini, dövlətin real iqtisadi və maliyyə imkanlarını nəzərə almalıdır. Nəzərdə tutulmuş xərclərin və maliyyə ehtiyatlarının həcmnin bir-birindən asılı olması sadəcə olaraq maliyyə ehtiyatlığının, normallığın sübutu olmalı və təsərrüfatın bütün mərhələlərində eyni dərəcədə saxlanılmalıdır. Əks halda dövlət büdcəsinin kəsiri və dövlət borcları artar, inflyasiya baş verə bilər.

Vergi siyasətinin formalaşdırılması üçün keçmişin təcrübəsini öyrənmək, dünya təcrübəsi ilə tanış olmaq və araşdırmaq çox vacibdir. Qəbul olunmuş praktikaya görə Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi vergi siyasətinin əsaslarını hazırlayaraq onun bir neçə variantını təqdim edir. Təqdim olunmuş təkliflər ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilir və ən əlverişli variant hökumətin müzakirəsinə verilir. Hesablamaların çoxvariantlılığı, çoxlu amillərin nəzərə alınması, vergi tədbirlərinin ölkədəki konkret vəziyyətə bağlanması, nəticələrin proqnozlaşdırılması əlbəttə ki, riyazi modelləşdirilmənin, elektron hesablama texnikasının geniş istifadəsini tələb edir.

Siyasi qərarlar iqtisadi məntiqin qanunlarına uyğun qəbul olunmalı və bütün hesablaşmalar gələcəkdə ola biləcək itkiləri nəzərə almalı, yəni istehsalın uzun müddət stabil işləməsinə zəmin yaratmalıdır. Buna görə iqtisadi və sosial sahələrdə gedən proseslər haqqında dəqiq informasiyaların, bu və ya başqa vergi siyasətinin, tədbirlərin nəticələri böyük rol oynaya bilər. İnformasiya və elmi nəticələr vergi siyasətinin formalaşmasının əsas bazası olmalı və siyasətin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün burada mütləq maliyyə ehtiyatlarının həcmnin artırılmasını və effektivini nəzərdə tutmalıdır. Maliyyə ehtiyatlarının effektiv istifadəsinin uçotunu aparmamaq vəsaitin dağılmasına səbəb ola bilər. Məsələn, son onilliklərdə külli miqdarda vəsait kənd təsərrüfatına və tikintiyə sərf olunurdu. Amma kənd təsərrüfatı malları istehsalı ləng gedir, kapital qoyuluşların effektivliyi isə aşağı düşürdü. Belə faktlar, vergi siyasətinin formalaşması zamanı inkar edilirdi, bu da nəticədə bütün ölkənin maliyyə vəziyyətini pisləşdirirdi.

Dövlət vergi siyasəti istehsalədici qüvvələrin inkişafına və onun ölkədə səmərəli yerləşdirilməsinə kömək edir. Dövlətin vergi siyasəti başqa ölkələrlə xarici-iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə, birgə tədbirlərin keçirilməsinə şərait yaradır.

Vergi siyasətini həyata keçirmək üçün maliyyə mexanizmindən istifadə olunur. Bu mexanizm maliyyə münasibətlərinin, üsulların cəmindən ibarətdir və həmin üsullar cəmiyyət tərəfindən müsbət iqtisadi və sosial inkişafa şərait yaratmaq üçün istifadə olunur.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı xeyli dərəcədə ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətindən asılıdır. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik vergi siyasəti həyata keçirilir.

Azərbaycan dövlətinin bu günkü büdcə siyasəti aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- sosial müdafiə siyasəti;
- istehsal sferasının inkişaf siyasəti;
- maksimal vergi siyasəti.

Respublikamızda aparılan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Son illər Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasəti aşağıda qeyd olunanlara nail olunması məqsədini daşıyır:

- vergilərin sayının azaldılması;
- vergi dərəcələrinin azaldılması;
- vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi;
- əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- dağ və ucqar rayonlarda sahibkarlığın stimullaşdırılması;
- vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi;
- vergidən yayınmaya qarşı səmərəli vergi nəzarətinin təşkili;
- vergi idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi.

Legal iqtisadiyyatın normal fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli vergi şəraitinin yaradılması dövlətin vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Respublikamızda bu sahədə daim məqsədyönlü işlər görülmüşdür. Belə ki, mənfəət vergisinin dərəcəsi 45 faizdən 20 faizə, əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi 28 faizdən 18 faizə, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 55 faizdən 25 faizə endirilmişdi.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsi dövləti vergi islahatları aparmağa sövq edən əsas amillərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində aparılan islahatların əsas məqsədi yeni istehsal-mülkiyyət şəraitində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin potensial imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqdan, onların dinamik inkişafını təmin etməkdən, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşmasına, ümumən iqtisadi sistemdə işgüzarlığı, çevikliyi, təşəbbüsçüluğu təşviq etməklə bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafa şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli vasitələrindən biri vergi güzəştləridir. Bu onunla əlaqədardır ki, tələb olunan şərtlərə cavab verən hər bir fiziki və hüquqi şəxsə vergidən tam və ya qismən azad olma hüququ verilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində güzəştlərə 2013-cü il yanvarın 1-dən etibarən əsasən fiziki şəxslərin gəlir vergisində və digər vergi növlərində nəzərə cərpacaq dərəcədə dəyişikliklər qeyd olunmuşdur. Belə ki, fiziki şəxsin gəlir vergisində vergi tutulmayan məbləğ

minimum əmək haqqı əvəzinə əmək qabiliyyətli əhali üçün ölkə üzrə yaşayış minimumun 1 misli (125 manat) qeyd olunmuş, maksimum vergi faizi isə 30%-dən 25%-ə endirilmişdir.

Dövlət vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verərkən ilk növbədə vergi tənzimlənməsinin müxtəlif iqtisadi proseslərə təsirini gücləndirir. Ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində bəzi növ sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq vergi güzəştlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur.

Kənd təsərrüfatının inkişafının stimullaşdırılması sahəsində də xüsusi vergi siyasəti aparılır. Artıq qeyd edildiyi kimi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq və bu sahədə sahibkarlığın inkişafını sürətləndirmək məqsədilə 2001-ci il yanvarın 1-dən başlayaraq bu sektor torpaq vergisi istisna olmaqla bütün vergilərdən azad edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının vergilərdən azad edilməsi artıq öz nəticələrini verməkdədir. Məlum olduğu kimi, taxıl istehsalı sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə olunub. Digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında da bu cür artımı diqqətə gətirmək mümkündür. Bu isə nəticə etibarilə respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin həyata keçirilməsi üçün çox vacib şərtlərdəndir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan vergi siyasəti hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Dövlətimizin başçısının bu sahədə verdiyi tapşırıqlar, əsasən, dövlət idarəçiliyinin müasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində təkmilləşdirmələr aparılmasından, vergi orqanları ilə vergi ödəyicilərinin arasında texnoloji baxımdan mükəmməl elektron əlaqələrin yaradılmasından, müasir kompüter və proqram təminatları, geniş təhlil bazasına malik informasiya sistemlərinin qurulması istiqamətində işlərin davam etdirilməsindən ibarətdir.

Qeyd edildiyi kimi, respublikamızın vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə və modernləşdirilməsinə xidmət edən mühüm addımlar atılmışdır. Fikrimizcə, aşağıda sadalanan təkliflərin həyata keçirilməsi də bu istiqamətə öz töhfəsini verəcəkdir:

- rəqabətqabiliyyətli, investorlar üçün cəlbedici, sadə və eyni zamanda, şəffaf və sabit vergi sisteminin qurulması istiqamətində islahatların təkmilləşdirilməsi;
- investorların ölkəmizin vergi sisteminə adaptasiyasının əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirilməsi;
- qarşılıqlı faydalara söykənən dövlət-biznes münasibətlərinin qurulması istiqamətində tədbirlərin görülməsi;
- müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanan, keyfiyyətinə görə seçilən vergi xidmətlərinin strukturunun genişləndirilməsi;
- vergi yükünün ədalətlik baxımından optimal həddinin müəyyən olunması;
- milli sahibkarlığın xüsusi çəkisinin artırılması, onun daxili və xarici bazarlara çıxış imkanlarının gücləndirilməsi məqsədilə vergi güzəştlərinin artırılması;
- vergi gəlirlərinin dövlət büdcəsinə tam və vaxtında daxil olmasına mane olan, vergidən yayınma hallarına səbəb olan amillərin araşdırılaraq, qarşısının alınması istiqamətində müntəzəm olaraq tədbirlərin görülməsi;
- daha effektiv vergi nəzarəti sistemlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Vergi siyasətinin iqtisadi inkişafa təsirini daha da artırmaq üçün onu elmi cəhətdən əsaslandırmaq tələb olunur və ancaq elmi yanaşma vergi siyasətinin nisbi müstəqilliyini möhkəmlədə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, Y.A.Kəlbəyev. Z.H.Rzayev, Vergilər və vergitutma. Dərslik, Bakı, 2006.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi məəcəlləsi – 2013-cü il.
- 3.A.F.Musayev. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı, 2004.
- 4.www.taxes.gov.az.

*Nəcəfova V.Q. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA VERGİ SİYASƏTİNİN ROLU

Məqalədə ilk olaraq vergi siyasətinin mahiyyəti açıqlanmış, əsas funksiyaları göstərilmiş və iqtisadiyyatın sahələri üzrə xarakterik xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı, vergi siyasətinin dövlətin digər iqtisadi rıçaqları ilə qarşılıqlı əlaqələrinə aydınlıq gətirilmiş və Azərbaycanda vergi siyasətinin iqtisadiyyatın inkişafı baxımından əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

*Наджафова В.Г. д.ф.э.н.
Бакинский Унтверситет Бизнеса*

P E 3 I O M E

СУЩНОСТЬ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье дается описание сути бюджетной политики, основные функции и характерные особенности по экономическим секторам. Кроме того, описывается взаимосвязь налоговой политики государства с другими экономическими рычагами и исследуется сущность налоговой политики с точки зрения экономического развития.

*Najafova V.Q. Ph. d. in. econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

SIGNIFICANCE OF THE TAX POLICY DEVELOPMENT OF THE ECONOMY IN AZERBAIJAN

Firstly, the essence of the tax policy is elucidated the main functions are represented and characteristic features are noted according to economical fields. At the same time the connection of the tax policy and the other economical mechanisms are explained and the significance of the tax policy is explored as the development of the economy in Azerbaijan.

*Годжаева Э.М. д.ф.э.н.
Бакинского Университета Бизнеса*

УДК- 330.34

ПЕРСПЕКТИВЫ И СПЕЦИФИКА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Açar sözlər: integrasiya prosesləri, rəqabət, inkişaf istiqamətləri, beynəlxalq əlaqələr, regional siyasət, milli model.

Ключевые слова: интеграционные процессы, конкуренция, перспективы развития, международные отношения, региональная политика, национальная модель.

Key words: integration processes, competition, development prospects, international relations, regional policy, national model.

В 90-е годы Азербайджанская Республика сделала существенные шаги в налаживании контактов с ведущими зарубежными интеграционными группировками по различным направлениям экономического сотрудничества. Окончание эпохи “холодной войны” в корне меняет сложившуюся систему международных отношений. Посткоммунистические страны начинают вести диалог с западным миром, политической и экономической моделями которого они хотят следовать и от которого они ждут реальной помощи. Западные государства с конца 80-х - начала 90-х годов непосредственно реагируют на потрясения, происходящие на востоке Европы, содействуя положительным переменам в этих странах и выделяя многомиллионные кредиты на реформирование их инфраструктур, так как бывшие отношения Восток-Запад исчезают, чтобы уступить место взаимовыгодному сотрудничеству.

Вместе с тем, прекращение военного противостояния двух блоков государств привело к тому, что проблемы безопасности все в большей степени уступают место проблемам экономическим в качестве приоритетов мирового развития. Международные позиции государств в растущей степени начинают определяться их не военными, а экономическими и научно-техническими потенциалами.

Все эти тенденции вдохнули новую жизнь в процессы общеевропейской интеграции, резко активизировали деятельность европейских международных структур, привели ведущие европейские институты в лице Совета Европы, Европейского Союза, Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе к количественному и качественно-му обновлению.

Одним из принципиальных моментов строительства будущего здания Единой Европы является факт постепенного, но необратимого вхождения в европейские структуры новых независимых государств, образовавшихся после распада СССР. Из этих государств наибольший интерес для Европы, на наш взгляд, представляет Азербайджан как страна, географически расположенная на стыке Европы и Азии, располагающая вторыми в СНГ после России разведанными запасами нефти и избравшая путь активной и планомерной интеграции в западноевропейские политико-экономические структуры. То, что происходит в Западной Европе, важно для Азербайджана с точки зрения как новых перспектив (или новых трудностей) взаимодействия с Европой и интеграции через нее в мировое хозяйство, так и той модели хозяйственного и общественного порядка, которая формируется в Европе и которая стала одним из ориентиров политики реформ в Азербайджане. Поэтому представляется актуальным проанализировать и осмыслить неоднозначные, зачастую противоречивые процессы, происходящие в этой связи, перспективы европейской интеграции для Азербайджана и значение взаимоотношений с этой республикой для будущего самой Европы.

Основными факторами, представляющими интерес, являются взаимоотношения Азербайджана с двумя европейскими организациями: Советом Европы и Европейским Союзом. Обе организации проводят политику, направленную на максимальное сближение с Азербайджанской Республикой. В данном случае речь идет об интеграции республики в европейское правовое пространство. Что касается взаимоотношений Азербайджана с Европейским Союзом, то они направлены на создание определенных условий и предпосылок для интеграции республики в Европейское Экономическое Пространство (ЕЭП). Это закреплено в Соглашении о партнерстве и сотрудничестве между Азербайджаном и ЕС, подписанном в Люксембурге в мае 1996 года.

Необходимо рассмотреть противоречивые факторы, которые оказывают влияние на вхождение Азербайджана в Совет Европы и интеграции его в Европейское экономическое пространство. В этой связи представляется целесообразным проанализировать путь, пройденный Азербайджаном в направлении европейской интеграции с 1992 года по 2013 год.

Западная политическая мысль проявляет большой интерес к Азербайджану. Однако эта республика интересует ее, прежде всего, с точки зрения нефтяных запасов и многочисленных нефтяных контрактов, заключенных между Азербайджаном и иностранными компаниями, принадлежащими различным государствам Западной Европы и США. С момента оформления широкомасштабных проектов Европейского Союза ТРАСЕКА (создание Транскавказского транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия) и ИНОГЕИТ (Межгосударственная Транспортировка Нефти и Газа в Европу) западная политическая наука рассматривает Азербайджан еще и как важный стратегический пункт, мост из Европы в Азию.

По проблеме интеграции Азербайджана в европейские структуры существует, прежде всего, отражение краткой истории отношений Азербайджана с влиятельными международными организациями, играющими особую роль в интеграции молодого государства в мировую систему, основные моменты его внешнеполитической деятельности и дипломатии, направленных на мирное разрешение армяно-азербайджанского конфликта и в целом проблемы Нагорного Карабаха.

После обретения независимости Азербайджан в короткий срок стал членом ООН, ОБСЕ, СНГ, ОИК, Объединения тюркских государств, Организации экономического сотрудничества стран Черноморского бассейна, Международного Валютного Фонда, Европейского банка реконструкции и развития, установил связи с межпарламентским союзом, Советом Европы, Европарламентом, НАТО и другими международными организациями. Интеграция Азербайджана в Европу идет двумя путями: расширением всех форм сотрудничества с европейскими государствами и участием в деятельности европейских международных организаций. Говоря об отношениях Азербайджана с ЕС, надо отметить ряд факторов, благоприятствующих вовлечению республики в орбиту ЕС. По нашему мнению, наибольший интерес представляют следующие: стратегические интересы европейских государств в Азербайджане; транзитная роль республики в осуществлении программы ТРАСЕКА «Возрождение великого шелкового пути»; возможность для Азербайджана стать нефтяной базой Европы; выход стран Общего рынка через Азербайджан на рынки Азии и выгода стран ЕС от использования экономического потенциала государств от региона.

В частности, «Интеграция в Европейский дом»-перспектива сотрудничества Азербайджана с Советом Европы. Законы Азербайджанской Республики приводятся в соответствие с европейскими стандартами, способствуя построению правового, светского демократического государства. Это, в свою очередь, создает условия для притока иностранных инвестиций в Азербайджан. Став членом Совета Европы, Азербайджан, принимая на себя ряд обязательств и гарантируя их выполнение, вместе с тем получает

возможность согласно своим интересам оказывать воздействия на события, происходящие в Европе, так например, между Евразийской и Ближневосточной цивилизациями. Отслеживание этих взаимоотношений и их расширений во времени и пространстве могут стимулировать пути выбора и принятия решений при реализации комплекса стратегических мер.

В настоящее время в Европе складывается новая расстановка сил и формируется новая международно-политическая система. В ее основу должны быть положены идеи общеевропейского сотрудничества, осуществляемого через достижение договоренностей между всеми странами континента.

В основе региональной интеграции лежит не только стихийный процесс усиления взаимозависимости национальных хозяйственных систем, национальных рынков. Над этим процессом возникает еще другое – сознательное совместное регулирование странами их взаимных хозяйственных связей. Цель такого регулирования – двоякая. С одной стороны, устранить национальные перегородки на пути взаимных обменов и взаимодействия государств, дать простор конкуренции, поставить в равные условия хозяйствующие субъекты этих стран. А с другой – путем согласования, унификации и гармонизации внутренней и внешней макроэкономической политики создать единое хозяйственное пространство, основанное на общей юридической базе.

Подобная модель общественного развития требует адекватных международно-правовых механизмов, строгого разделения полномочий между национальными и над-национальными властными структурами. Вместе с тем очевидно и то, что ни одна сфера общественной жизни не действует сейчас изолированно. Экономика страны теснейшим образом связана с внутренней и внешней политикой, с социальным благополучием и безопасностью всего общества. В таких условиях интеграция неизбежно перерастает чисто экономические рамки и приобретает политическое измерение.

Анализируя процесс интеграции Азербайджанской Республики в европейские структуры, можно сделать некоторые выводы. Азербайджан в силу своей прозападной ориентации и во многом благодаря нефтяному буму, поднятому вокруг этой республики из-за крупных нефтяных контрактов с иностранными компаниями, получил солидный кредит доверия от европейских и других партнеров, который может способствовать интеграции Азербайджана в европейское сообщество.

Таблица 1.

Инвестиции международных финансовых организаций в Азербайджанскую Республику в 2011 - 2012 гг. (млн. долл. США)

МФО	2011 год	2012 год
Всемирный банк	185,5	169,0
Азиатский банк развития	60,5	120,5
Исламский Банк Развития	2,1	11,1
ЕБРР	132,3	0,07
Совет Европы	*	1,0
Кувейтский фонд экономического развития	0,9	*
Программа «TASIS»	6,4	*

(по данным Госкомстата Азербайджанской Республики)

В 2012 году осуществлялись реформы национальной экономики, стратегическими целями которой являются ее модернизация и диверсификация путем опережающего развития ненефтяного сектора, становление рыночного механизма, государственная поддержка предпринимательства и частного бизнеса. При некотором снижении темпов роста внутреннего валового продукта (вследствие сокращения добычи углеводородов)

развивался нефтегазовый сектор экономики, который в минувшем году вырос на 11,7%. Обеспечены макроэкономическая стабильность, профицитный платежный баланс, устойчивость национальной валюты к доллару США и евро, инфляция сохранилась на однозначном уровне, наращивались стратегические валютные резервы страны. Отношение внешнего государственного долга к ВВП составило 8,3%.

Успешно реализуются государственные программы развития регионов и практически всех отраслей экономики и инфраструктуры. Инвестиции в основной капитал возросли на 18,0% и составили 19,5 млрд. долл. США. Причем 76,2% этих вложений были направлены на развитие нефтегазового сектора. Всемирный экономический форум в Давосе присвоил Азербайджану 70-е место по конкурентоспособности среди 144 стран мира.

Азербайджан заинтересован в углублении регионального сотрудничества и в этих целях выдвигает и реализует новые проекты. Но, чтобы этот потенциал оказался полезным на региональном уровне в целом, должны быть разрешены конфликты. Устранение причины конфликта означает отказ Армении от агрессивной политики. Поэтому все страны-участники ЧЭС должны принудить Армению положить конец агрессивной политике. Азербайджан предъявляет это требование с учетом региональных выгод от реализуемых им энергопроектов.

В начале третьего тысячелетия наиболее актуальными являются происходящие в мире процессы глобализации, интеграции и транснационализации, связанные с научно-техническим прогрессом, прорывом в сфере коммуникаций и связи, расширением политического, экономического и культурного сотрудничества между государствами и народами. Закономерным результатом развития международных отношений, а именно создания политических альянсов, развития международной торговли, процессов культурного взаимобмена стала интеграция, являющаяся особым этапом интернационализации жизни человечества.

Таблица 2.

**Показатели внешней торговли Азербайджанской Республики
за 2007 – 2012 гг. (млн. долл. США)**

	2007 год	2008 год	2009 год	2010 год	2011 год	2012 год
Товарооборот	11771,7	54922,8	20818,2	27924,1	36326,9	33560,8
динамика в %	101,1	в 4,7 раза	37,9	134,1	129,9	92,4
Экспорт	6058,2	47756,2	14698,5	21324,8	26570,9	23908,0
динамика в %	95,1	в 7,9 раза	30,8	145,1	124,4	90,0
Импорт	5713,5	7166,6	6119,7	6599,3	9756,0	9652,8
динамика в %	108,5	125,4	85,4	107,8	147,8	99,0
Сальдо	344,7	40589,6	8578,8	14725,5	16814,9	14255,2

(по данным Госкомстата Азербайджанской Республики)

Европейский союз – одно из наиболее успешных интеграционных объединений современности на евразийском континенте. Сегодня ЕС, объединяющий 28 государств и фигурирующий во всех аналитических схемах международных отношений, обретает не только экономическую, но и военно-политическую составляющую.

Главный политический интерес Евросоюза в регионе Востока – укрепление стабильных демократических режимов с рыночной экономикой, их ориентация на западные ценности и модели поведения. Для достижения этих целей европейские организации используют разнообразные инструменты: программы технической помощи “ТАСИС” и “ТЕМПУС”, предназначенные для поддержки проводимых в этих странах структурных и институциональных реформ рыночной экономики и законодательства,

государственных органов и систем образования, программы модернизации транспортной инфраструктуры региона "ТРАСЕКА", а также политическую поддержку.

Одним из приоритетных направлений сотрудничества Евросоюза с государствами Центрального Кавказа, являются отношения с Азербайджанской Республикой. Как было отмечено выше, выгодное геополитическое положение, энергоресурсы, быстрые темпы экономического развития – все эти факторы являются основополагающими в формировании сотрудничества и отношений между Европейским союзом и Азербайджаном.

Сегодня, когда Азербайджан укрепляет свои позиции на мировой арене, участвует в различных международных проектах, одним из приоритетов внешней политики республики является развитие отношений с евро-атлантическими, европейскими международными структурами, в частности с Европейским союзом, НАТО, Советом Европы, ОБСЕ. Азербайджан участвует в программах Североатлантического альянса, обсуждениях Парламентской ассамблеи Совета Европы. Курс на последовательную интеграцию в европейские структуры представляется важным шагом на пути развития и укрепления положения республики в мировом сообществе.

Таким образом, следует исследовать две авангардные сферы, в которых принимает участие Азербайджан – экономическую и политическую сферы – каждую в отдельности. На фоне процесса экономической глобализации Азербайджан осуществляет взаимное полезно-согласованное сотрудничество с ведущими государствами и транснациональными корпорациями мира в основном в сфере энергетической безопасности. Поскольку в данной сфере Азербайджан имеет особое значение с точки зрения нескольких критериев:

- Азербайджан имеет богатые запасы углеводорода, и в современный период широкого распространения «трубопроводной дипломатии» для региональных и глобальных факторов, важное значение, имеет создание и развитие основанных на сотрудничестве партнерских отношений с Азербайджаном в сфере энергетической безопасности;

- наша страна является транзитным пунктом, координирующим Восток и Запад. Наряду с тем, что Азербайджан является транзитным государством, которое доставляет энергетические ресурсы Центральной Азии в Европу, он также выступает в качестве национального фактора, имеющего особое значение при реализации транснациональных проектов регионального масштаба, глобального характера.

Таким образом, наряду с этим тенденция политической глобализации также является фактором и процессом, влияющим на Азербайджан – как национальное государство. В частности Азербайджан подвергнулся политическому влиянию глобализации после приобретения независимости. В то время под глобализацией в политическом смысле больше подразумевалась «волна демократизации». Именно как закономерный результат этого была заложена основа национальной модели – азербайджанской модели демократической трансформации.

Список использованной литературы

1. Велизаде И. ТРАСЕКА - конкретные перспективы глобальных процессов. //Возрождение - XXI век, январь 2000, № 11.
2. Халафов Х. Международные экономические организации в системе международно- правового регулирования / Халафов Х. – Баку, 2005.
3. Гусейнова Х. Азербайджан в системе европейских интеграционных процессов (1991-1997). Баку: Военное издательство, 1998, с. 7.
4. Косов Н.Н. Международные валютно-кредитные отношения. //Деньги и кредит. – 2005. - №7. - с. 79-99.
5. Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: Учебник.- М.: Финансы и статистика, 2008. -576 с.

*Qocayeva E.M. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI İNTEQRASIYA PROSESLƏRİNİN PERSPEKTİVLƏRİ VƏ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə müəllif tərəfindən qeyd edilir ki, integrasiyanın əsasında ölkələr tərəfindən onların qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrinin şüurlu şəkildə birgə tənzimlənməsi durur. Belə tənzimlənmənin məqsədi dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin və mübadilələrinin qarşısında duran maneələri aradan qaldırmaq, rəqabətin əhatə dairəsini genişləndirmək, bu ölkələrin təsərrüfat subyektlərinə bərabər şərait yaratmaq. Belə bir addım, ümumi hüquqi bazaya əsaslanan vahid təsərrüfat məkanını yaratmaqla ölkələrin daxili və xarici makroiqtisadi siyasətini ahəngləşdirmək və unifikasiya etmək.

Beləliklə, milli modelin əsası demokratik transformasiyadan ibarətdir.

*Годжаева Э.М. д.ф.э.н.
Бакинского Университета Бизнеса*

P E 3 I O M E

ПЕРСПЕКТИВЫ И СПЕЦИФИКА ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Автором статьи отмечается, что в основе интеграции ставится сознательное совместное регулирование странами их взаимных хозяйственных связей. Цель такого регулирования – устранить национальные перегородки на пути взаимных обменов и взаимодействия государств, дать простор конкуренции, поставить в равные условия хозяйствующие субъекты этих стран, а также унификация и гармонизация внутренней и внешней макроэкономической политики страны с тем, чтобы создать единое хозяйственное пространство, основанное на общей юридической базе.

Таким образом, основа национальной модели состоит в демократической трансформации.

*Gojaeva E.M. Ph. d. in. econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

PROSPECTS AND SPECIFICATIONS OF ECONOMIC INTEGRATION PROCESSES OF AZERBAIJAN REPUBLIC

The author notes that joint regulation of economic relations is the basic element of integration. The objective of such a regulation is taking off the national obstacles in international relations, stimulation of competition, establishment of suitable conditions and harmonization of macroeconomic policy of the country.

Thus, the bases of national model is the democratic transformation.

UOT- 336

MÜƏSSISƏNİN İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: maliyyə, investisiya, investisiya siyasəti, resurs, vəsait, kapital, qiymətli kağız.

Ключевые слова: финансы, инвестиция, инвестиционная политика, ресурсы, средство, капитал, ценные бумаги.

Key words: finance, investment, investment policy, resource, capital, securitie.

İnvestisiyalar nəticə etibarilə mənfəət yaradan və ya sosial səmərənin əldə olunması ilə nəticələnən sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə qoyulan əmlak və intellektual dəyərlərin bütün növlərini ifadə edir. Təcrübədə investisiyalar bir neçə meyarlara görə təsnifatlaşdırılır. Maliyyələşmə mənbəyinə görə investisiyaların aşağıdakı növlərini ayırd edirlər: dövlət; bələdiyyə; sahə; xüsusi; qarışıq investisiyalar.

İnvestisiya obyektindən asılı olaraq investisiyaların bu növləri fərqləndirilir: real istehsal sahəsi obyektlərinə birbaşa investisiyalar; qiymətli kağızlara portfel investisiyalar; elmə, patentlərin əldə olunmasına yatırımlar və s.

Təyinatına görə istehsal investisiyalarını, sosial təyinatlı investisiyaları, təbiəti mühafizə və ekologiya təyinatlı investisiyaları fərqləndirirlər.

Həyata keçirilmə müddətlərinə görə investisiyalar qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli investisiyalara bölünür. Bu fəaliyyətin obyektləri aşağıdakılardır:

- yenidən yaradılmış və rekonstruksiya edilmiş istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondlar, həmçinin iqtisadiyyatın bütün sahələrindəki dövriyyə aktivləri;
- qiymətli kağızlar (səhmlər, istiqrazlar və s.), yəni maliyyə investisiyaları;
- hüquqi və fiziki şəxslərin banklarda məqsədli əmanətləri;
- elmi-texniki məhsullar, mülkiyyət hüquqları və intellektual mülkiyyət hüquqları;
- təbii ehtiyatlar.

Xarici investisiyalar özünə analoji obyektləri daxil edir. Xarici investorlar Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya qoyuluşlarını aşağıdakı yollarla həyata keçirmək hüququna malikdirlər:

- a) Azərbaycan Respublikası ərazisində hüquqi və fiziki şəxslərlə birgə yaradılmış müəssisələrdə pay iştirakı;
- b) tamamilə xarici investorlara, həmçinin xarici hüquqi şəxslərə mənsub müəssisələrin yaradılması;
- c) daşınan və daşınmaz əmlakın, fond dəyərlərinin əldə olunması;
- d) borcların, kreditlərin, digər mülkiyyət hüquqlarının təqdim olunması;

e) yerli icarə verənlərlə bağlanmış müqavilələr əsasında əmlakın xarici investorlara icarəyə verilməsi.

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri investorlar, podratçılar, investisiya fəaliyyəti obyektlərinin istifadəçiləri, maddi (əmtəə) dəyərlərin təchizatçıları qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparan maliyyə vasitəçiləridir (kommersiya bankları, sığorta şirkətləri, investisiya fondları, fond birjalrı).

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri investisiyaların praktik olaraq həyata keçirilməsinin baş verdiyi investisiya sferasında fəaliyyət göstərirlər. Bu sferanın tərkibinə kapital tikintisi sferası; maliyyə kapitalının dövriyyəsi (müxtəlif formalı pul, borc və maliyyə öhdəlikləri) sferası; eləcə də girov hüququnun və ipoteka kreditinin tətbiq olunduğu investisiya fəaliyyəti subyektlərinin real mülkiyyət (daşınan və daşınmaz əmlak) hüquqları sferası daxildir.

İnvestisiya siyasəti-müəssisənin ümumi maliyyə strategiyasının tərkib hissəsidir. Onun başlıca məqsədi müəssisənin istehsal potensialının genişlənməsinin və yenilənməsinin daha səmərəli yollarının seçilib müəyyən edilməsindən və həyata keçirilməsindən ibarətdir.

İnvestisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması zamanı aşağıdakıların nəzərə alınması məqsəddə uyğundur:

- nəzərdə tutulan tədbirlərdən iqtisadi, elmi-texniki, sosial səmərəyə nail olmaq;
- minimal investisiya xərcləri şərtlə qoyulan kapitalla müəssisənin daha yüksək mənfəət götürməsi;
- mənfəətsiz investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində vəsaitləri səmərəli bölüşdürmək, yəni bu layihələrin həyata keçirilməsinin müvafiq sosial, elmi-texniki və ya ekoloji səmərəsinə nail olunmaqla xərcləri azaltmaq;
- investisiyaların səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün hökumət zəmanətləri, büdcə kreditləri formasında dövlət dəstəyindən istifadə etmək;
- beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının və fərdi xarici investorların subsidiyalarını və güzəştli kreditlərini cəlb etmək;
- konkret layihələrin reallaşdırılması ilə bağlı investisiya risklərinin minimuma endirilməsini təmin etmək;
- xarici investisiya mühitinin əhəmiyyətli dəyişiklikləri, növbəti ildə müəssisənin strateji inkişaf bazarının konyukturasını nəzərə alaraq likvidlik qabiliyyətini təmin etmək;
- investisiya siyasəti çərçivəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri üzrə qanunverici və digər hüquqi aktlara uyğunluğu.

Müəssisənin investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması zamanı investisiyaların ümumi həcmi, xüsusi vəsaitlərin səmərəli istifadəsi qabiliyyətini kredit və fond bazarlarından əlavə pul vəsaitlərinin cəlb olunması imkanlarını müəyyən etmək tövsiyə olunur.

Müəssisənin uzunmüddətli strategiyası çərçivəsində investisiya layihələrini xüsusi resursların növləri və həyata keçirilmə müddətləri üzrə uzlaşdırmaq məqsəddə uyğundur. Bu investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi prosesində maksimal iqtisadi səmərəyə nail olmaq prinsipindən irəli gəlir.

Əsas fondlara investisiyaların əsas maliyyələşmə mənbələri aşağıdakılardır:

- xüsusi maliyyə resursları və investorların təsərrüfat daxili ehtiyatları (xalis mənfəət, amortizasiya ayırmaları);
- investorların borc vəsaitləri (bank kreditləri, istiqrazlar);
- investorların cəlb edilmiş maliyyə vəsaitləri (səhmlərin emissiyasından, hüquqi və fiziki şəxslərin nizamnamə kapitalına pay və digər ödəmələrindən yaranan vəsaitlər);
- könüllü müəssisə ittifaqları (birlikləri) və maliyyə-sənaye qrupları tərəfindən mərkəzləşdirilən, həmçinin investorlar tərəfindən obyektlərin tikintisində pay iştirakı üçün səfərbər edilən pul vəsaitləri;
- əvəzsiz və əvəzli əsasda təqdim olunan büdcə vəsaitləri;
- büdcədən kənar fondlarının vəsaitləri;
- xarici investorların kredit və borc formasında olan vəsaitləri.

Xüsusi mənbələrin tərkibində mənfəət və amortizasiya ayırmaları əsas yer tutur. Mənfəətdən büdcəyə vergilərin ödənməsindən sonra, müəssisələrdə xalis mənfəət qalır ki, bunun da bir hissəsini müəssisə yığım fondunun tərkibində istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı kapital qoyuluşlarına yönəltmək hüququna malikdir. Müəssisələrin əsas vəsaitlərinə investisiyaların maliyyələşdirilməsinin ikinci böyük mənbəyi amortizasiya ayırmalarıdır (əvəzetmə (təminat) fondunun tərkib hissəsi kimi). Hal-hazırda amortizasiya siyasətində müəssisələrin hüququ əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmişdir.

Müəssisələr müstəqil surətdə amortizasiya ayırmalarının dörd üsulundan birini seçirlər: xətti metod; azaldılmış qalıq metodu; əsas fondların dəyərinin onların faydalı istifadəsi illəri sayının miqdarına; hesabdan silinməsi metodu; dəyərin məhsul həcminə görə mütənasib şəkildə hesabdan silinməsi metodu.

Dövlət məqsədli tikinti proqramlarına maliyyə dəstəyi yolu ilə iqtisadiyyatın sahələrində investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Göstərilən məqsədlərə pul ayırmalarının məbləği əsas fondların təkrar istehsalına ayrılan, yerli və respublika büdcəsindən əvəzsiz və əvəzli əsasda maliyyələşdirilən mərkəzləşmiş kapital qoyuluşlarının tərkibində illik büdcə və investisiya proqramlarında nəzərdə tutulur.

Büdcə vəsaitlərindən fərqli olaraq, kapital qoyuluşuna bankların uzunmüddətli kreditlərinin cəlb olunması bu borc vəsaitlərinin qaytarılması və ödənişli olması sayəsində onların səmərəli istifadəsinə görə borc alanın məsuliyyətini artırır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Подшиваленко Г.П. “Инвестиционная деятельность” - Учебное пособие, Издательство: “КНОРУС”-2006.
2. Сафронов Н.А. “Инвестиционная политика предприятия” Москва -2009 г.
3. Киселева Н.В., Боровикова Т.В., Захарова Г.В. “Инвестиционная деятельность” Издательство: КНОРУС Год:2010.

*Cavadov R.C. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜƏSSISƏNİN İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

İnvestisiyalar nəticə etibarilə mənfəət yaradan və ya sosial səmərənin əldə olunması ilə nəticələnən sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə qoyulan əmlak və intellektual dəyərlərin bütün növlərini ifadə edir. İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri investisiyaların praktik olaraq həyata keçirilməsinin baş verdiyi investisiya sferasında fəaliyyət göstərirlər. İnvestisiya siyasətinin başlıca məqsədi müəssisənin istehsal potensialının genişlənməsinin və yenilənməsinin daha səmərəli yollarının seçilib müəyyən edilməsindən və həyata keçirilməsindən ibarətdir. Müəssisənin uzunmüddətli strategiyası çərçivəsində investisiya layihələrini xüsusi resursların növləri və həyata keçirilmə müddətləri üzrə uzlaşdırmaq məqsədə uyğundur.

*Джавадов Р.Д. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Под инвестицией понимается предпринимательская деятельность, приносящая доход или социальные блага, связанные с приобретением активов и интеллектуальной собственности всех видов объектов. Субъекты инвестиционной деятельности практически функционируют в секторе инвестиционных вложений. Основная цель инвестиционной политики - это создание и внедрение более эффективных способов производства, реконструкция и расширение мощностей предприятия. В рамках долгосрочных стратегий компании за период целесообразно координировать реализации инвестиционных проектов и соответствующих ресурсов.

*Javadov R.J. Ph. d. in. econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE DEVELOPMENT DIRECTIONS OF THE INVESTMENT ACTIVITY OF THE ENTERPRISE

Investments as a result of profit-generating business activities, or social benefits resulting from the acquisition of the assets and intellectual property of all types of facilities, the report says. Subjects of investment activity in the investment sector investments are carried out in practice. The main objective of the investment policy of the entity's production capacity expansion and renovation of the establishment and implementation of more effective ways were selected. The company's long-term strategy and implementation of investment projects over the period of the special coordinate appropriate resources.

*Ibrahimov İ.H. i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT- 645.32/42

AQRAR SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN QLOBAL ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: aqrar islahatlar, sahibkarlıq, ərzaq təhlükəsizliyini şərtləndirən amillər, iqtisadi tənzimləmə, subsidiyalar, torpaq və sudan istifadə, toxumçuluq və damazlıq xidməti, kooperativlər.

Ключевые слова: аграрные реформы, предпринимательство, факторы способствующие продовольственной безопасности, экономическая регулирования, субсидии, службы использования земли и воды, семеноводческие и племенных службы, кооперативы.

Key words: land reforms, entrepreneurship, factors enabling provision security, economical regulation, subsidiaries, usage of soil and water, the service of sedace and breeder, co-operatives.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra, digər keçmiş ittifaq respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanın da iqtisadiyyatında tənəzzül və iqtisadi böhran yaranmağa başladı. O vaxtlar kənd təsərrüfatında əsas təsərrüfat formaları olan kolxoz və sovxozlar artıq lazımi səviyyədə fəaliyyət göstərə bilmir və iqtisadi böhran getdikcə dərinləşirdi. Bununla yanaşı istehsal vasitələri, maşın və avadanlıqlar fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlir, maliyyə çətinliyi ilə əlaqədar yenisini almaq praktiki cəhətdən mümkün olmurdu. Eyni zamanda Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı torpaq iddiası və hərbi təcavüzü nəticəsində respublika ərazisinin 20 faizinin işğal edilməsi, bir milyondan artıq insanın öz doğma yurd-yuvasından qaçqın və məcburi köçkün düşməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Belə bir vəziyyətdə xalqın tələbilə respublikanın rəhbərliyinə gələn Ümummilli Lider Heydər Əliyev iqtisadiyyatın tənəzzüldən xilas edilib inkişafına nail olmağın yeganə yolunun islahatlar olduğunu bildirdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1994-cü il noyabrın 5-də Prezident sarayında respublikanın kənd təsərrüfatında aparılan islahatların vəziyyətinə həsr olunmuş müşavirədə qətiyyətlə göstərdi ki, “Respublikanın sosial-iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarılması ilə əlaqədar biz dəfələrlə danışıqlar aparmışıq, fikirlər söyləmişik və bildirmişik ki, böhrandan xilas olmaq üçün, Azərbaycanın iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək üçün yolumuz iqtisadi islahatlar, bazar iqtisadiyyatına keçid yoludur, sərbəst iqtisadiyyata, təşəbbüskarlığa, sahibkarlığa geniş imkanlar yaratmaq yoludur”.

Ölkədə iqtisadi islahatların aparılmasının zəruriliyi qərarına gəldikdən sonra Heydər Əliyev rəhbərliyi ilə sovxoz, kolxoz və digər kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələrində aqrar islahatların aparılması üçün hüquqi baza yaradıldı. Belə ki, 1995-ci ildə “Aqrar islahatının əsasları haqqında”, “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” və 1996-cı ildə “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunları və digər normativ-hüquqi sənədlər qəbul edildi. Bununla yanaşı kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən xidmət və emal sənayesi müəssisələrinin özəlləşdirilməsi qəbul olunmuş I və II Dövlət Proqramları əsasında həyata keçirildi.

Aqrar islahatların birinci mərhələsində sovxoz, kolxoz və digər kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələrinə məxsus torpaq və əmlakın özəlləşdirilməsi başa çatmışdır. Aqrar islahatlar nə-

ticəsində 1970 kolxoz və sovxoz ləğv edilmiş, onların 280,7 milyon manat məbləğində dövlət borcu silinmişdir. Ləğv edilən təsərrüfatların torpaqları özəlləşdirilərək 871 minə yaxın ailə torpaq payı almış, mülkiyyətçilər yaranmışdır. Aqrar sahədə yaradılmış əlverişli şərait nəticəsində 842 minə qədər xırda (ailə-kəndli) təsərrüfatı, 36 dövlət təsərrüfatı (məhdud məsuliyyətli cəmiyyət), 79-dan çox kənd təsərrüfatı istehsal kooperativi, 2409 kənd təsərrüfatı müəssisəsi (birgə təsərrüfatlar), 2571 fərdi sahibkarlar (hüquqi şəxs yaradanlar) və 220 və sair kənd təsərrüfatı müəssisəsi (elmi-tədqiqat, tədris, təcrübə və s.) təsərrüfat formaları yaradılmışdır.

Aqrar islahatların birinci mərhələsinin əsas nəticələrini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar: respublikanın kənd ərazisində torpaq və əmlaka sahiblik hissi artmışdır; əhalidə mülkiyyətçilik psixologiyası formalaşmağa başlamış, insanların sərbəst fəaliyyətə, yaradıcılığa meyli güclənmişdir; kənd təsərrüfatında torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyətçilik bərqərar olunmuşdur; kənddə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına şərait yaxşılaşmışdır; aqrar sahədə müasir texnika və texnologiyalar, yeni bilik və informasiyalar şəbəkəsi genişlənir; kənd təsərrüfatında torpaq və əmlakdan səmərəli istifadəyə imkanlar artmış, iqtisadi tənəzzülün qarşısı alınmış, istehsalın dinamik inkişafına zəmin yaranmışdır; kənd təsərrüfatı istehsalında tələb-təklifə uyğun struktur dəyişikliyi baş verir, bazarın tələbinə müvafiq istehsal sahələri genişləndirilir; kənd təsərrüfatında istehsalın mərkəzdən planlı idarə edilməsi özünüidarə ilə əvəz edilmişdir və s.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və xidmət sahələri ilə məşğul olan təsərrüfatların gələcək inkişafı, onların rentabelli işləmələri, dünyada və ölkəmizdə mövcud olan elmi nailiyyətləri, qabaqcıl təcrübə, məhsuldar bitki sortları və heyvan cinsləri, texnika və texnoloji avadanlıqların daha səmərəli tətbiqi, onların ortaqlarının problemlərinin həllinin asanlaşması, səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün pay torpaqları əsasında formalaşmış kiçik ölçülü təsərrüfatların könüllülük əsasında kooperasiyalarda birləşməsi istiqamətində maarifləndirmə işləri aparılır. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2004-2008-ci illər) 11 fevral 2004-cü il, “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 23 oktyabr 2004-cü il, “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 23 oktyabr 2004-cü il, “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” 23 yanvar 2007-ci il, “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının toxum, gübrə və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə” 21 avqust 2008-ci il, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” 25 avqust 2008-ci il, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” 14 aprel 2009-cu il tarixli sərəncam, fərman və digər sənədlər qəbul olunmuşdur. Həyata keçirilən bu tədbirlərin əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasına, davamlı sosial-iqtisadi inkişafa və əhalinin gəlirlərinin artırılmasına nail olmaqdan ibarət olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonrakı illərdə iqtisadi və təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilmişdir:

- sahibkarların fəaliyyətlərinə müdaxilələr ləğv edilmişdir;
- kəndli sahibkarlar torpaq vergisi istisna olmaqla 2019-cu ilin yanvar ayınadək bütün vergilərdən azad olunmuşlar;
- ölkəyə gətirilən bir sıra maddi vasitələr və toxumlar gömrük rüsumlarından azad olunmuşdur;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları texnika və avadanlıq əldə etmələri üçün lizinq tətbiq edilmiş, onun şərtləri sadələşdirilmişdir;

- beynəlxalq təcrübənin ölkəmizdə yayılması üçün aqrar sahəyə dair layihələrin tətbiqi genişləndirilmişdir;
- regionların inkişafı və diversifikasiyası məqsədilə emal müəssisələri və xidmətlər yaradılmış, özəl toxumçuluq, damazlıq və baytarlıq xidmətləri dəstəklənmişdir;
- sahibkarların tələbatını ödəmək üçün kreditləşmə mexanizmi sadələşdirilmiş, tələbatın ödənilməsində prioritet istiqamətlərə önəm verilmişdir;
- sahibkarların tələbatı nəzərə alınaraq bölgələrdə informasiya-məsləhət xidmətinin genişləndirilməsinə diqqət artırılmışdır;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanmasına, maliyyə yardımının ayrılmasına nail olunmuşdur.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra xalq təsərrüfatının digər sahələrində olduğu kimi aqrar sahədə də sahibkarlıq fəaliyyəti inkişaf etməyə başlamış, bir qismi müstəqil surətdə öz təşəbbüsü və riski ilə məhsul istehsalı, emalı, tədarükü, satışı və xidmət işlərini həyata keçirməklə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərirlər.

Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti həm fərdi, həm də müəssisə yaratmaqla həyata keçirilir. Bu təsərrüfat formalarına aیلə (kəndli) təsərrüfatı, kooperativ, birgə təsərrüfat, səhmdar cəmiyyəti, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər təşkilati-hüquqi formalar daxildir.

2012-ci il fevralın 28-də “Baku Expo” Mərkəzində “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının üçüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda İlham Əliyev özünün giriş nitqində “Ölkəmizin inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır” söyləməklə, ölkə rəhbərliyinin sahibkarlığa yüksək önəm verdiyini bir daha bəyan etmişdir.

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyəti dövlət tərəfindən qanunvericilik, büdcə, vergi, pul-kredit və digər stimullaşdırma sistemləri ilə tənzimlənir. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir:

- *Qanunvericilik bazası yaradılmışdır.* Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün çoxsaylı qanunlar, dövlət proqramları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları və digər normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

- *İstehsalçılara vergi güzəştləri verilmişdir.* “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 27 noyabr tarixli Qanunu ilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları 2001-ci il yanvarın 1-dən başlayaraq 3 il müddətinə torpaq vergisi istisna olmaqla, qalan bütün növ vergilərdən azad edilmişdir. Qanunun qüvvədə olma müddəti 1 yanvar 2019-cu ilədək artırılmışdır.

Bundan əlavə, ölkədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə Respublikamıza gətirilən bir sıra mallar, o cümlədən kənd təsərrüfatı təyinatlı mallar əlavə dəyər vergisindən azad olunmuşdur.

Subsidyaların verilməsi təmin edilmişdir. Hazırda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna bir neçə istiqamətdə subsidiyalar verilir. Bunlar yanacaq və motor yağlarına; buğda və çəltik səpininə, mineral gübrələrə, yüksək keyfiyyətli 1-ci və 2-ci reproduksiya toxumlarına (tinglərə) və Elmi-Tədqiqat təşkilatlarına orijinal, superelit və elit toxumlara çekilən xərclərin ödənilməsinə görə verilən subsidiyalardır.

“Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların toxum, gübrə və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

2008-ci il 21 avqust tarixli Sərəncamına əsasən, heyvanların məhsuldarlığının yüksəldilməsi, onların cinslərinin yaxşılaşdırılması və damazlıq heyvanların sayının artırılması məqsədi ilə 2008-2009-cu illərdə xaricdən damazlıq heyvanların idxal olunması və bu işlə məşğul olan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına 50 faiz güzəştli lizinq yolu ilə satılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirin həyata keçirilməsi üçün 2008-ci ildə 3,5 milyon manat, 2009-cu ildə 3,0 milyon manat büdcə vəsaiti sərf olunmuşdur. Xaricdən damazlıq heyvanların alınması üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə 2010-cu ildə 3 milyon, 2011-ci ildə 5 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

2007-2012-ci illər ərzində ümumilikdə yanacaq və motor yağlarına, həmçinin buğda və çəltik səpininə görə cəmi 467,1 milyon manat, mineral gübrələrin güzəştli satılmasına görə 72,2 milyon manat, 1-ci və 2-ci reproduksiya toxumların və tinglərin satılmasına görə 28,4 milyon manat, Elmi-Tədqiqat təşkilatlarına orijinal, superelit və elit toxumlara çəkilən xərclərin ödənilməsinə görə 5,0 milyon manat subsidiya verilmişdir. Ümumilikdə həmin illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına cəmi 572,7 milyon manat məbləğində subsidiya verilmişdir.

Subsidiyaların verilməsində əsas məqsəd kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaq, ərzaq təminatını yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Hazırda tətbiq olunan subsidiyalar kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusilə buğdanın istehsalına müəyyən qədər təkan vermişdir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, subsidiyalaşdırılan sahələrin genişləndirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, yaxın keçmişdə respublikanın kənd təsərrüfatında aparıcı sahələrdən olmuş və sahibkarlara yüksək gəlir gətirə biləcək üzümçülük, çayçılıq və meyvəçilik sahələrinin inkişaf etdirilməsində stimül yaratmaq məqsədi ilə həmin bitkilərin yeni plantasiyalarının salınmasına dövlət büdcəsindən subsidiya verilməsi məqsədəuyğun olardı. Nəzərə almaq lazımdır ki, SSRİ dövründə adı çəkilən çoxillik əkmələrin salınması və barvermə yaşınadək aqrotexniki qulluq edilməsi dövlət kapital qoyuluşu hesabına yerinə yetirilirdi.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət tərəfindən birbaşa və ya dolayısı ilə ayrılan subsidiyalarla yanaşı, bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə çatışmazlığı probleminin aradan qaldırılması üçün güzəştli şərtlərlə kreditlər verilməsi, verilən kreditlərə görə istehsalçının ödəməli olduğu faiz məbləğinin müəyyən hissəsinin dövlətin büdcə vəsaiti və ya xüsusi fondların vəsaitləri hesabına ödənilməsi təcrübəsi vardır. Təhlil göstərir ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları müxtəlif formalarda dövlət tərəfindən dəstəklənir və onlara dövlət büdcəsindən yardım olunur. Öz ölkələrinin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək və kənd əhalisinin şəhərə ifrat axınının (miqrasiyasının) qarşısını almaq məqsədilə əksər dövlətlər aqrar sektoru subsidiyalaşdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Məhsul istehsalının artırılması və dövlət dəstəyinin əsas istiqamətlərindən biri olan subsidiya əsas etibarilə, kənd təsərrüfatı infrastrukturunun inkişafına, istehsalın kreditləşməsinə, kənd təsərrüfatında elmi-texniki işlərin həyata keçirilməsinə, əhalinin ərzaqla təmin edilməsinə, ərzaq məhsulları istehsalının təhlükəsizliyinə yönəldilir. Bir sıra ölkələrdə isə bazarı tənzimləmək üçün tələbatdan artıq istehsal edilən məhsul istehsalını nizamlamaq üçün əmtəə istehsalçılarına subsidiya verilir.

Avropa İttifaqının büdcəsində kənd təsərrüfatına verilən subsidiyaların məbləği son dövrdə hər il üçün orta hesabla Aİ büdcəsinin təqribən 40 faizini təşkil edir. Bu məbləğin 50 faizi qiymətlərin dəstəklənməsinə, 10 faizi kənddə infrastrukturun inkişafına, 25 faizi 1 hektar torpağa və 1 baş mal-qaraya hesablanmaqla ödənilir. Subsidiyalar hər bir sahibkarlıq təsərrüfatına onun istehsal etdiyi məhsulun həcmindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatına xərclənən subsidiyaların payı çox yüksəkdir. Məsələn, Norveçdə bu dəstək dövlət büdcəsi xərclərinin yarıdan

çoxunu təşkil edir. Demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sektorun fəaliyyəti kənd təsərrüfatı haqqında qəbul edilmiş qanunlara uyğun nizamlanır. Məsələn, ABŞ, Kanada və Avstraliyada həmin qanunlara əsasən təsdiq edilmiş çoxsaylı və məqsədli proqramlarda əsas diqqət kənd təsərrüfatının idarə edilməsinə, kəndin sosial inkişafına, istehsalçıların gəlirlərinin dəstəklənməsinə, ərzaq ehtiyatlarının yaradılmasına, fermerlərdən məhsulların stabil qiymətlərlə alınmasına, kiçik biznesin himayə olunmasına, ətraf mühitin qorunmasına yönəldilir və bu xərclər dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. ABŞ-ın büdcə xərclərinin əhəmiyyətli bir hissəsi təminatlı qiymət mexanizmi tətbiq etməklə sahibkarların gəlirlərinin sabit saxlanmasına yönəldilir. Eyni zamanda vergi güzəştləri tətbiq edilir və güzəştli faizlərlə kreditvermə mexanizmindən istifadə olunur. ABŞ prezidentinin təbii fəlakət elan etdiyi zonalarda isə sahibkarlara çox aşağı faizlərlə 7-20 il müddətinə kreditlər verilir.

İnkişaf etmiş ölkələr kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılmasını birbaşa istehsalçılara vəsait verməklə və ya qiymətlərin sabit saxlanması, infrastrukturun yaradılması, vergilərin azaldılması, sığorta tədiyyələrinin 50 faizinin büdcə vəsaiti hesabına ödənilməsi və s. üsullarla həyata keçirirlər. ABŞ-ın aqrar siyasəti kənd təsərrüfatı məhsullarının sabit qiymətlərlə satılmasını təmin edir. Əgər sahibkarın məhsulunun qiymətləri bazar qiymətlərindən aşağı olarsa, onda həmin qiymət fərqi dövlət büdcəsindən sahibkara ödənilir. Belə təcrübə Türkiyədə də mövcuddur.

Məlumdur ki, qiymətlərin dəstəklənməsi bəzi hallarda böyük həcmdə kənd təsərrüfatı məhsullarının artıqlığına səbəb olur. Belə olan halda isə dövlət sahibkarların satdığı məhsulların qiymətlərinin sürətlə aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün həmin məhsulları almaq məcburiyyətində qalır.

Kənd təsərrüfatının inkişafına dəstək kimi subsidiyalaşdırma mexanizmi, demək olar ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan bütün ölkələr tərəfindən tətbiq edilir. Bu ölkələrdə subsidiyalaşdırılan məhsullar strateji maraqlardan asılı olaraq müxtəlifdir və subsidiyalar məqsədli proqramların icrasına yönəldilir və müntəzəm olaraq təkmilləşdirilir.

Ayrı-ayrı bitkilərin bioloji xüsusiyyətləri və respublikamızın iqlim şəraiti eyni sahədən ildə iki dəfə məhsul götürməyə imkan verir. Bu o deməkdir ki, həmin sahəyə bir təsərrüfat ilində yalnız bir dəfə məhsul götürülən sahələrə nisbətən iki dəfə artıq yanacaq və motor yağları işlədilir. Lakin yardım bir dəfə üçün verilir. Yaxşı olar ki, istehsalçının marağını artırmaq məqsədilə ikinci məhsul üçün əkinlərə də yardım verilsin. Həm də bu sahələrə yanacağın dəyərinin 60-65% faizi dövlət tərəfindən ödənilsin.

Türkiyədə kənd təsərrüfatına müxtəlif dəstəklər verilir. Bunlar alternativ məhsul, torpaq analizi, yanacaq, gübrə, fərq ödəmə, heyvandarlıq dəstəkləri və s.-dən ibarətdir. Ümumiyyətlə, Türkiyənin kənd təsərrüfatında 50-dək sahəyə, 100-dək fəaliyyət növünə dəstək verilir. Təkcə 2010-cu ildə bitkiçilikdə və heyvandarlıqda çalışan istehsalçılara 3,8 milyard dollar məbləğinə subsidiya ödənilmişdir. Qardaş ölkənin təcrübəsindən bəhrələnərək, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının Azərbaycanda da elektron qeydiyyat sistemi yaradılmalı, lazımı sahə, məhsul və işlərə dəstək həddi müəyyən edilməli, normativ-hüquqi baza yaradılmaqla konkret tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Güzəştli kreditlərin verilməsi sistemli xarakter almışdır. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”-nda Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinin və digər təşkilatların vəsaitləri hesabına sahibkarlara, o cümlədən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan iş adamlarına güzəştli kreditlərin verilməsi siyasətinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Aidiyyəti qurumların məlumatlarına görə 2009-2011-ci illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə məşğul olan sahibkarlara Fond tərəfindən 4793 layihə üzrə 195430,22 min manat, Dövlət Agentliyi tərəfindən 1099 layihə üzrə 40864 min manat güzəştli kreditlər verilmişdir. Bununla yanaşı, təhlildən məlum olur ki, kənd təsərrüfatına güzəştli kreditlər verilirərkən istehsalın artırılmasında əsas rol oynayan torpaq amili və torpağı becərən kənd əhalisinin mənafeyi heç də bütün hallarda nəzərə alınmamışdır. Belə ki, 2011-ci ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına verilmiş 70358,5 min manat güzəştli kreditin 19450,5 min manatı və ya 27,64 faizi Bakı şəhərində qeydiyyatda olan hüquqi və fiziki şəxslərə verilmişdir ki, bu da respublikada mövcud olan əkin yerinin 45 faizindən çoxunun və çoxillik əkmələrin əksər hissəsinin yerləşdiyi Gəncə-Qazax, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Lənkəran və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarına verilmiş güzəştli kreditlərin cəmindən 381,40 min manat çoxdur.

Bakı şəhərinin Xəzər rayonu üzrə kredit alan subyektlərin hər birinə orta hesabla 423 min manat güzəştli kredit verildiyi halda, kənd rayonlarının hamısında həmin göstəricinin bir neçə dəfə az, məsələn, Siyəzəndə 10 min, Ucarda 11,3 min, Ağstafada 11,6 min, Zərdabda 12 min və s. olmuşdur. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına verilən güzəştli kreditlərin xeyli hissəsinin torpağının əsl sahibinə, kənd yerlərində bilavasitə istehsalla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərə verilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalçıların kreditə çıxış imkanlarında problemlər mövcuddur. Belə ki, kredit təşkilatları kiçik ölçülü kənd təsərrüfatı istehsalçılarına kredit verməkdə az maraqlıdırlar. İstehsalçılardan borc məbləğindən ən azı iki dəfə çox dəyərə malik likvid girov (əksər hallarda şəhərlərdə yerləşən ev) və digər kəndlinin imkanı xaricində olan zəmanətlər tələb olunur. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasına baxmayaraq pay torpaqları az likvidli olması bəhanəsi ilə girov götürülmür. Güzəştli kreditlərin əldə edilməsini çətinləşdirən müxtəlif süni maneələr və subyektiv amillər də mövcuddur. Yuxarıda qeyd olunan Dövlət Proqramında aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlara güzəştli kreditlərin verilməsi siyasətinin davam etdirilməsi tapşırılmasına baxmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına güzəştli kredit verilməsinə dair layihələrə baxılarkən müvafiq təşkilatların rəyi öyrənilmir və faktiki olaraq tədbir birtərəfli qaydada həyata keçirilir. Hesab edirik ki, aqrar sahəyə verilən güzəştli kreditlərin daha vacib sahələrə yönəldilməsinə və onlardan daha səmərəli istifadənin təşkil edilməsinə kömək məqsədi ilə bu sahə üzrə kredit layihələrinə baxılarkən müvafiq təşkilatların rəyinin öyrənilməsi təmin edilməlidir.

Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması tədbirləri həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatı təbii amillərdən asılı olan sahədir. Hər il sel sularından, doludan, quraqlıqdan, şaxtadan, təhlükəli ziyanvericilərin kütləvi yayılmasından və s. təbii hadisələrdən kənd təsərrüfatına xeyli ziyan dəyir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının əmlakının (məhsulun, torpağın, heyvanların, tikililərin və s.) təbii fəlakətdən sığortasında dövlətin iştirakını təmin etmək məqsədi ilə "Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 18 iyun tarixli Qanunu qəbul edilmişdir. Həmin Qanunun icrası ilə əlaqədar Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 4 mart tarixli qərarı ilə (sonradan olunan əlavələrlə birlikdə) buğda, arpa, qarğıdalı, dən üçün günəbaxan, kartof, şəkər çuğunduru, tərəvəz (göyerti istisna olmaqla), meyvə, sitrus və üzüm bağlarının məhsullarının yanğın, dolu, sel, daşqın və şaxta vurması hallarına görə müqavilə üzrə hesablanmış sığorta haqqının 50 faizi həcmində dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Lakin araşdırmalar göstərir ki, hələlik kənd təsərrüfatında əkin sahələrinin və məhsulun sığortalanması kifayət qədər tətbiq olunmur. Buna səbəb istehsalçılar arasında sığortalanma

ilə bağlı məlumatlandırma işinin zəif olması ilə yanaşı, həm də kənd təsərrüfatı kifayət qədər riskli sahə olduğu üçün sığorta şirkətlərinin bu sahəyə maraq göstərməməsidir.

Sahibkarların torpaqdan və sudan istifadəsi ərzaq təminatında mühüm rola malikdir. Respublikanın torpaq fondunun 54,9 faizi və ya 4756 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar təşkil edir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 1864 min hektarı əkin və çoxillik əkmələr altında istifadə olunur, qalanı isə otlaqlar və biçənəklər təşkil edir. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların təsərrüfat subyektləri üzrə istifadə vəziyyətinin təhlilindən aydın olur ki, 1,8 min hektar yararlı torpaq sahəsi 726,8 min təsərrüfat subyektinin istifadəsindədir. Həmin təsərrüfat subyektlərindən 688,4 mini 5 hektara qədər torpaq sahəsinə malikdir, yəni təsərrüfat subyektlərinin 94,7 faizinin əkin sahəsi 5 hektara qədərdir. Onların 0,72 faizinin torpaq sahəsi 20 hektar və daha çox sahəni əhatə edir. Bu onu göstərir ki, təsərrüfat subyektlərinin əksəriyyəti xırda həcmli sahələrdə çalışır. İstehsalçıların əksər hissəsinin istifadəsində olan torpaq sahələrin həminin kiçik olması onları bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- növbəli əkin sisteminin tətbiqi çətinləşir;
- rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına mane olur;
- istehsal xərcləri artır;
- iqtisadi səmərəlilik təmin edilmir;
- məhsulun tədarükü və satışında çətinliklər yaranır;
- müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi mümkün olmur və s.

Hazırda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 1432, 7 min hektarı suvarılan torpaqlardır ki, onun da 126 min hektarı işğal altındadır. Azərbaycanın su ehtiyatları məhduddur. Su ehtiyatlarının yalnız 30 faizi respublikanın öz ərazisində, qalan 70 faizi isə qonşu ölkələrin ərazisində formalaşır.

Təcrübə göstərir ki, suvarma suyundan səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə yerlərdə sudan istifadə edənlər cəmiyyətləri yaradılmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, belə qurumların yaradılması sudan istifadə vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, həm də sahibkarların vaxtına qənaət edir. Lakin bu müsbət təcrübə hər yerdə tətbiq olunmur. Sudan istifadə edənlər cəmiyyətlərinin sayı artırılmalı və əhatə dairəsi genişləndirilməlidir. Respublikanın əksər suvarılan torpaqlarında hər il yay aylarında su qıtlığı yaranır ki, bu da kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının bəzən kəskin azalması ilə nəticələnir. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi, mümkün olan yerlərdə əlavə sututarların tikilməsinə ehtiyac vardır.

Sahibkarların mülkiyyətində və istifadəsində olan torpaqların münbitliyinin qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılması, suvarılan torpaqların su ilə təminatının yaxşılaşdırılması və mütərəqqi suvarma texnologiyalarının tətbiq edilməsi ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına və ərzaq məhsulları istehsalına təsir göstərən amillərdəndir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, hazırda kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpaqların müəyyən hissəsinin şorlaşması və eroziyaya uğraması məhsuldarlığın kəskin azalmasına səbəb olur. Əvvəllər respublikada hər il 100 min hektara yaxın sahədə yuyulma aparıldığı halda, bu işlərin həcmi get-gedə azaldılmış, sonradan tamamilə dayandırılmışdır. Şoran və şorakət torpaqların yuyulması həm becərilən torpaq sahəsinin, həm də sahibkarların gəlirlərinin artmasında müsbət rol oynaya bilər.

İstehsalçıların maliyyə imkanlarının məhduddluğu və digər səbəblərdən hər il xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların xeyli hissəsi əkin dövrüyyəsindən kənarda qalır. Əkilməmiş torpaqların müəyyən hissəsi aqronomik qaydalara uyğun dincə qoyulsa da, əksər hissəsindən öyrüş və biçənək kimi istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən dövlət fondu torpaqlarının bir hissəsini icarəyə verməklə ölkədə iri taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılması barədə tapşırıq verildi

vaxtda, əkin dövrüyyəsində olan 10 min hektarla torpaqlarda əkin aparılmır. Hesab edirik ki, istehsalçılara dövlət tərəfindən subsidiyalar verməklə yanaşı, həm də əkinə yararlı torpaqlardan üzürsüz səbəblərə görə ardıcıl olaraq iki ildən artıq əkin üçün istifadə etməyən torpaq mülkiyyətçilərinə qarşı torpaq vergisinin müəyyən misli miqdarında cərimə tətbiq etmək müsbət nəticə verə bilər.

Sahibkarların fəaliyyətində texniki xidmət mühüm rol oynayır. Aqrar bölmənin müasir texnika ilə təchizatı məsələlərinin tənzimlənməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 oktyabr tarixli Sərəncamına əsasən “Aqrolizing” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Hazırda “Aqrolizing” ASC tərəfindən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara, onların sifarişi əsasında 20 addan çox aqrotexniki xidmət işləri həyata keçirilir. Aqrotexniki xidmətin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bölgələrdə yaradılmış 55 təsərrüfat hesablı aqroservis filialı və onların tərkibində fəaliyyət göstərən mexanikləşdirilmiş dəstələr lazımi kənd təsərrüfatı texnikaları ilə təchiz edilmişdir. Bunlardan əlavə bölgələrdə 450-dən çox özəl qurum və ya fiziki şəxs aqroservis fəaliyyəti ilə məşğul olur.

Respublikanın kənd təsərrüfatında fiziki və hüquqi şəxslərə məxsus 28578 ədəd traktor, 3791 ədəd taxılıyğan kombayn, 5053 ədəd kotan, 1714 ədəd kultivator, 1969 ədəd taxıl səpən, 1230 ədəd ot biçən, 2197 ədəd ot presləyən və digər kənd təsərrüfatı texnikaları olmasına baxmayaraq, onların yarısından çoxu 20-25 il istismar olunduğundan hazırda nasaz vəziyyətdədir. Texniki parkı müasir texnikalarla təzələmək məqsədi ilə “Aqrolizing” ASC tərəfindən 1998-2011-ci illər ərzində Yaponiya Hökumətinin qrantları, Tərəfdaşlıq fondu, dövlət büdcəsi vəsaiti və digər mənbələr hesabına 13790 ədəd, o cümlədən 3895 ədəd traktor, 1298 ədəd taxılıyğan kombayn, 160 ədəd ekskavator və 8437 ədəd digər kənd təsərrüfatı texnikaları alınaraq istehsalçılara lizinq yolu ilə verilmiş və ya satılmışdır. Artıq respublika daxilində Gəncə avtomobil zavodunda müxtəlif at gücündə traktorlar, kotanlar və bəzi ehtiyat hissələri istehsal edilməyə başlanmışdır.

Qeyd olunanlarla yanaşı kənd təsərrüfatı istehsalçılara texniki xidmət göstərilməsində həlli vacib məsələlər qalmaqdadır. Belə ki, sahibkarların öz maliyyə resurslarının azlığı və kredit bazarına çıxış imkanlarının məhdudluğu kənd təsərrüfatında özəl servislərin yaradılmasını çətinləşdirir. Məhz bu səbəbdəndir ki, “Aqrolizing” ASC-nin xətti ilə ölkəyə gətirilmiş texnikanın az bir hissəsi lizinq yolu ilə özəlləşdirilmişdir. Respublikada istehsalçıların təqribən 94,8 faizi 5 hektara qədər torpaq sahəsinə malik ailə kəndli təsərrüfatları təşkil edir. Xırda təsərrüfatlar Balakən, Gədəbəy, Qusar, Şəmkir, Tovuz, Qobustan, Astara və digər rayonlarda daha çoxdur və onların bahalı texnikalar almaq imkanları yoxdur. Çıxış yollarından biri kimi xırda torpaq sahiblərinin könüllü olaraq birləşməklə 300-500 hektar və daha çox torpaq sahəsi olan özəl təsərrüfatların və həmin təsərrüfatlara texnikanı dəyərinin 15-20 faizini subsidiya formasında dövlət tərəfindən güzəşt edilməklə lizinq yolu ilə satmaq olar. Dövlət tərəfindən belə dəstəyin olması istehsal kooperativlərinin yaradılmasına da stimül verə bilər.

Kənd təsərrüfatında intensiv texnologiyaları tətbiq etmək üçün həmin texnologiyaya uyğun texnika və avadanlıqlar olmalıdır. Lakin bir sıra istehsal sahələrinin spesifikasiyasına uyğun texnikalar hələlik respublikamıza gətirilmədiyinə görə bir çox hallarda əl əməyindən istifadə olunur ki, bu da məhsuldarlığın aşağı və məhsulun maya dəyərinin yuxarı olması ilə nəticələnir.

Təhlil göstərir ki, bir sıra hallarda “Aqrolizing” ASC-nin müəyyən etdiyi xidmət haqları analoji xidmət üçün ayrı-ayrı fiziki şəxslərin aldığı haqdan yüksəkdir ki, bu da istehsalçılarda narazılıqlar yaradır.

Informasiya məsləhət xidmətinin təşkili əsas amillərdən biridir. Fermerlər informasiya və məsləhət xidməti Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinin “Kənd Təsərrüfatının İnkişafı və Kreditləşməsi layihəsi” çərçivəsində həyata keçirilir. Layihəyə əsasən respublikanın 58 rayonunu əhatə edən 10 regional məsləhət mərkəzi və onların nəzdində fəaliyyət göstərən 201 kənd təlim mərkəzi vasitəsi ilə ailə kəndli təsərrüfatlarının üzvlərinə və sahibkarlara aqrar sahədə bilik və bacarıqlarının artırılması və yeni texnologiyaların tətbiqinə dair təlimlər və sahə nümayişləri keçirilmişdir.

Informasiya və məsləhət mərkəzinin fəaliyyəti layihənin şərtlərinə müvafiq olaraq 31 may 2011-ci il tarixindən etibarən dayandırılmışdır. Bu işin, yəni informasiya məsləhət xidmətinin davam etdirilməsi müvafiq Nazirlik tərəfindən həyata keçirilməlidir. Müvafiq qurumlar tərəfindən informasiya-məsləhət xidməti əsasən kütləvi informasiya vasitələrində çıxışlar etməklə həyata keçirilir. Lakin sahibkarların problemlərinin dərinədən öyrənilməsi, təhlil edilməsi, həlli yollarının araşdırılması və nəhayət mütəxəssis məsləhətlərinin verilməsi üçün mütəxəssislərin bilavasitə sahibkarlarla birbaşa ünsiyyətdə olması faydalı olardı.

Toxumçuluq ərzaq istehsalında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının artırılmasında məhsuldar, yerli iqlim şəraitinə və xəstəliklərə davamlı, yüksək reproduksiya, rayonlaşdırılmış toxum və tinglərdən istifadə edilməsi əsas şərtlərdən biri sayılır. Sahənin vacibliyini nəzərə alaraq “Toxumçuluq haqqında” və “Seleksiya nailiyyətləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul edilmiş, Dövlət Proqramlarında toxumçuluğun inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər müəyyən edilmişdir.

Son illər dövlət toxumçuluq təsərrüfatları ilə yanaşı özəl toxumçuluq təsərrüfatlarının yaradılmasına da diqqət göstərilir. 2004-cü ildən 2012-ci ilə kimi cəmi 896 subyektə özəl toxumçuluqla məşğul olmaq üçün Şəhadətnamə verilmişdir ki, onlardan faktiki 590 subyekt fəaliyyətini davam etdirir.

Təhlil göstərir ki, 2011-ci ildə respublikada daxili bazarın tələbatı həcmində, başqa sözlə 173,9 min ton taxıl toxumu istehsal olunmuşdur ki, bu da 2006-cı illə müqayisədə 54,4 min ton və ya 31 faiz çoxdur. 2011-ci ildə ümumilikdə kənd təsərrüfatı bitkiləri toxumlarının, meyvə və üzüm tinglərinin istehsalında özəl sektorun payı 90 faizdən çox olmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, hazırda əksər istehsalçılar, xüsusilə ailə təsərrüfatları toxum üçün əmtəəlik məhsuldan istifadə edirlər. Toxumçuluğa dair hazırda qüvvədə olan qanunvericilikdə ailə təsərrüfatlarının əmtəəlik məhsuldan götürdüyü toxumun yararlılıq baxımından yoxlamaya cəlb olunması üçün hər hansı bir icbari və ya həvəsləndirici mexanizm nəzərdə tutulmamışdır.

Bundan əlavə toxum satan subyektlər sertifikatda göstərilən xüsusiyyətlərin özünü doğrultmaması səbəbindən istehsalçıya dəyən ziyanı görə məsuliyyət daşıyırlar. Odur ki, ziyanın kompensasiya olunması üçün toxum satıcıları ilə istehsalçıların münasibətlərinin müqavilə əsasında qurulması mexanizminin yaradılması məqsədəuyğun olardı.

Damazlıq heyvandarlığının inkişafının əsas şərtlərindəndir. Hazırda respublikada maldarlıq üzrə 52, camışçılıq üzrə 7, qoyunçuluq üzrə 28, arıçılıq üzrə 33, quşçuluq üzrə 1 olmaqla cəmi 121 özəl damazlıq təsərrüfatı fəaliyyət göstərir. “Aqrolizing” ASC tərəfindən son 3 ildə xarici ölkələrdən respublikamıza 4350 baş damazlıq düyü gətirilərək sahibkarlara 50 faiz güzəştə lizinq yolu ilə satılmışdır. Həmin damazlıq düyələr törəyib artaraq hazırda 7226 başa çatmışdır.

Sahibkarlardakı iri buynuzlu heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə süni mayalanma tədbiri həyata keçirilir. Təkcə 2011-ci ildə respublika üzrə 78216 baş inək və

düyələr yüksək məhsuldar törədicilərin toxumları ilə süni yolla mayalandırılmış və onlardan 46855 baş bala alınmışdır.

Yuxarıda göstərilən və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində aqrar sahədə sahibkarlar təbəqəsi ilə yanaşı, aqrar emal sahəsində “Gilan Holding”, “Azərsun Holding”, “Miri Pak”, “Tovuz-Baltiya” və s. şirkətlər, “Dəvəçi broyler”, Xaçmazda “Qafqaz” konserv zavodu, Ağcabədidə “Atena” süd zavodu və digər iri sahibkarlar da yaranmışdır.

İstehsal kooperativlərinin yaradılması. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”-nda nəzərdə tutulmuş “pay torpaqları əsasında formalaşmış xırda ailə və fermer təsərrüfatlarının könüllülük əsasında kooperasiyalarda birləşməsinin stimullaşdırılması” tədbirinin icrası tapşırılmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı sahəsində kooperasiyanın inkişafı istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki rayonlarda torpaq mülkiyyətçiləri ilə keçirilən görüşlərdə, jurnal və qəzetlərdə, digər tədbirlərdə pay torpaqları əsasında formalaşmış xırda təsərrüfatlarının kooperasiyalarda birləşmələrinin üstünlükləri, o cümlədən kənd təsərrüfatı texnikalarından daha səmərəli istifadə etməklə istehsal xərclərini aşağı salmaqla daha çox mənfəət qazanmağın üstünlükləri, onların ortaq problemlərinin həllinin asanlaşması, ümumiyyətlə, birləşmənin iqtisadi səmərəliliyi barədə geniş maarifləndirmə işləri aparılır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, ölkədə 252 kənd təsərrüfatı istehsal kooperativləri qeydiyyatdan keçmişdir. Həmin kooperativlərdən faktiki olaraq 79-u fəaliyyət göstərir. Belə ki, faktiki məlumatlara əsasən, İmişli rayonunda 15, Abşeron rayonunda 8, Balakən rayonunda 7, Zaqatala, Beyləqan, Yardımlı, Salyan, Göygöl və Ağdaş rayonlarının hər birində 3, Ağdam, Sabirabad, Saatlı, Samux, Tovuz, Qazax, Gədəbəy və Şəmkir rayonlarının hər birində 2, Füzuli, Xaçmaz, Masallı, Biləsuvar, Yevlax, Şamaxı, Ağsu, Oğuz və Neftçala rayonlarının hər birində bir istehsal kooperativləri fəaliyyət göstərir. Bəzi rayonlarda isə bu vacib tədbirə laqeyd yanaşılır.

Araşdırmalar göstərir ki, istehsal kooperativlərinin yaradılmasında olan lənglik obyektiv səbəblərlə yanaşı, həm də subyektiv səbəblərlə əlaqədardır. Belə ki, 2010-2011-ci illərdə bəzi rayonlarda istehsal kooperativlərinin qeydiyyatdan alınması ilə bağlı müraciətlərə “İstehsal kooperativləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun olmadığı əsas göstərilərək baxılmışdır. Məlumdur ki, 2003-cü ildə “Kooperasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvədən düşməsi ilə əlaqədar Mülki Məcəlləyə əlavələr edilmişdir.

Mülki Məcəllənin 109-113-cü maddələri kooperativlərin təşkili və fəaliyyət istiqamətlərini, kooperativlərin əmlakı və onların formalaşması mənbələrini, üzvlük, idarəetmə məsələlərini, kooperativin yenidən təşkili və ləğvi məsələlərini tənzimləyir.

Araşdırmalar göstərir ki, kooperasiyanın tam formalaşmamasının bir sıra səbəbləri vardır:

- keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən ölkədə kooperativ hərəkətinin formal xarakter daşımasının insanların təfəkküründə qalması, sonralar bu mənfəət meylin aradan qaldırılması üçün təşəbbüslərin zəif olması;

- kooperativlərdə birləşmək istəyində olan mülkiyyətçilərin torpaq sahələrinin müxtəlif massivlərdə yerləşməsi;

- istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması və satışı problemlərinin olması;

- bölgələrin təbii-iqtisadi spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun nümayiş xarakterli kooperativlərin yaradılmasının dəstəklənməməsi;

- pay torpaqları əsasında formalaşmış xırda ailə-kəndli təsərrüfatlarının kooperasiyalarda birləşmələri üçün onların razılığa gələ bilməmələri və bu sahədə hələ də iqtisadi təfəkkürün və maarifləndirmə səviyyəsinin yetərincə olmaması.

Hesab edirik ki, kooperativlərin üstünlükləri barədə izahat və təbliğat işi daha da gücləndirilməli, kooperativlərin yaradılması üçün dövlət tərəfindən əlavə subsidiyalar vermək, güzəştli kreditlərin qaytarılması müddətlərini uzatmaq, sərfəli şərtlərlə lizinq yolu ilə texnika vermək və digər yollarla stimulaşdırılmalıdır.

Qarşıda duran vəzifələr. 2012-ci il fevralın 28-də "Baku Expo" Mərkəzində keçirilən "Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrasının üçüncü ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda cənab Prezident aqrar sahədə qazanılmış müsbət meylləri qeyd etməklə yanaşı, həm də taxılçılıq üzrə iri özəl təsərrüfatların yaradılması, üzümçülüyn inkişaf etdirilməsi, bütövlükdə kənd təsərrüfatında müasir texnologiyaların geniş şəkildə tətbiq edilməsi, ixracatçı məhsullarla başqa ölkələrin bazarlarına çıxmaq imkanlarının araşdırılması barədə müvafiq icra orqanlarına mühüm tapşırıqlar vermişdir.

Aqrar sahədə sahibkarlıq üçün daha münbit şərait yaradılması və Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin konfransda verdiyi tapşırıqların icrası məqsədi ilə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini və aşağıda göstərilən məsələlər üzrə təkliflərin nəzərə alınmasını məqsəduyğun hesab edirik:

- yeni üzümçülük, çay plantasiyalarının və meyvə bağlarının salınmasına və xırda torpaq mülkiyyətçilərinin könüllülük prinsipi əsasında birləşərək iri özəl kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılmasına görə hər hektara müəyyən məbləğdə birdəfəlik subsidiya verilməsini; yaxud verilən subsidiyaların güzəştli kredit kimi verilməsini;

- əkinə yararlı torpaqlarda üzürsüz səbəblərə görə ardıcıl olaraq iki ildən artıq müddətdə əkin aparmayan mülkiyyətçilərinin torpaq vergi ödəməsinin artırılmasını;

- yeni yaradılan özəl təsərrüfatlara lizinqə zəruri texnikalar verilməsini və onun dəyərinin müəyyən hissəsinin dövlət tərəfindən ödənilməsinə;

- "Aqrolizinq" ASC-nin bölgələrdəki aqroservis müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən aqrotexniki tədbirlərin xidmət haqlarının diferensiallaşdırılmasına baxılmasını və təkmilləşdirilməsini;

- yay aylarında daha çox su qıtlığı yaranan suvarılan ərazilərdə su təchizatının yaxşılaşdırılması üçün əlavə tədbirlərin görülməsini;

- istehsal kooperativlərinin yaradılması prosesini sürətləndirmək məqsədi ilə pilot istehsal kooperativləri yaratmağı; kənd təsərrüfatı mütəxəssislərinin və ayrı-ayrı bölgələrdən olan xırda torpaq mülkiyyətçilərinin iştirakı ilə seminar-müşavirə keçirməklə yaranmış təcrübənin təbliğ edilməsini;

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların kredit almaq imkanlarını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə onların mülkiyyətində olan torpaq sahəsinin, mal-qaranın və texnikanın girov qoyulmasında yaradılan süni maneələrin aradan qaldırılması üçün əlavə tədbirlər görülməsini və kredit müddətində istehsal ediləcək məhsulun girov kimi qəbul edilməsinə dair yeni mexanizmin hazırlanmasını;

- bölgələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə tədarük və topdansatış məntəqələrinin, saxlama anbarlarının, emal müəssisələrinin, meyvəqurutma sexlərinin yaradılmasının dəstəklənməsini və s.

*Ibrahimov İ.H. i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

AQRAR SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN QLOBAL ASPEKTLƏRİ

Məqalədə aqrar islahatların həyata keçirilməsi, sahibkarlığın formalaşması və inkişafı, ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri tədqiq olunur. Ərzaq məhsulları istehsalının artırılması, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün hüquqi bazanın yaradılması, vergi güzəştləri, subsidiya və kreditləşmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, texniki xidmət, toxumçuluq və damazlığın inkişafı və s. məsələlər araşdırılır, qarşıda duran vəzifələr konkretləşdirilir.

*Ибрагимов И.Г. д.э.н., проф.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 Y O M E

ГЛОБАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА И ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В статье исследуются проведения аграрных реформы, вопросы формирования и развития предпринимательства и продовольственной безопасности. Анализируются вопросы развития предпринимательства и увеличения производства, факторы, способствующие продовольственной безопасности. Конкретизированы предстоящие задачи создания юридической базы, вопросы субсидии, развития службы использования земли и воды, технических, семеноводческих и племенных служб, кооперативы.

*Ibrahimov İ.H. doc. of econ. scien., prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL ENTREPRENEURSHIP AND GLOBAL ASPECTS OF FOOD SECURITY

The article investigates implementation of agricultural reforms, formation of entrepreneurship and its development, the food security as well. Increase of food production, supply of food security and juridical base for it, tax discounts, subsidiary and improving of credit system. Technical service, seeding and pedigree development are investigated, further duties are being concretized.

UOT-33.049

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI FİKRİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: iqtisadi fikir, təsərrüfat həyatı, torpaq, mülkiyyət münasibətləri, yaşayış tərz, əmək, əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, ticarət, pul, sələmçilik, kapital, borc, vergilər.

Ключевые слова: экономическая мысль, хозяйственная жизнь, земля, отношения собственности, образ жизни, труд, земледелие, животноводство, ремесло, торговля, деньги, ростовщичество, капитал, долг, налоги.

Keywords: economic thought, household life, ground, property relations, living style, labor, farming, cattle-breeding, handcraft, trade, money, to loan, capital, debt, taxes.

Azərbaycanın yerləşdiyi mühüm strateji əhəmiyyətli mövqeyi, rəngarəng coğrafi-iqlim şəraiti, zəngin yerüstü və yeraltı sərvətləri, təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrində çalışan insanları, daxili-xarici ticarət əlaqələri bu ərəzidə həmişə iqtisadiyyatın canlanmasına, ölkənin məhsuldar qüvvələrinin yüksəlişinə əlverişli imkanlar yaratmışdır.

Bəşəriyyətin qədim sivilizasiya ocaqlarından sayılan Qafqaz və Yaxın Şərqdə, o cümlədən də, Azərbaycanda məskunlaşan əhali minilliklər boyu həyatın ilkin şərti olan maddi nəmətlər istehsal etmiş, müxtəlif təyinatlı xidmətlərdən faydalanmış, bölgü və mübadilə proseslərində fəal iştirak etmişlər. Bu qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər gedişində insanların yaşayış-yaratdıqları real mühit, konkret təsərrüfatçılıq fəaliyyəti, onların məqsəd və mənafeləri haqqındakı ilkin anlayışları, təsəvvürləri, düşüncələri meydana çıxmış, tədricən, bəsit biliklər mərhələsindən keçərək, sonralar daha mükəmməl iqtisadi fikirlər, təlimlər kimi formalaşaraq, bizim günlərimizə qədər mürəkkəb bir tarixi təkamül yolu keçmişdir.

Şübhəsiz, bu iqtisadi fikir, mövqe və düşüncələr zamanın sərt sınaq imtahanlarından keçdikcə dəyişmiş, yeniləşərək təkmilləşmiş, bəzən sələflərin bilik təməli, bəzən də əvvəlki illərin inkarı üzərində formalaşsa da, lakin qədərbilən xalqımız həmin elmi-nəzəri baxışları öyrənmiş, onları saf-çürük etmiş, “tikdim ki, izim qala” müdrikliyini “ocaqdan kül deyil, od götürmək” məharəti ilə yaşatmağı bacarmışdır. Xalqın tarixi ictimai-siyasi və iqtisadi-sosial “qan yaddaşı” həmişə dəyərli ideyaları, əsl şəxsiyyətləri, onların əməllərini müqəddəs milli sərvət kimi qoruyub saxlayır, bunlarla fəxr edir, qiymətli əmanət timsalında gələcək nəsillərə ötürür.

Hələ eramızdan əvvəllər, atəşpərəstlik dövründə geniş bir ərazini, o cümlədən də, Azərbaycanı əhatə etmiş **Zərdüştlük** (atəşpərəstlik) təlimində, cəmiyyətin iqtisadi quruluşu, onun ictimai strukturu, ailə-məişət qaydaları, mülkiyyət münasibətləri, təsərrüfat əlaqələri, mübadilə və ticarət məsələlərinə dair fikirlər, müqəddəs kitab sayılan “**Avesta**” əsərində (e.ə. I minillik) öz əksini tapmışdır.

Sonrakı dövrdə, eramızın əvvəllərindən başlayaraq, tarixi bir ardıcılıqla Azərbaycanda iqtisadi fikir və təlimlərin təkamül yolu – **məzdəkilər** (V-VI əsrlər), **xürrəmilər** (VIII-IX əsrlər) hərəkətinin ideyaları, xüsusilə islam dininin güclü təsiri altında formalaşaraq, öz zəmanəsinin alimlərinin, şairlərinin, dövlət xadimlərinin böyük səy, habelə xidmətləri nəticəsində elmi biliklər səviyyəsinə doğru mürəkkəb, eyni zamanda ziddiyyətli, lakin təbii bir yüksəliş prosesi kimi səciyyələndirilə bilər.

Azərbaycanda eramızın IV-XVIII əsrlərini əhatə etmiş orta əsrlər dövründə, xüsusilə VII yüzillikdən başlayaraq islam dininin qəbul etdirilməsi və yayılması, burada ictimai-iqtisadi fikrin inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

İslam dini və onun qayda-qanunları o zamankı Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi, ictimai, mədəni, əxlaqi sahələri ilə yanaşı, xalqın təsərrüfat həyatına, insanlar arasındakı iqtisadi münasibətlərə də bilavasitə, yaxud dolayı yollarla təsir etmişdir.

Müqəddəs **“Qurani-Kərim”** kitabında, Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s.) kəlam və vəsiyətlərindən ibarət **“Hədislər”**-də, həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə dair qiymətli fikirlər söylənmişdir. Eyni zamanda həmin mütərəqqi ideyaların bir çoxu, islam dinini qəbul edənlər üçün yaşayış, fəaliyyət, davranış, həyat tərzini normaları kimi təsbit olunmuşdur. Bu ümumi islam dini qayda-qanunlarına əməl etmək hər bir müsəlmanın Tanrı qarşısında borcu idi.

İslam dini israfçı olmamağı, halallıqla sərvət qazanmağı, ticarətdə düzgünlüyü, çəkidə aldatmamağı, alış-verişdə ədalətli olmağı tələb edirdi. **“Qurani-Kərim”**də insanın zəhməti yüksək qiymətləndirilir, onun haqqının əməyinə uyğun ödənilməsi zəruriliyi göstərilir, hər kəsin bacardığı iş-sənətlə məşğul olması məsləhət görülür, sələmçilik, borc üçün faiz almaq qətiyyətlə pislənir.

Azərbaycan xalqının iqtisadi fikir tarixinin öyrənilməsində bütün türk dünyasının əzəmətli və böyük abidəsi sayılan **“Kitabi-Dədə-Qorqud”** dastanı xüsusi yer tutur.

Altaydan başlayaraq Qafqaza qədər ərazilərdə yaşayan müxtəlif türk tayfaları arasında VI əsrdən formalaşan bu dastan və onun ayrı-ayrı boyları (qolları, hissələri), XI-XII əsrlərdə oğuz türklərinin həyatından alınmış hadisələri əks etdirən bir epos kimi Azərbaycanda geniş yayılmışdır.

“Kitabi-Dədə-Qorqud”un 12 boydan ibarət əlyazması Almanyanın Drezden kitabxanasında, 6 boydan ibarət ikinci nüsxəsi isə Vatikan kitabxanasında saxlanılır.

Bu ölməz türk abidəsində meydana çıxdığı və əvvəlki dövrlərin adət-ənənələri, yarı köçəri və yarı oturaq həyat tərzini, insanların təsərrüfat fəaliyyəti, sənətkarlıq məşğuliyyətləri geniş təsvir olunmuşdur.

Eyni zamanda əsərdə o zamankı türk (oğuz) tayfalarının təbəqələşməsi, hərbi əsrlərin qula çevrilməsi, onlardan işçi qüvvəsi kimi istifadə olunması, natural təsərrüfat, əmtəə-pul münasibətlərinin formalaşması, ticarət, borc, qızıl və gümüşdən tədavül vasitəsi, habelə yığım (xəzinə) məqsədi ilə toplanması, vergi, gömrük, əldə edilən məhsul və hərbi qənimətlərdən hissə (pay) ayırmaq məsələləri, özünəməxsus bir tərzdə ifadəsini tapmışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda iqtisadi fikrin inkişafında Xacə Nizamülmülk (XI əsr), Nizami Gəncəvi (XII əsr), Nəsirəddin Tusi (XIII əsr), İmaməddin Nəsimi (XIV əsr), Şah İsmayıl Xətai (XVI əsr), Məhəmməd Füzuli (XVI əsr), Molla Pənah Vaqif (XVII əsr) müəyyən rol oynamışlar.

Doğrudur, onların heç biri (Nəsirəddin Tusidən başqa) xüsusi tədqiqat işi yazaraq, dövrün və cəmiyyətin sosial-iqtisadi məsələlərini aydınlaşdırmağı, izah etməyi öz qarşısına məqsəd qoymamışdır. Lakin şair, filosof, siyasi dövlət xadimi, alim kimi məşhur olmuş görkəmli şəxsiyyətlər, öz yaradıcılıq və düşüncə məntiqlərinin hökmü ilə cəmiyyətin aktual iqtisadi-sosial məsələlərinə toxunaraq, həmin problemlərə dair maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Xacə Nizamülmülk (1017-1092-ci illər) özünün **“Siyasətnamə”** əsərində digər məsələlərlə yanaşı, cəmiyyətin iqtisadi-sosial problemlərinə də böyük diqqət yetirilmişdir. 50 fəsildən ibarət **“Siyasətnamə”** əsərinin **“İnsanların halı, rüzgarın dövrü”** adlı ilk fəslinin sırf iqtisadi məsələlərə, ölkənin təsərrüfat həyatına, insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına həsr olunması təsadüfi sayıla bilməz.

Asayışı və rəiyyətin yaşayışını dövlətin ilk qayğısı kimi səciyyələndirən Nizamülmülk yazırdı ki, hakimlər ölkənin “abadlığı ilə məşğul olmalı, kəhrizlər çəkdirməli, arxlar qazdırmaqlı, böyük çaylar üzərində körpülər saldırmalı, yüksək binalar, gözəl malikanələr tikdirməli, böyük karvan yollarında karvansaraylar yaradılmasına” çalışmalıdırlar.

Onun fikrincə, hakimiyyət təsərrüfat həyatının mühüm işlərini ciddi nəzarətdə saxlamaqlı, xalqın vəziyyətindən agah olmalı, halına yanmalı, uzun əlləri qısaltmalı, zalımların zülmünün qarşısını almalıdır. Çünki yalnız, o halda “dövlət güclənər, çörəyi bərəkət tapar, ölkədə bolluq olar”.

O, öz fəaliyyətində torpağın xüsusi mülkiyyətə verilməsini dəstəkləmiş, xəzinə, vergilər, büdcə, qənaət, ehtiyat, idarəetmə, ticarət, məmur məsuliyyəti haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir.

Daxili və xarici siyasət məsələlərinin qarşılıqlı mürəkkəb əlaqələrini öz dövrünün konkret tələbləri baxımından dərk edib, həyata keçirməyə çalışan Nizamülmülk, geniş əraziyə malik güclü Səlcuqlar dövlətinin saray vəziri kimi “qılıncın zərbəsinin əmin-amanlıq” yaratdığını etiraf etsə də, lakin alim bir şəxs kimi uzaqgörən xarici siyasət yeridib, əsas diqqəti daxili siyasətə, ilk növbədə isə təsərrüfat quruculuğu məsələlərinə yönəltməyi irəli sürmüşdü.

“Xalqın dühası şahın dühası ilə birləşdikdə ölkə möhkəmlənər, gündən günə inkişaf edər” xəttinin faydalar verəcəyinə əmin olan müəllif, dövlətin yüksəlişi üçün zəruri şərti – təsərrüfat həyatının canlanmasında, əkinçilik və sənətkarlığın inkişafında, daxili və xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, nəhayət bütün bunların nəticəsində əhalinin yaşayışının yaxşılaşdırılmasında görmüşdü.

Onun təşəbbüsü ilə hərbi yürüşlərdə fərqlənmiş sərkərdə və müxtəlif rütbəli hərbiçilərə “iqta” adı altında müəyyən torpaq payı sahələrinin verilməsi, səlcuqların oturaq həyat tərzinə keçmələrinə müsbət təsir göstərmiş bir amil kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki müəyyən (kəsik) torpaq sahələrinin “şəxsi mülkiyyətləşdirilməsi” ideyası, bir tərəfdən dövlət xəzinəsinin mənafeyinə uyğun idisə, digər tərəfdən də hərbi adamların mülki işlərə, təsərrüfatçılığa, əkib-biçməyə maraq göstərmələri, yaxud bu sahəyə rəğbətlə yanaşmaları nöqtəyi-nəzərindən olduqca əhəmiyyətli addım olmuşdu.

Ölkənin daxili təsərrüfat həyatında mühüm yer tutan ticarət əlaqələrinin düzgün qurulması və fasiləsiz aparılması məsələlərinə diqqəti cəlb edən müəllif göstərmişdi ki, ölkənin hər yerində “tərəzilər düz, qiymətlər qaydasında, alış-veriş nəzarət” altında olmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, “başqa yerdən gətirilib bazarda satılan şeylərdə möhtəkirlik, saxtakarlıq olmasın, daşların düzlüyünə, halal-harama fikir verilsin”. Çünki, bu şərtlərə əməl olunmasa “yoxsullar acınacaqlı hala düşər, bazar alverçilər malları kefi istədiyi qiymətə satar, artıqtamahlıq və möhtəkirlik artar...”.

Onun iqtisadi fikirlərində - “dövlətin vəziyyəti – biliyin səviyyəsi və yaxşı ənənələrin səviyyəsi ilə uyğun olar” ideyası, böyük maraq doğurur. Müəllif bilikli və elmlı adamları elə nura bənzətmişdi ki, xalq yalnız bu məşəl ilə zülmədən, yoxsulluqdan xilas olub, işıqlı yollara çıxıb bilərdi. “Əmirin qəfləti, vəzirin xəyanəti şahlığı məhv edər” fikrini müxtəlif cəhətlərdən şəhr edən Nizamülmülk, bu problemi hökm (qanun) və onu yerinə yetirən (icraçı) müstəvisində həll etməyə çalışmışdı. Şübhəsiz, səriştəli və ağıllı adamların diqqətlə seçilib, müvafiq vəzifələri tutması, müəllifin inamınca, qarşıya çıxan məsələlərin uğurlu həllinə kömək edərdi.

Hakimiyyəti və hakimləri “elm adamları ilə oturmağa”, “dövləti elm saxlar” həqiqətinə inandırmağa çalışan müəllif yazırdı ki, əsl dövlət xadimləri üçün elmdən, alimdən daha yaxşı dost yoxdur. Çünki “ölkə dolandırmaq, yüksək rifahə çatmaq, siyasət, ehtiyat toplamaq, vergi yığmaq, səfərə çıxmaq, məskən salmaq, ordu və xalqa aid nə varsa”, məhz elm adamları, işbilənlər, ağsaqqallarla məsləhətli görülsə, şübhəsiz “daha yaxşı olar, işlər öz qaydasında gedər”.

Nizamülmülkün ölkənin gəlirləri, xəzinə ehtiyatları, dövlət büdcəsinin formalaşması, onun xərcləri, büdcə kəsirinə yol verməmək barəsindəki tövsiyələri, səmərəli iqtisadi siyasət aparılması haqqında fikirləri, “dövlətin müqəddəs vəzifəsi” və “düşməni dəf etmək vasitəsi” səviyyəsində düşünüldü irəli sürüldüyündən, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının iqtisadi fikrinin inkişafında **Nizami Gəncəvi** (1141-1209) mühüm bir yer tutur. Onun “Xəmsə”sində əmək, əmək bölgüsü, peşə-sənət sərbəstliyi, pul-sərvət, əhalinin güzaranı, vergilər, sənətkar zəhməti, insanla təbiət və insanların özləri arasında müxtəlif təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olan qarşılıqlı münasibətlər bədii bir dillə ifadə olunmuşdur.

Elmi biliyi, təhsil və tərbiyəni cəmiyyətin inkişafı üçün çox mühüm amil hesab edən müəllif, eyni zamanda “ağlı, kamalı” hər kəsin əvəzsiz “dövləti, malı” kimi dəyərləndirərək, “fikrin bıçağı (kəsəri) yüz iti qılıncdan daha güclüdür” həqiqətinə inanaraq, həyatda kamil peşə-sənət sahibi olmağa çağırırdı:

Bir elmi öyrənmək istədikdə sən,
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqcılıqdan.

Mütəfəkkir şairin xalqımızın ictimai-iqtisadi fikir tarixində ən dəyərli xidmətlərindən biri də, onun Qərbi Avropa müəlliflərindən hələ neçə yüz il əvvəl, ilk dəfə utopik cəmiyyət ideyasını, insanların gələcəkdə xoşbəxt yaşamaları üçün onlar arasında sosial ədalətin və ümumi bərabərliyin zəruriliyini irəli sürüb cəsarətlə, böyük bədii ustalıqla təsvir etməsidir.

Nəsirəddin Tusi (1201-1274) özünün “**Maliyyə haqqında traktat**” və “**Əxlaqi-Nasiri**” adlı əsərlərində, dövrünün bir sıra iqtisadi-sosial məsələlərinə dair maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

“İnsan bu dünyada olan mövcudatın ən şərəflisidir!” – deyən N.Tusi, hamını iqtisad elmini öyrənməyə çağırırdı. Onun fikrincə, iqtisad elminin başlıca mövzusu – hamının xeyrinə olan əməkdir.

Nəsirəddin Tusi göstərirdi ki, insan öz ruzisini düşüncəsi, əməyi və bacarığı ilə əldə edir. Ona görə də hər kəs yaxşı bildiyi və sevdiyi peşə ilə əldə edir. Ona görə də hər kəs yaxşı bildiyi və sevdiyi peşə ilə məşğul olarsa, birgə əmək sistemi yaranar, xeyir artar, şər azalar.

O, iqtisadi-nəzəri görüşlərində əmək və əmək bölgüsü, ev təsərrüfatı və insanların qarşılıqlı münasibətləri, sadə və mürəkkəb əmək, istehsal və mübadilə, ticarət və sələmçilik, xərclər və gəlirlər, yığım və qənaət, halal zəhmət, pul və onun cəmiyyətin təsərrüfat həyatında oynadığı rola diqqət yetirmişdir.

Əmək bölgüsü və ixtisaslaşmanı cəmiyyətin yaşayış inkişaf etməsi üçün zəruri hesab edən müəllif göstərmişdi: “İnsanlar bir-birinə kömək etdikdə, onların hərəsi bu işlərin birini yerinə yetirdikdə, özlərinə lazım olandan çox istehsal edər, artığını başqalarına vermək və almaq yolu ilə müvazinət və tarazlıq əmələ gətirər, yaşayış vasitələrini təmin edər, nizama salar, sistem yarada bilirlər”.

Ksenofont, Platon, Aristotel kimi qədim yunan mütəfəkkirlərinin əsərlərinə və onların iqtisadi təlimlərinə əsaslanan N.Tusi insan cəmiyyətinin uzun bir təkamül yolu ilə formalaşmasında həlledici rol oynamış əmək bölgüsü məsələsinə, habelə onun təsərrüfat həyatı üçün əhəmiyyətinə ciddi diqqət yetirmişdi. Əmək və onun bölgüsünün cəmiyyətin, habelə istehsalın inkişafı üçün geniş imkanlar yaratdığını qeyd edən müəllif yazmışdı: “İnsanın qidası və peşəsi olmadan, məsələn: əkmək, biçmək, təmizləmək, üyütmək, yoğurmaq və bişirmək olmadan yaşamaq mümkün deyildir. Bunun üçün isə köməkçi işlər - kənd təsərrüfat ləvazimatı düzəltməyi və işlətməyi bacarmaqdan ötrü, uzun müddət böyük əmək sərf etmək lazımdır”.

Məqsədyönlü və faydalı əmək fəaliyyətini insan varlığının, habelə şüurlu həyat tərzinin ilkin şərti hesab edən N.Tusi, sadə bir dillə izah etmişdi ki, hər bir kəs yaşamaq üçün yeməyə möhtacdır. Başqa canlılardan fərqli olaraq, insan özünün maddi və mənəvi ehtiyaclarını “ağıl, bilik, əmək, sənət və peşəyə yiyələnmək sayəsində, həm də bacardığı ən yaxşı üsulla əldə etməlidir. Çünki onun yeməyi - əkinsiz, əkinçisiz, unsuz, dəyirmançısı; geyimi – sapsız, dərisiz; ayaqqabısı – gönsüz; silahı – sənətsiz, sənətkarsız mümkün deyildir”.

Aristotelin “Etika” (“Əxlaq”) əsərinə istinad edərək, onun “fikrin əvvəl, əməlin sonralığı”, yaxud səbəb nəticə hökmünə əsaslanan N.Tusinin fikrincə, insan fəaliyyətinin dəqiq məqsədi olmalı və insan öz şüurlu məqsədini, yəni müəyyən bir əmək-peşə arzusunu həyata keçirmək üçün konkret əməli fəaliyyətə başlamalıdır. Həmin işin gedişi prosesində qazanılmış uğurlar sayəsində insan əməyinin kamillik dərəcəsi artaraq, onda daha yüksək həvəs doğurduğundan, son nəticə xeyli səmərəli olmalıdır. N.Tusi məntiqi bir iqtisadi təfəkkürlə düşünmüşdü ki, dülgər taxtanın faydalılığını (son məhsul, nəticə mənasında) nəzərdə tutmasa, onun necə alınacağı (kəmiyyət və keyfiyyət) haqqında fikirləşməyə, xəyalən öz əmək fəaliyyətinin son nəticəsini (məhsulun mübadiləsini, satışını, reallaşdırılmasını) tam təsəvvür etməyə, şübhəsiz “yaratmağa, düzəltməyə başlamaz,... çünki bütün peşə və sənətlər bunu sübut edir”. Onun 800 il bundan əvvəl, özünəməxsus bir tərzdə izah etdiyi problem, hazırda iqtisad elminin müxtəlif məktəb və istiqamətləri qarşısında duran – “nə istehsal etməli, necə istehsal etməli, kim üçün istehsal etməli” vəzifəsi ilə həmahəng səslənir.

Mütəfəkkir alimin pul və onun ayrı-ayrı fərdlərin, habelə bütövlükdə cəmiyyət həyatında oynadığı rol haqqındakı orijinal fikirləri, şübhəsiz böyük elmi-nəzəri maraq doğurur. N.Tusi pula “müvazinət, tarazlıq və bərabərlik”, başqa sözlə, müasir anlamda ekvivalentlik yaradan bir amil kimi yanaşaraq yazmışdı: “Məsələn, xarrat öz əməyinin məhsulunu rəngsaza verər, rəngsaz da öz növbəsində əməyinin məhsulunu ona təklif edər. Bu zaman xarratın hazırladığı şey rəngsazınkindən daha yaxşı, daha çox və ya əksinə ola bilər. Buna görə də, zəruri olaraq bir tarazlaşdırıcı, bərabərləşdirici vasitəyə ehtiyac meydana çıxar ki, o da “dinar” (pul) olar”.

Müəllif eyni zamanda pulun dəyər ölçüsü, tədiyyə (ödəniş), habelə yığım vasitəsi kimi vəzifələrinə (funksiyalarına) toxunaraq, bəzən orta əsrlərə xas olan pulu bütələşdirmək meyllərinə baxmayaraq, öz dövrü üçün qızılın dünyada ekvivalent rolu oynaması səbəblərini izah edə bilmişdi. “Əxlaqi-Nasiri” kitabında yazılmışdır ki, pulun “maya dəyərinin çoxluğu”, yəni sanballığı, tərkibinin davamlılığı, habelə bir sıra əlverişli xüsusiyyətlərə malik olması nəticəsində müəyyən olmuşdu. “Pulun bu xüsusiyyətləri onun bütün xalqlar arasında yayılmasına, bütün insanların mənafeyinin sistemə salınmasına səbəb oldu, təbiətində məişət işlərini nizama salmaq istedadı olduğundan o, bu hikmət inceliklərini ilahi bir lütf, əbədi bir mərhəmət sayəsində imkandan həqiqətə, potensial qüvvədən hərəkətə çevirdi, başqa sənətlərdə olduğu kimi insanlar burada da müəyyən qayda-qanunlar toplamağa və yaratmağa məcbur oldular”. Bu fikirlər, qızılın dünya pulu rolu oynaması vəzifəsinin izah kimi səciyyələndirilməlidir.

Mənfəət (gəlir) əldə etməyi “insanların istedad və təşəbbüs” bacarığı ilə bağlayan alim xatırladırdı ki, “çıxar” (xərclər) gəlirə bərabər deyil, ondan az olmalıdır. Eyni zamanda “yeni-dən (təkrar istehsal) olmadan, mal-sərvət toplamağın və saxlamağın mümkün olmadığını” qeyd edən N.Tusi, “ağıllı adamların ehtiyat toplamaq,... ehtiyac olan vaxtlarda, qıtlıq düşdükdə, zamanə üz döndərdikdə, təbii fəlakət baş verdikdə” həmin ehtiyatdan istifadə etmək imkanını əldən verməməyi, özünəməxsus bir tərzdə əsaslanmışdı.

Xalqın ümumi sərvəti, dövlətin maliyyəsi, büdcə, vergilər, xəzinənin imkanları kimi iqtisadi məsələlərin qarşılıqlı əlaqəsini aydınlaşdıran N.Tusi, bunları hakimiyyətin ümumi siyasətinin mühüm istiqamətləri kimi tədqiq edərək, öz dövrü üçün əməli əhəmiyyət kəsb edən

elmi-nəzəri fikirlər söyləmişdir. Ölkənin maliyyə vəziyyəti, büdcənin formalaşması, vergilərin növləri, obyektləri, vergi hədləri, onun toplanması, fərqləndirilməsi məsələsinə toxunan müəllif, bu sahədə səriştəli bir istehsalatçı kimi çıxış edərək, orta əsr feodal gerçəkliyi üçün olduqca mütərəqqi, hətta bəzən o dövrdə həyata keçirilməsi mümkün sayıla bilməyən çox cəsarətli ideyalar irəli sürmüşdü.

O, çoxsaylı vergilərin azaldılması, natural (məhsul) və pul vergilərinin dəqiqləşdirilməsi, cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələri (əkinçilər, maldarlar, tacirlər) üçün fərqli vergi dərəcəli tətbiq olunması, münbit və qeyri-məhsuldar torpaqların nəzərə alınması, tədricən vergilərin məcburi xarakterinin maraq və həvəs amillərinə yönəldilməsi istiqamətində dəyərli tövsiyələr vermişdi.

N.Tusi bu mühüm dövlət işində əhali arasında baş verə biləcək müəyyən narazılıq və vergilərdən yayınma hallarının qarşısını almaq üçün vergi məmurlarının özbaşınalığına son qoymağın, toplanmış vergilərin müəyyən hissəsinin gizlədilməsi hallarının cəzalandırılmasının zəruriliyinə diqqəti cəlb etmişdi. O, eyni zamanda vergi siyasətinin həyata keçirilməsində ölkə əhalisinin imkansız təbəqələrinə müxtəlif güzəşt və yardım göstərilməsini, habelə elm adamlarından, vərəsəlikdən (irsən keçən, vəsiyyət olunan mülkiyyətdən) vergi tutulmaması vacibliyini əsaslandırmağa çalışmışdır.

Cəmiyyətin ilkin özəyi kimi ailəni və onun təsərrüfat həyatını (ev təsərrüfatını) müxtəlif cəhətlərdən təhlil edən N.Tusi, burada yaranmış münasibətlərin xüsusi bir xarakter daşdığını vurğulayaraq, bu prosesin təkamül yolu ilə müxtəlif mərhələlərdən keçməklə ümumdünya münasibətlərinə qədər inkişaf yolunu izləmişdir. Onun fikrincə, ailə (ev təsərrüfat) dar mənada fərdi xarakter daşısa da, əslində “camaatın hamısının xeyrinə olan, məişətlərinin təminatını asanlaşdıran, mədəniyyətlərini inkişaf etdirən” bir forma kimi cəmiyyətin bütöv ictimai-iqtisadi münasibətlər sisteminin tərkib hissəsidir.

Cəmiyyət həyatının iqtisadi-sosial inkişafı proseslərinin tarixi ardıcılıqla və sistemli izahı konsepsiyası, habelə bəşəriyyətin gələcək müxtəlif ümumi problemlərinin həllində elmi biliklərin, o cümlədən də iqtisad elminin daxil olduğu ictimai elmlərinin insanların tərəqqisi yolundakı rolunu yüksək qiymətləndirən alim inanmışdı ki, “bu elm dünyada xoşbəxtlik şüası saçar, insan qüdrəti daxilində şərin qarşısını alar”. Çünki, “hamının öyrənməyə səy etməli olduğu “ictimaiyyət elmi” – insan cəmiyyətində olan münasibətlər sistemidir”. Bu qarşılıqlı insan münasibətlərinin mürəkkəb və ziddiyyətlərlə dolu yolunun ümumi qanunauyğunluqlarla səciyyələnən başlıca istiqamət meylini müəyyənləşdirməyə çalışan N.Tusi, öz elmi-nəzəri fəhmi ilə inanırdı ki, tədricən “bir-birinə kömək edən bütün insanları vahid bədən timsalında birləşdirən bir quruluşun yaranması zərurəti meydana çıxar. İnsanlar öz təbiəti etibarlı ilə inkişafa meyl edən bir varlıq kimi yaradıldığından, məhz belə bir birləşməyə möhtacdırlar.”

Hazırda dünya miqyasında genişlənib tədricən dərinləşən iqtisadi integrasiya və qloballaşma zəminində, vahid təsərrüfat sisteminin formalaşması prosesinin getdiyi bir şərəitdə, neçə əsrlər bundan əvvəl müdrik Nəsirəddin Tusinin uzaqgörənliklə söylədiyi orijinal elmi-nəzəri baxışlar, təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün bəşəriyyətin iqtisadi fikir tarixinin tərkib hissəsi kimi yüksək dəyərləndirilməlidir.

Orta əsrlərdə yaşamış bir sıra ustad şair və siyasi, habelə dövlət xadimləri, yaşadıqları, fəaliyyət göstərdikləri dövrün müxtəlif məsələləri ilə yanaşı, eyni zamanda ölkənin təsərrüfat həyatına, iqtisadi münasibətlərinə, ticarət əlaqələrinə, əhalinin yaşayışına, zamanın ziddiyyətli çətinliklərinə dair öz obyektiv fikirlərini söyləmişlər. Bu mənada Nizami Gəncəvi, N.Tusi, Nizamülmülklə yanaşı, Xaqaninin, Məhsəti xanımın, Nəsiminin, Füzulinin, Xətəinin, Vaqifin, Vidadinin əsərləri, fikirləri, düşüncələri, şübhəsiz o dövrün iqtisadi-sosial həyatını dərk etmək üçün qiymətli mənbələrdir. Onlar yaşadıqları feodal və ağalıq-təbəlik mühitinin

haqsızlıqlarını müşahidə etmiş; ədalətsiz quruluşun idarəetmə sisteminin törətdiyi cinayətlərin şahidi olmuş; zəngin sərvətlərə malik bir ölkə əhalisinin əksəriyyətinin yoxsul vəziyyətdə yaşadığını görmüş; hakim və məmurların, ruhani və din xadimlərinin insanları maddi, mənəvi, əxlaqi cəhətdən alçaldıb təhqir etmələrinə qarşı öz kəskin etirazlarını bildirmişlər. Müxtəlif dövrlərin hakimlərinin, ixtiyar sahiblərinin bu “üsyankar ruhlu” insanları hədələmələrinə, həbsxanalara salmalarına, sürgün etmələrinə, vətəndən uzaqlarda yaşamağa məcbur etdiklərinə, diri-diri dərilərini soydurduqlarına, “dillərini kəsmək” üçün müxtəlif hiylələrə əl atmalarına baxmayaraq, onlar öz yolundan dönməmiş, insanların daha yaxşı yaşamağa layiq olduqları inamına sadiq qalaraq, mübariz haqq səslərini ucaltmışlar.

İmaməddin Nəsiminin – “hər şey insana, onun yaşayışına və xoşbəxtliyinə xidmət etməlidir”, “və o dünyada ən dəyərli sərvətdir”, “yer üzünün sərvəti - əmək, istedad və bilikdir”,

Şah İsmayıl Xətəinin – mərkəzləşdirilmiş, güclü və vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq, ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı, onun iqtisadi-mədəni tərəqqisi yolundakı səy, habelə əməli fəaliyyəti, xalqı yoxsulluqdan xilas etmək məqsədilə ardıcılıqla həyata keçirdiyi iqtisadi tədbirləri;

Məhəmməd Füzulinin – orta əsr cəmiyyətinin ədalətsizliklərinə, tamahkarlığına, məmur rüşvətxorluğuna qarşı ardıcıl etirazları; insanların sərbəstliyi və öz fiziki-mənəvi qabiliyyətlərini el-oba üçün faydalı işlərə sərf etməsi çağırışları; “Tanrının insanı başqa varlıqlardan üstün olub, ona dərkətmə, qüdrət və ixtiyar feyzi verməsi” hikməti; ağıl və hünər sahibi olan xilqətin, yalnız əmək sayəsində əsl varlığa çevrilməsi həqiqəti; əkinçi, sənətkar, tacir və digər peşələrin xalqın ehtiyacları üçün xeyirli olması ideyası; bütün nemətlərin hamıya məxsus olduğundan, bu imkanlardan insanların faydalanmağı bacarmaq səylərinin zəruriliyi, haqsızlığına dair mövqeyi, ictimai baxışları, şübhəsiz öz dövrünün iqtisadi fikir tarixinin işıqlı nümunələri, habelə parlaq səhifələridir.

Orta əsrlərin son dövründə (XVII-XVIII əsrlər) yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şair və dövlət xadimlərindən M.N.Vidadinin, M.P.Vaqifin yaradıcılığındakı ictimai-iqtisadi motivlər, ilk növbədə daxili birliyin olmaması nəticəsində feodal pərakəndəliyinin ölkənin ümumi inkişafına mənfi təsiri, yerli bəylər-xanlar arasındakı rəqabət mübarizəsi, bu milli mənafeyə zərər vuran qanlı çəkişmələrdən xarici düşmənlərin bacarıqla faydalanması, zəhmət adamlarının əksəriyyətinin, hətta əziz bayram günlərində belə layiqincə süfrə aş bilməməsi, əhalinin ağır vergilər yükü altında əzilməsi, hakim və məmur özbaşınalığının törətdiyi fəsadlar, qanun-qaydaların pozulması, habelə adət-ənənələrin getdikcə tapdanılması halları kimi məsələlərin tənqidinə yönəlmişdi.

XIX əsrin əvvəllərində gedən ictimai-siyasi, iqtisadi-sosial, mədəni-əxlaqi proseslər öz ifadəsini bir sıra iqtisadi fikirlərdə, mülahizələrdə, ideyalarda tapmışdır.

Azərbaycanın **M.F.Axundov, A.Bakıxanov, Q.D.Zakir, H.D.Zərdabi, N.F.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov** kimi görkəmli simalarının əsərlərində öz dövrü üçün son dərəcə müasir səslənən, aktual və kəskin iqtisadi-sosial problemlərin tədqiqinə, bu proseslərin səbəblərinin aydınlaşdırılmasına, habelə həlli yollarının axtarışlarına rast gəlirik.

Onlar bədii əsərlərində, mətbuatdakı yazılarında, publisist məqalələrində, çıxış və müsahibələrində – car Rusiyanın müstəmləkə siyasətini, habelə həmin proseslərin ağır nəticələrini, milli qeyrət ağrısı məsuliyyəti ilə tənqid etmişlər. Eyni zamanda bu əsərlərdə iqtisad elminin (nəzəriyyəsinin) predmeti, vəzifəsi, cəmiyyətdə əmək bölgüsü, peşə yönümü, istehsal, mənfəət, istehsal amilləri, iqtisadi böhranlar, himayədarlıq siyasəti, yeni texnikanın tətbiqi,

əkinçilik, heyvandarlıq, iri təsərrüfatların formalaşması, gəmiçilik, genişlənən əmtəə-pul münasibətləri, daxili-xarici bazar problemləri, ölkənin iqtisadi-ticarət əlaqələrinin müxtəlif mövqelərdən təhlili öz əksini tapmışdır.

Dövrünün mütərəqqi düşüncəli ziyalıları olan **A.A.Bakıxanov** (1794-1847), yaşadığı cəmiyyətin iqtisadi məsələlərini hərtərəfli öyrənib təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoymasa da, onun “Qanuni Qüdsi”, “Gülüstani İrəm” və başqa əsərlərində, habelə məktublarında, əlyazmalarında Azərbaycanın iqtisadi-sosial durumuna, inkişaf yollarına, tərəqqi istiqamətlərini təmin edə biləcək amillərə dair müəyyən fikirlər söylənilmişdir.

Ölkənin zəngin sərvətlərinin əhalinin maariflənilib elmi-bilikli olması şərtlərinin faydalı vəhdətindən çıxış edən müəllif, bu yolda insanların fərdi və qarşılıqlı birgə əmək səylərinin rolunu yüksək qiymətləndirərək yazmışdı: “Dünyada mövcud olan bütün şeylər əməkdən asılıdır, bu da öz növbəsində bütün nemətlərin xəzinəsi sayılan elmdən asılıdır”.

A.A.Bakıxanovun iqtisadi-sosial baxışlarında xalqların bir-birilə iqtisadi əməkdaşlığın faydalılığına, bu amilin onların dostluq münasibətlərinə müsbət təsir göstərməsinə, ölkədə qonşu dövlətlər üçün maraq kəsb edən baramaçılıq, ipəkçilik kimi nadir təsərrüfat sahələrinin, habelə əhalinin dolanacağında mühüm rol oynayan taxılçılığın, maldarlığın, balıqçılığın, meyvəçiliyin yeni əsaslar üzərində inkişafına, daxili-xarici ticarət məsələlərinə diqqət yetirilmişdir.

O, mərkəzləşdirilmiş və güclü vahid hakimiyyət tərəfdarı kimi Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını ölkənin real vəziyyəti, habelə gələcək inkişafı baxımından qəbul etsə də, lakin bütün Qafqaz xalqlarına, o cümlədən də azərbaycanlılara qarşı çarizm üsul-idarəsi tərəfindən həyata keçirilən ayrı-seçkilik siyasətini, cəmiyyətdəki ədalətsizlik, qanunsuzluq hallarını tənqid etmişdi.

Şair və kəskin satiralar ustası **Q.B.Zakirin** (1784-1857) yaradıcılığında Azərbaycandakı feodalizm münasibətləri, bəy-xan ağalığı və çarizmin milli siyasəti, onun rüşvətxor məmurlar dəstəsinin çirkin əməlləri amansız tənqid edilmişdir.

M.F.Axundov (1812-1878) əsl maarifçi və demokrat kimi öz həyat, habelə çoxcəhətli yaradıcılıq yolunun məqsədyönlü mübarizəsinin mahiyyətini ifadə edərək yazmışdır: “Gəlin əl-ələ verək, xalqın xoşbəxtliyi barəsində düşünək!”. Belə bir çağırış və həyat məramı, o dövrdə bütövlükdə Şərq xalqlarının, xüsusilə müsəlman aləminin miskin siyasi-ictimai, acınacaqlı iqtisadi-sosial, yoxsul yaşayış səviyyəsi, mənəvi durğunluğu, habelə ümumi bəşəri tərəqqi prosesindən xeyli geridə qalması ilə bilavasitə bağlı olmuşdu.

M.F.Axundov siyasi iqtisada (iqtisadi nəzəriyyəyə) “cəmiyyət həyatının idarə olunması, bir küll halında siyasəti, habelə əxlaq-davranış kateqoriyalarını əhatə edən elm sahəsi” kimi yanaşmışdır. Onun əmək bölgüsü, əmək məhsuldarlığı, əmtəə-pul münasibətləri, maliyyə-kredit, sələmçilik, vergilər, dövlət gəlirləri, əhalinin dolanacağı, gömrük haqları, elmi-texniki tərəqqi barəsindəki fikirləri böyük maraq doğurur.

Əməyi və zəhmət səylərini cəmiyyətin sərvətinin mənbəyi hesab edən müəllif, bu prosesin xalqın həyat səviyyəsinə təsirini nəzərdə tutaraq yazmışdı ki, hamının “vasitələr yaradılması ilə məşğul olması vacibdir”, çünki hər adamın və bütövlükdə xalqın “xoş güzəranının mənbəyi sənətdir, işdir”. Onun bütün əsərlərində zəhmət adamı kəndliliyə, sənətkara, ziyalıya münasibəti, insanın həyatının zəruri şərti sayılan əməyə elmi-nəzəri münasibətlərinin obyektiv ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Zaqafqaziya və Azərbaycanda formalaşmağa başlayan ticarət burjuaziyasının səciyyəvi cəhətləri – bu təbəqənin pula hərisliyi, qazanc xatirinə hər cür riskə getməsi, rəqabət mübarizəsi şəraitinin yaratdığı qeyri-sabitlik qorxusu, müəllifin

bir sıra əsərlərində bu iqtisadi proseslərə bələd olan təfəkkür sahibinin qələmi ilə təsvir olunmuşdur. Hacı Qaranın “evim yıxılıb gedib, düz yüz manat indiyədək zərərim var, boğazıma çörək getmir” yaxud “bu zamanda çox qocaqlıqdansa, adamın cibi pul ilə dola olsa yaxşıdır” etirafları, Azərbaycan mühitində ilkin kapital yığıcı prosesinin necə hərislik, hətta cinayətlərə getmək yolu ilə həyata keçirildiyi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

H.B.Zərdabi (1842-1907) görkəmli maarifçi ziyalı və ictimai xadim olmaqla yanaşı, müsəlman Şərqində ilk milli qəzet sayılan “Əkinçi”nin təsisçisi, habelə redaktoru kimi öz dövrünün iqtisadi-sosial məsələlərinə dair fikirləri, baxışlarını geniş şərh etmişdir. Onun elminə nəzəri fəaliyyətinin mərkəzində adi zəhmət adamlarının ağır maddi vəziyyəti və əhalini bu bəladan xilas etmək üçün çıxış yollarının axtarılıb tapılması problemi durmuşdur.

Müəllifin çoxsaylı məqalə və yazılarında o dövrdəki Azərbaycanın ictimai-iqtisadi geriliyinin səbəbləri, sənaye istehsalının zəif inkişaf etməsi, ölkənin əsasən xammal bazası rolunu oynaması, emal müəssisələrinin azlığı, xarici kapitalın təsərrüfat həyatında üstün rol oynaması, əcnəbi inhisarların tədricən milli iqtisadiyyatı ələ keçirmələri, kəndli təsərrüfatlarının daha məhsuldar aparılması üçün texniki vasitələrin və maliyyə imkanlarının çatışmaması, sərvət və onun mənbələri, əmək və əmək bölgüsü, əmtəə-pul münasibətləri, ölkə iqtisadiyyatının gələcəyi haqqında maraqlı iqtisadi fikirlər öz əksini tapmışdır.

“Bizim zamanə zəhmət zamanıdır” yazan müəllif, “Əkinçi” qəzetində düzgün izah edirdi ki, əmək bölgüsünün yaratdığı üstünlüklər nəticəsində, “məhsuldar qüvvələr inkişaf etmiş, müxtəlif maddi nemətlər istehsalı əməyin xüsusi bir sahəsinə çevrilmişdir”. İqtisad elminin mühüm problemlərindən sayılan əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini iş vaxtına qənaətlə əlaqələndirən H.B.Zərdabi yazmışdı: “Avropada əmək məhsuldarlığı yüksəkdir, buna görə də mövcud predmetin (məhsulun) hazırlanmasına sərf edilən əmək məsrəfi və vaxt ixtisar olunur, qalan vaxt başqa predmetin hazırlanmasına gedir”. Bu mühüm işdə isə insanın (iş qüvvəsinin) bacarıq və qabiliyyəti ilə yanaşı, əl əməyinin yeni maşın, habelə texniki vasitələrlə əvəz olunmasının zəruriliyini nəzərə çatdırmışdı. O, əmək və iş proseslərinin “mexanikləşdirilməsinin çox böyük üstünlüklərə” malik olduğunu belə aydınlaşdırırdı: “...bir kimsə 50 il zəhmət çəkib 10 min manat qazana bilirsə, maşın ilə iş görəndə 50 il ömürdə gördüyü işi 10 ilə görüb” daha çox mənfəət əldə edə bilər. Müxtəlif təsərrüfat sahələrində iş vaxtına qənaətə ciddi diqqət yetirən müəllif, təbii olaraq vaxta qənaəti sərvət kimi qiymətləndirmişdi.

H.B.Zərdabinin yazılarında Qafqaz bölgəsində, o cümlədən də Zaqafqaziya və Azərbaycanda, bu yerlərin iqtisadi həyatının əsas sahəsi sayılan kənd təsərrüfatının müxtəlif istiqamətlərinin - əkinçiliyin, maldarlığın, bağçılıq-meyvəçiliyin, xüsusilə də ixrac məhsulları kimi şöhrət tapmış baramaçılığın, ipəkçiliyin, pambıqçılığın inkişaf problemləri səriştəliklə öyrənilib təhlil olunmuş, habelə inkişaf yolları barəsində fikirləri söylənmişdir.

H.B.Zərdabi, ölkəsinin təkcə iqtisadiyyatının deyil, onun maarifinin, səhiyyəsinin, elminin, təhsilinin, geridə qaldığını, geniş xalq kütlələrinin yaşayış səviyyəsinin aşağı olduğunu seyr etməklə qalmamış, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolları tapmağa çalışmışdı. Məmləkətdə tərəqqiyə nail olmaq üçün “qiymətli mirvari” adlandırdığı elmi-təhsili önə çəkərək, “Əkinçi”nin səhifələrində müəllif yazırdı: “cəmi nöqsanlar elmsizlikdən dağlar, heç əməl yoxdur ki, elmə möhtac olmasın, ay qardaşlar vaxt keçməmiş səy edin ki, elm, təhsil edib dünya işlərindən baş açə bilərsiniz”.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış **N.B.Vəzirov (1854-1926)**, **Z.Marağayı (1837-1910)**, **C.Məmmədquluzadə (1866-1932)** və **mollanəsrəddinçilər, M.Ə.Sabir (1862-1911)** öz ədəbi əsər, məqalə, publisistik yazılarında Azərbaycan gerçəkli-

yinin inkişafındakı müəyyən müsbət meyllərlə yanaşı, ziddiyyətlərlə dolu mürəkkəb prosesin – məmləkətin ümumi geriliyi; quruluşun idarə üsulunun ciddi çatışmazlıqları; milli ucqarların mərkəzin xammal bazasına çevrilməsi; xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatında, xüsusilə də sürətlə irəliləyən neft sənayesində üstün rol oynaması; yerli sahibkar və sənətkarlara (kustarlarla) qayğı göstərilməməsi; daxili-xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin aşağı olması; gömrük və vergi siyasətinin düzgün qurulmaması; yeni texniki vasitələr əsasında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi zəruriliyi; əhalinin əksəriyyətinin yoxsulluğunun aradan qaldırılması; savadsızlığın ləğvi, elmin, təhsilin geniş yayılması kimi məsələlərinə maarifçi-demokrat mövqeyindən yanaşaraq öz mütərəqqi iqtisadi-sosial baxışlarını, fikirlərini cəmiyyətə bəyan etmiş, ölkəni və xalqı onun layiq olduğu daha işıqlı tərəqqi yoluna çıxarmaq istiqamətində, əsl ziyalı qeyrəti ilə yorulmadan səy göstərmişlər.

Ölkənin və xalqın gələcəyini radikal inqilabi üsullar, köklü dəyişikliklər yolu ilə qurmağı nəzərdə tutan marksist təlimin ideyalarına əsaslanan N.Nərimanov (1870-1925), S.M.Əfəndiyev (1887-1938) və başqalarının əsərlərində, habelə bolşevik mətbuatındakı yazılarda, sinfi mübarizə metodları ilə tarix səhnəsindən silinməli olan, fəhlə-kəndlilərin izafi əməyi və istismarı hesabına yaşayan, vaxtı keçmiş kapitalizm quruluşunun hökmən yeni sosializm-kommunizm cəmiyyəti ilə əvəz olunacağı zəruriliyi, irəli sürülmüşdü.

Marksist ideologiya və sinfi mübarizənin labüdlüyü mövqelərindən çıxış edən bu müəlliflər, gələcək cəmiyyətdə xüsusi mülkiyyətin, istismarın, ictimai bərabərsizliyin, əmtəə-pul münasibətlərinin, rəqabət mübarizəsinin ləğv olunacağını vəd edərək, “azadlıq səltənəti” kimi səciyyələndirdikləri yeni quruluşda ictimai (dövlət, ümumxalq) mülkiyyəti, mərkəzləşdirilmiş planlı təsərrüfat əsasında iqtisadiyyatın inkişaf edəcəyini, habelə sosial bərabərlik prinsiplərinin həyata keçiriləcəyini göstərmişdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-1920-ci illəri əhatə etmiş 23 aylıq hakimiyyəti dövrü, Müsavat hökumətinin iqtisadi platforması onun iqtisadi-sosial problemləri həyata keçirməsi xəttinin xüsusiyyətləri, xalqımızın iqtisadi təfəkkürünün formalaşması təkamülündə ayrıca bir yer tutur.

Bütün Şərqdə ilk parlamentli, demokratik respublika kimi tarixə daxil olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, ölkənin iqtisadi-sosial həyatında ciddi dəyişikliklər apararaq – sənayedə, maliyyə-bank sistemində, nəqliyyatda, kənd təsərrüfatında, təhsil sahəsində islahatlar yoluna qədəm qoydu.

70 il davam etmiş bolşevik rejimi şəraitində, müəyyən istisnalarla, Azərbaycanda iqtisad elmi və iqtisadi fikrin inkişafı, vahid hakim ideologiya olmuş marksist-leninçi iqtisadi nəzəriyyənin həyatdan, real iqtisadi proseslərdən, dünya miqyasında baş verən ciddi dəyişikliklərdən təcrid olunmuş, doqmatik-sxolastik müddəalarına itaətkarlıqla haqq qazandırmaq məqsədinə xidmət etmişdir. Təkcə iqtisadi sahədə deyil, başqa elm sahələrində də yaradıcı təfəkkürə, ölkədə və beynəlxalq aləmdə cərəyan edən sosial-iqtisadi proseslərin obyektiv elmi-nəzəri təhlilinə, hadisələrin real təcrübə əsasında düzgün ümumiləşdirilməsinə, əməli təkliflərin irəli sürülməsinə imkan verilməmiş, bu prinsiplərlə razılaşmayanlar isə təqib olunmuş, sürgün edilmiş, siyasi damğalar vurulmuş, güllələnmişlər.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan iqtisadçılarının tədqiqat söyləri, mərkəzləşdirilmiş planlı sosialist iqtisadi sisteminin qanunauyğun bir proses kimi elmi-nəzəri cəhətdən doğruldulmasına, son nəticə etibarilə bu iqtisadi sistemin hökmən bütün dünyada qalib gəlib, ədalətli bir quruluş çərçivəsində bərqərar olacağı xülyələrinin əsaslandırılmasına yönəlmişdi. Lakin həyat sübut etdi ki, xüsusi mülkiyyəti ləğv edən, şəxsi marağa əsaslanmayan, istehsalçı-

ların və istehlakçıların iqtisadi sərbəstlik və azad seçim hüququnu tanımayan, təsərrüfatın bütün sahələrini bir mərkəzdən idarə edən, rəqabət mübarizəsinə bazarda yol verməyən iqtisadi sistem, nə cür siyasi şüar, habelə vədlərlə öz mahiyyətini ört-basdır etməyə çalışsa da, sonda hökmən məhvə məhkumdur.

Sovet rejimi illərində Azərbaycanda iqtisad elminin nəzəri və konkret praktik məsələlərinə dair Məhəmmədhəsən Vəlili (Baharlı), Bəkir Həsənbəyov, Həsən Dadaşov, Əliqulu Fərəcov, Bəhmən Axundov, Əlisöhbət Sumbatzadə, Əhməd Mahmudov, Mədət Allahverdiyev, Teymur Vəliyev, Muxtar Mustafayev, Hüseyn Hüseynov, Ələsgər Qasımov, Əruzə Əlibəyova, Əbdülqafur Zərgərov, Balaca Əbdürrəhmanov, Mahmud Tağıyev, Soltan Mirzəyev, Ağa Mirbağirov, Abbas Nəbiyev, Yusif Məmmədov, Mahmud İsmayilov, Əliheydər Heydərzadə, Fərid Fərəcov, Ərəstun Axundov, Namiq Əbdürrəhmanov, Məmmədhəsən Sultanov, Məmmədsadiq Sadıqov, Mirağa Musayev, Qaçay Heydərov, Zülqəd Cahangirov, Saleh Səmədov, Dilqəm Məhərrəmov, Ağayar Həsənov, Əli Qəribov və başqaları elmi tədqiqatlar aparmış, bir sıra monoqrafiyalar, kitablar, dərsliklər, dərs vəsaitləri, məqalələr nəşr etdirmiş, ali məktəblərdə iqtisadiyyatın müxtəlif istiqamətlərinin tədrisi ilə məşğul olmuşlar.

XX əsrin 90-ci illərindən, Sovet İttifaqının süqutundan sonrakı dövrdə müstəqil Azərbaycan Respublikasında milli oyanış və ictimai tərəqqinin mühüm amillərindən biri sayılan iqtisadi fikrin həqiqi yüksəlişi üçün real imkanlar açılmışdır. Mərkəzləşdirilmiş və totalitar planlı sosialist iqtisadi sistemindən, xüsusi mülkiyyətə, iqtisadi sərbəstliyə, azad rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadi münasibətlərinə keçid mərhələsində ölkənin rastlaşdığı ziddiyyətli problemləri hərtərəfli təhlil edərək, suveren bir dövlətin təsərrüfat həyatının gələcək inkişafının aparıcı (prioritet) istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Bunun üçün sahələrarası nisbətlərdə, istehsal və xidmət dairələrinin quruluşunda (strukturunda), dövlət bölməsi ilə özəl bölmə arasında, daxili-xarici bazarın dəyişkən tələb-təklif dinamikasında, xarici kapitalın cəlb olunması və konkret sahələrə yönəldilməsində, neft və onunla bağlı sahələrlə qeyri-neft bölməsinin tarazlı inkişafı təməlinə əhalinin həyat səviyyəsinin köklü surətdə yaxşılaşdırılaraq, orta dünya göstəriciləri (standartları) səviyyəsinə çatdırılması, respublika regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair son 10 ildə iki Dövlət Proqramının reallaşdırılması, nəhayət bütün bu cəhətləri özündə kompleksli surətdə əks etdirən uzunmüddətli, ümummilli iqtisadi-sosial inkişaf Konsepsiyasının – “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış”, müasir dünya iqtisad elminin nailiyyətləri səviyyəsinə uyğun optimal variantının hazırlanması, ən başlıcası isə həmin xəttin düşünülmüş, ardıcıl mərhələlərlə həyata keçirilməsi yolunda mühüm nəzəri-praktik vəzifələrin uğurla həlli, bütün aktuallığı ilə qarşıda durur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İqtisadi təlimlər tarixi. Prof. H.Dadaşov redaksiyası ilə. Bakı, 1965.
2. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı, 2005.
3. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, 2001.
4. N.Gəncəvi. Xəmsə. Bakı, 1980.
5. X.Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, 1987.
6. N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 1989.
7. M.F.Axundov. Kamalüddövlə məktubları. Bakı, 1969.
8. T.Vəliyev, A.Həsənov. Azərbaycan iqtisadi fikir tarixi. Bakı, 1969.

9. Ахундов Б.Ю. Социально-экономические взгляды М.Ф. Ахундова и Г.Зардаби. Баку, 1961.
10. Мустафаев М. Экономические взгляды М.Ф. Ахундова. Баку, 1962.
11. Фараджев А.К. Эпоха и социально-экономические взгляды Низами Гянджеви. Баку, 1957.
12. Очерки истории Азербайджанской экономической мысли. Под редакцией. проф. Т.С.Велиева и проф. Ю.М.Мамедова. Баку, 1987.
13. Экономическая Энциклопедия. Москва, т 1, 1972.
14. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. Bakı, cild 1, 2012.

*Əbdülsəlimzadə Q.Y. prof.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI FİKRİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI MƏRHƏLƏLƏRİ

Məqalədə qədim dövrlərdən başlayaraq bizim günlərimizə qədər Azərbaycanda iqtisadi fikir və təlimlərin formalaşması, bu mürəkkəb prosesin tarixi mərhələləri, habelə onun görkəmli nümayəndələrinin cəmiyyətin ictimai-iqtisadi inkişaf məsələlərinə dair elmi-nəzəri baxışları əks olunmuşdur.

*Абдулсалимзаде Г.Я. проф.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E Z Y O M E

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ЭТАПЫ ЕЕ РАЗВИТИЯ

В статье рассматриваются процесс формирования и этапы развития экономической мысли в Азербайджане, а также научно - теоретические взгляды их представителей по социально – экономическим вопросам общества.

*Abdulsalimzadeh G.Y. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

FORMATION OF ECONOMICAL THOUGHT IN AZERBAIJAN AND PHASES OF DEVELOPMENT

The article tells about economical thought and instruction in Azerbaijan beginning from the ancient times up today, historical phases of the process and theoretical-scientific survey of the well-known representatives on the social-economical development in the society.

*İsgəndərov R.Ə. dos., İsgəndərov A.R. müəllim
Azərbaycan Texniki Universiteti*

UOT-338.622
276.4

MAŞINQAYIRMADA İSTEHSALIN TEXNİKİ-İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏYİNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: istehsal, göstərici, maya dəyəri, gəlir, proses, xərclər, məhsul, təhlil, emal, sahə, hazırlanma, tənzimləmə.

Key words: production, indicator, prime cost, income, analysis, processing, branch, regulation.

Ключевые слова: производство, показатель, себестоимость, доход, продукция, анализ, переработка, отрасль, изготовление, регулирование.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maşınqayırma müəssisələrində istehsal olunan məhsul, onun hazırlanmasına sərf olunan əmək və material xərcləri, eyni funksiyanın yerinə yetirən əvvəlki məhsullara nisbətən az olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, maşınqayırma məhsullarının hazırlanmasının texnoloji proseslərinin layihələndirilməsində, bir qayda olaraq texniki və iqtisadi məsələləri qarşılıqlı əlaqədə və üzvi vəhdətdə həll etmək lazım gəlir. Layihələndirmə prosesində, müxtəlif variantlar işlənir və onların ən əlverişlisi, texniki-iqtisadi göstəricilərini müqayisə etməklə müəyyən edilir. Maşın istehsalının texniki iqtisadi göstəricilərinə məhsulun maya dəyəri, əmək tutumu və başqa amillər aid edilir. Məhsulun maya dəyərində sərf olunmuş xammal, materiallar, yanacaq, enerji və alətlərin dəyəri, sənaye-ihtesal işçilərinin əmək haqqı, əsas fondların amortizasiyası və təmir məsrəfləri, məhsulun istehsalı və satışı ilə əlaqədar başqa xərclər, həmçinin sosial-sığorta, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri üçün ayırmalar daxildir. Beləliklə, maya dəyəri təkcə canlı əmək məsrəflərini deyil, həmçinin əmək vasitələrində və cisimlərində maddiləşmiş keçmiş əməyi birləşdirir.

Məhsulun satış üçün hazırlıq dərəcəsi asılı olaraq məsrəflərin formalaşması mərhələlərinə görə texnoloji, sex, istehsal və tam (kommersiya) maya dəyəri fərqləndirilir. Texnoloji maya dəyəri bilavasitə texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar sex məsrəflərinin məbləğidir. Məhsulun sex maya dəyəri, sexin müəyyən məhsulun istehsalı ilə əlaqədar olan bütün məsrəfləri, yəni əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, enerji məsrəflərini, istehsal fəhlələrinin əmək haqqını, avadanlığın saxlanması və istismarı xərcləri və sexin idarə edilməsi ilə əlaqədar olan sex xərclərini əhatə edir. Maşınqayırmada istehsal maya dəyəri məhsul növünün istehsalı üçün müəssisənin ümumi məsrəfləridir. O, sex maya dəyərindən və ümumzavod xərclərindən ibarətdir. Tam maya dəyəri məhsulun istehsalı və satışı üçün lazım olan məsrəfləri əks etdirir, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində maya dəyərinin yaranması sxeminin tərkib quruluşu:

Müəssisə məhsulunun tam maya dəyəri					
Təsərrüfat-istehsal maya dəyəri					İstehsaldan kənar xərclər
Ümumi sex maya dəyəri			Ümumi sex xərcləri	Ümumi müəssisə xərcləri	
Texnoloji maya dəyəri					
Əsas materiallar, yarımfabrikatlar, komplektləşdirici məmulatlar xərcləri	Əsas istehsal işçilərinin əmək haqları	Avadanlığın saxlanması xərcləri			

Maşınqayırma müəssisəsində hesabat dövrünə aid plan və hesabat maya dəyəri fərqləndirilir. Plan maya dəyəri xammal, material, yanacaq, enerji, nəqliyyat-tədarük xərclərinin mü-tərəqqi sərf normaları, iş vaxtından, avadanlıqdan istifadə edilməsinin texniki normaları, istehsala xidmət və onun idarə edilməsi xərcləri ciddi qənaət rejimi əsasında hesablanır. Məhsulun hesabat maya dəyəri müəyyən dövr ərzində məhsulun istehsalı və satışı üzrə faktiki məsrəflər əsasında müəyyən edilir.

İstehsal etmək üçün nəzərdə tutulan maşının hazırlanmasının texnoloji prosesinin hansı variantının iqtisadi, cəhətdən əlverişli olmasını seçmək üçün maya dəyərinin ilkin hesabı aparılır. Sonra maşının, onun yığma vahidlərinin, hissələrinin hazırlanmasının yaxud ayrı-ayrı əməliyyatların yerinə yetirilməsinin həqiqi sərfələri müəyyən edilir. Sonra ilkin hesabat nəticəsində təyin edilmiş layihə maya dəyəri ilə həqiqi maya dəyərini müqayisə etməklə həqiqi texnoloji prosesin, layihələndirilmiş texnoloji prosesə uyğunluğu haqqında nəticə çıxarılır və onun təkmilləşdirilməsi haqqında tədbirlər görülür.

Maya dəyərini hesablamaq üçün iki üsul mövcuddur: Birinci üsul: Bu üsulda maya dəyəri üç elementdən asılı olaraq təyin edilir:

- tullantıların qiymətini çıxmaqla materiala sərf olunan xərclər;
- sosial sığorta və məzuniyyətlərə sərf olunan xərcləri əlavə etməklə, əmək haqqı xərcləri;
- material və əmək haqqı xərclərini çıxmaqla digər əlavə xərclər.

Əlavə xərclər, əmək haqqı xərclərinin müəyyən nisbəti kimi hesablanır. Bunun üçün hər hansı hesabat dövründə (adətən ay, kvartal yaxud il) bütün əlavə xərclərin və əmək haqqı xərclərinin cəmi hesablanır. Əlavə xərclərin cəmini, əmək haqqı xərclərinin cəminə bölməklə əlavə xərclərin faizi təyin edilir. Beləliklə, məhsulun vahidinin maya dəyərini müəyyən etmək üçün adətən aşağıdakı hesabi düsturdan istifadə olunması daha məqsədə uyğundur:

$$Mv_1 = \sum_{i=1}^{\vartheta} M_x + \sum_{i=1}^{m.n} \left[1 + \frac{\vartheta x_1 + \vartheta x_2}{100} \right] \vartheta_h, (man.)$$

burada:

M_x – tullantıların qiymətini çıxmaqla material xərcləri, man.;

ϑ_h – əmək haqqına sərf olunan xərclər, man.;

ϑx_1 – əmək haqqına əlavə edilmiş sosial təminat xərcləri (adətən 13,5%);

ϑx_2 – əmək haqqına əlavə edilmiş digər xərclər;

ϑ – vahid məhsula sərf olunan müxtəlif materialların sayı;

$m.n$ – vahid məhsul hazırlanması üçün əməliyyatların sayı; Göstərilən üsul sadə olmasına baxmayaraq müxtəlif amillərin maya dəyərinə təsiri nəzərə alınmır, bu isə texnoloji proseslərin müxtəlif variantlarını müqayisə etməyə imkan vermir.

Digər üsuldan istifadə etməklə maşınqayırma məhsulunun maya dəyərinə təsir edən müxtəlif amilləri ayrı-ayrılıqda nəzərə almaqla müəyyənləşdirilir. Bu amillərə dəzgah, tərtibat və alətlərin amortizasiyası və saxlanmasına (istismarına) sərf olunan xərclər aiddir. Məhsul vahidin maya dəyərini müəyyənləşdirmək məqsədilə aşağıdakı bərabərliyin tətbiqi daha əlverişlidir:

$$Mv_2 = \sum_{i=1}^{\vartheta} M + \sum_{i=1}^{m.n} \left[A_{ax} + T_x + A_{ax}^1 + \left(1 + \frac{\vartheta x_1^1 + \vartheta x_2^1}{100} \right) \right] \vartheta_h, (man.)$$

burada:

A_{ax} – avadanlığın amortizasiya və istismarına sərf olunan xərclər, man.;

T_x – tərtibatların, başqa texniki, təchizatların amortizasiyasına və saxlanmasına sərf olunan xərclər, man.;

A_{ax}, T_x, A_{ax}^1 -ni çıxmaqla əmək haqqına əlavə olunmuş digər xərclər (faizlə).

Düsturdan göründüyü kimi, baha və az məhsuldar dəzgahda emal edilən məhsulun maya, daha ucuz və yüksək məhsuldarlıqlı dəzgahda emal edilən məhsulun maya dəyərində nisbətən xeyli azdır. Ona görə də, ikinci üsul texnoloji prosesin daha səmərəli variantını seçməyə və yeni texnikanı daha geniş tətbiq etməyə imkan verir. Maşınqayırmada texnoloji maya dəyərini hesablanması prosesləri texniki-iqtisadi səmərəliliyin əsas meyarı kimi minimum maya dəyəri götürülürsə, texnoloji prosesin iqtisadi analizində bütöv maya dəyərini deyil, onun bir hissəsinə, yəni texnoloji maya dəyəri adlanan hissəsinə baxılır. Maşınqayırmanın istehsal sahələrində məhsul vahidinin texnoloji maya dəyərini hesablanmasında aşağıdakı bərabərlikdən istifadə oluna bilər:

$$M_k = \frac{\ddot{U}_{ist}}{D} + H_M$$

burada:

M_k – məhsulun kəmiyyəti (sayı);

$\ddot{U}_{ist}$ – ümumi istehsal xərcləri, yəni maşın və avadanlığa, tərtibata, alətə, binanın təmiri və saxlanması, sex daxili nəqliyyat xərcləri;

H_M - istehsal olunan hazır məhsula sərf olunan xərclər, yəni əsas materiallara, enerjiyə, əsas və köməkçi fəhlələrinin əmək haqlarına, avadanlığın, alətin istismarı və amortizasiya ayırmalarına sərf olunan məsrəflər nəzərdə tutulur, manatla;

V - dəstədəki emal edilən hissələrin sayı, ədədlə.

Maşınqayırma istehsalında dəstədəki məmulatların texnoloji maya dəyəri aşağıdakı sadə bərabərlik düsturu ilə təyin edilir:

$$M_k = \ddot{U}_{ist} + H_M V$$

Həmin hesablamadan məlum olur ki, məmulatın illik buraxılışı nə qədər çox olarsa, texnoloji maya dəyəri bir o qədər aşağı olacaqdır.

Lakin maşınqayırma istehsalında texnoloji maya dəyərini azalması emal edilən pəstahların müəyyən sayına qədər olur. Dəstədəki pəstahların sayı (V) çoxaldıqca həmin sayda pəstahları, müəyyən edilmiş müddətdə istehsal, etmək mümkün deyil. Ona görə də, əlavə avadanlıq tələb edilir, bu isə birdəfəlik xərclərin artmasına səbəb olur və maya dəyərini emal edilən pəstahlardan asılılıq səviyyəsində mütləq sürətdə dəyişir. Maşınqayırmada texnoloji proseslərin bir neçə variantlarını müqayisə edərkən, elə variant ən yaxşı hesab edilir ki, verilmiş sayda pəstahlar üçün ən kiçik maya dəyəri təmin edilsin.

Müasir şəraitdə iriseriyalı və kütləvi istehsalda maya dəyərini dəqiq hesablanması lazımdır. Bundan ötrü maya dəyərini bütün tərkib elementləri nəzərə alınmaqla hesabat aparılır. Bu halda məhsulun texnoloji maya, dəyərini tərkibinə aşağıdakı xərclər daxil etməklə hesablanır:

$$M_T = \Theta_o + K_o + E_x + K_x + \dot{I}V_x + \dot{I}V_a + \dot{I}x + T_{a,a} + \dot{I}q + \ddot{U}_{sex}$$

burada:

Θ_o - əsas istehsal fəhlələrinin əlavələrlə əmək haqqı;

K_o - köməkçi fəhlələrin əmək haqları;

E_x - elektrik enerjisi xərcləri;

K_x - köməkçi materiallara (soyuducu, yağlayıcı mayelər, təmizləyici materiallar və s.) sərf edilən xərclər;

$\dot{I}V_x$ - universal və xüsusi kəsici alətlərin amortizasiyası, itilənməsi və təmiri xərcləri;

$\dot{I}V_a$ - universal və xüsusi ölçü alətlərinin amortizasiyası və təmiri xərcləri;

$T_{a,a}$ - texnoloji avadanlığın amortizasiyası;

$\dot{I}_q$ - istehsal sahələrinə qulluq, təmizləmə, işıqlandırma, qızdırılma və amortizasiya xərcləri;

$\ddot{U}_{sex}$ - ümumi sex xərcləri (sexin köməkçi fəhlələrinin; mühəndis-texniki işçilərinin və qulluqçularının əlavələrlə birlikdə əmək haqqı, sexin ümumi avadanlığının amortizasiyası və təmiri xərcləri, əmək mühafizəsi xərcləri və s.).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maşınqayırma müəssisəsinin çevik iş rejimi maya dəyərinin azaldılması yollarını təkmilləşdirməni önəmli edir. Belə ki, bir iş günü ərzində yaxud daha uzun vaxt ərzində dəyişməyən cizgi üzrə hazırlanan maşınların sayı, maya dəyərinin azaldılmasına ən çox təsir edən amillər nəzərə alınmalıdır. Maşınqayırma məhsuluna aid hissələri və düyünlərini unifikasiya (eyniləşdirmə) etməklə, material sərfini ixtisar etməklə, daha ucuz materiallardan istifadə etməklə, tullantılardan daha səmərəli istifadə etməklə, əmək haqqına sərf olunan xərcləri və digər əlavə xərcləri azaltmaqla maya dəyərini azaltmaq olar.

Maşınqayırmada müəyyən hesabat dövründə istehsal edilən maşınqayırma məhsulunun sayının artırılması texniki-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Hesabat dövründə konkret zamanda istehsal edilən maşınqayırma məhsulunun sayı, tələbatına görə müəyyən edilir. Maşının uzun müddət istehsal edilməsi həmin maşının mənəvi köhnəlməsindən asılıdır. Mənəvi köhnəlmə dedikdə, maşının, ondan daha yüksək texniki-iqtisadi göstəricilərə malik maşına nisbətən öz xidmət vəzifələrini səmərəli yerinə yetirməmək imkanları başa düşülür. Əgər yeni maşın, qiymətinin daha yüksək olmasına baxmayaraq, daha yüksək məhsuldarlığa malikdirsə, onun buraxdığı məhsulun maya dəyəri əvvəlki maşına nisbətən azdırsa, onda əvvəlki maşının istismarı səmərəli olmur və onun yeni maşınla əvəz etmək lazım gəlir.

Buraxılan maşının sayının artması ilə canlı əməyin azalması və texnoloji əməyin artması hesabına maşınqayırma məhsulunun maya dəyərinin tərkibi dəyişir. Bu onunla izah edilir ki, buraxılan məhsulların sayı nə qədər çox olarsa, daha mürəkkəb, lakin daha məhsuldar avadanlıq, tərtibat və alətdən istifadə etməyə imkan yaranır və bunun nəticəsində istehsalda əmək tutumu xeyli ixtisar edilir. Digər tərəfdən maşının sayı artdıqca vahid maşının istehsalına sərf olunan ilkin xərclər xeyli azalır. Maşının hissələri və düyünlərinin konstruksiyalarının vahidləşdirilməsi. Əsas istehsal sahələrində buraxılan maşınların sayını artırmaq üçün onun konstruksiyası texnikanın müasir səviyyəsinə cavab verməli və konstruktiv varislik prinsipi nəzərə alınmalıdır. Konstruktiv varislik dedikdə müxtəlif maşınlarda eyni hissələrdən və yığma vahidlərindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, müxtəlif konstruksiyalı dəzgahlarda eyni hidravlik nasoslardan, hidrosilindrlərdən, idarəetmə qurğularından istifadə edilməsi, onları zavodun ayrıca bir sexində çoxlu sayda istehsal etməyə və bunun üçün daha məhsuldar emal üsullarından istifadə etməyə imkan verir.

Müxtəlif maşınlarda istifadə edilən karbürətorların, elektrik mühərriklərinin, diyircəkli yastıqların unifikasiyası onların buraxılış proqramı artırmağa və həmin proqramı yerinə yetirmək üçün xüsusi sex yaxud zavodlar təşkil etməyə imkan verir. Digər tərəfdən maşınların konstruksiyasında tətbiq edilən hissələrin normallaşması da (valların diametri, yivli dəşiklər, şlislər və s.) onların sayını artırmağa və bununla əlaqədar istifadə edilən kəsən və ölçən alətlərin sayını, onlara sərf olunan ilkin xərcləri ixtisar etməyə imkan verir.

Material sərfinin azaldılması. Müxtəlif növ maşınların hazırlanmasına sərf edilən material sərfinin ixtisar edilməsinin əsas yolları aşağıdakılardır: a) materialların kütləsinin ixtisar edilməsi; b) mümkün qədər daha ucuz materiallardan istifadə edilməsi (vahid çəkisinin qiyməti ən az olan materiallardan istifadəni genişləndirmək); c) köməkçi hissələr hazırlamaq üçün istifadə etmək məqsədilə, tullantılardan daha məqsəduyğun şəkildə istifadə etmək. Hər hansı bir maşınqayırma məhsulunun hazırlanmasına sərf olunan materialların kütləsinin ixtisar edilməsi, birinci növbədə maşının konstruksiyasının necə layihə edilməsindən asılıdır. Materialların xassələrini kifayət qədər bilməmək, onların keyfiyyətinin kifayət qədər sabit olmaması, təxmini hesabat üsullarının tətbiq edilməsi, daimi ehtiyatının artmasına və nəticədə artıq ma-

terial sərfinə səbəb olur. Materialların xassələrinin bircinsliyinin artırılması, onların sərfinin ixtisar edilməsinin əsas vasitələrindən biridir. Tökmədən alınmış pəstahların materiallarının xassələrinin bircinsliyi, onların kütlələrinin sabit olmasına, zayın ixtisar edilməsinə və emalın məhsuldarlığının artmasına səbəb olur. Mexaniki emal prosesində materialların bir hissəsi yonqara çevrilir, yaxud onlardan sonra istifadə etmək olmur. Məs. lövhə - materialdan pəstah kəsərkən, material çox hissəsi istifadəsiz qalır, çubuqlardan hissələr emal edərkən, patronda bərkidilən yerdən sonra istifadə etmək olmur. Maşınqayırma istehsalında əsas məsələlərdən biri yarımfabrikatlardan bilavasitə hazır məmulatların alınması, yaxud əməliyyatların sayının minimuma endirilməsidir. Məsələn, diametri M10 olan boltu, dairəvi çubuqdan müasir soyuq-sıxma avtomatlarında alınması, həmin boltun altı üzlü çubuqdan torna avtomatında hazırlayarkən alınan metal tullantısına 2,4 dəfə azaltmağa imkan verir. Əgər hazır məmulatı yarımfabrikatdan bilavasitə almaq mümkün deyilsə, pəstahın ölçüləri və formasını hazır məmulatla yaxınlaşdırmaq yolu ilə, keyfiyyəti artırmaq lazımdır. Bu halda materiala qənaət etməklə yanaşı, pəstahdan artıq materialı (yonqarı) çıxarmağı sərf olunan xərclər ixtisar olunur. Məsələn, dir-səkli valın pəstahını sərbəst döymə üsulunun əvəzinə qapalı ştamplanma aldıqda metal sərfi 2 dəfə ixtisar olunur. Mexaniki emalın əmək tutumu isə 59% ixtisar olunur. Torpaq qalıblərə tökməni köklü tökmə ilə əvəz etdikdə üfüqi - frez dəzgahının stolunun kütləsi 20,6%, əmək tutumu isə 29% azalır. Qaynaq, ştamplama-qaynaq, tökmə-qaynaq pəstahlardan istifadə etməklə metala xeyli qənaət etmək olar. Maşınqayırma istehsalında daha ucuz materiallar işlədilməsi və tullantılardan səmərəli istifadə edilməsi mümkündür.

Maşınqayırma sahələrinə texniki-texnoloji xidmət vəzifəsini nəzərə almaqla, onun keyfiyyətini azaltmamaq şərti ilə, bəzi hissələri daha ucuz materialdan hazırlamaq olar. Məsələn, bəzi dəzgahların polad şpindelləri, linglər, çəngəllər kövrək və modifikasiya edilmiş çuqundan hazırlanır. Əgər eyni bir hissənin ayrı-ayrı səthləri müxtəlif şəraitində işləyirsə, onda onu müxtəlif materiallardan hazırlamaq olar. Məsələn, val üçün dayaq rolunu oynayan oymağın daxili səthi daha bəla əlvan xəlitədən, əsas hissəsi adi poladdan hazırlanır. Daxiliyanma mühərriklərinin klapanlarının yüksək temperatur şəraitində işləyən baş hissəsi, istiyə davamlı 4X10S2M poladından, çubuq hissəsi isə adi xromlu poladdan hazırlanır. Ağac-plastik və plastik kütlələrdən istifadə etməklə də metala xeyli qənaət edilir. Əgər tullantılardan başqa pəstahlar almaq üçün istifadə etmək mümkündürsə, onda onlara qiyməti, materialın ilkin qiymətinə bərabər yaxud ona yaxın olur. Əmək haqqına sərf olunan xərclərin ixtisar edilməsi vahid məhsulun istehsalına sərf olunan əmək haqqı xərcləri düsturu ilə hesablanır:

$$Z = \sum_{i=1}^m \left[\frac{SZ_1}{f_1} + \frac{SZ_2}{f_2} \right] \frac{t}{60}$$

burada:

S - müqaviləyə əsasən 1-ci dərəcəli fəhləyə verilən bir saatlıq əmək haqqı;

Z - fəhlənin işinə görə tətbiq olunan əmsal;

f_1 - bir fəhlənin idarə etdiyi dəzgahların sayı;

Z_2 - sazlayıcının işinin dərəcə əmsalı;

f_2 - bir sazlayıcının xidmət etdiyi dəzgahların sayı;

t - əməliyyata sərf olunan vaxt, dəq.;

m - vahid məhsulu hazırlamaq üçün əməliyyatların sayı.

Düsturdan göründüyü kimi, əməliyyatı yerinə yetirmək üçün sərf olunan vaxtı (t) ixtisar etməklə, fəhlənin (f_1) və sazlayıcının (f_2) xidmət etdiyi avadanlıqların sayını çoxaltmaqla, iş sadələşdirmə yolu ilə onun dərəcəsini azaltmaqla, daha məhsuldar avadanlıqlardan istifadə etməklə texnoloji əməliyyatların sayını azaltmaqla, əmək haqqına sərf olunan xərcləri ixtisar etmək olar.

Maşınqayırmada məhsulun hazırlanmasının əsas texniki-iqtisadi göstəricilərindən biri də məmulatın əmək tutumudur. Məmulatın əmək tutumu onun hazırlanmasında sərf olunan canlı əməyin miqdarını özündə təcəssüm edir. Məmulatın əmək tutumunun hesabı əsasında, onun hazırlanması üçün lazım gələn fəhlələrin sayı hesablanır. Məmulatın əmək tutumu onun yığma vahidlərinin əmək tutumlarından, yığma vahidlərinin əmək tutumu isə onların yığılması və tərkib hissələrinin hazırlanmasının əmək tutumundan, hissələrin əmək tutumu, onlara hazırlanma əməliyyatlarının əmək tutumundan, əməliyyatın əmək tutumu keçidlərin sayının optimallaşdırılması mühüm texniki-iqtisadi göstərici kimi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. М.А. Гуреева. Экономика машиностроения. М., 2010.
2. С. В. Загородников, М. Г. Миронов. Экономика предприятий машиностроительной отрасли. М., 2010.
3. В.Д. Жариков, Е.Б. Попова. Экономика предприятия. С-Пб., 2009.

*İsgəndərov R.Ə. dos., İsgəndərov A.R. müəllim
Azərbaycan Texniki Universiteti*

X Ü L A S Ə

MAŞINQAYIRMADA İSTEHSALIN TEXNİKİ-İQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏYİNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Maşınqayırmada istehsal vasitələrinə və əmək haqqına sərf olunan xərclərin pulla ifadəsinə zavod maya dəyəri yaxud sadəcə olaraq maya dəyərini təşkil edir. Bütöv maşının, onun ayrı-ayrı yığma vahidlərinin hissələrinin və həmin hissələrin hazırlanmasının texnoloji prosesinin əməliyyatları üçün maya dəyəri təyin edilə bilər.

*Искендеров Р.А. доц., Искендеров А.Р. педагог
Азербайджанский Технический Университет*

P E 3 I O M E

ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ТЕХНИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ПРОИЗВОДСТВА В МАШИНОСТРОЕНИИ

Расходы на средства производства и заработную плату в машиностроении составляет либо в денежном выражении заводская себестоимость, либо просто себестоимость. Себестоимость может также определяться как для машин в целом, отдельных его частей, единиц, так и для технологических процессов по изготовлению этих частей.

*Isgandarov R.A. assis. prof., Isgandarov A.R. teacher
Azerbaijan Technical University*

S U M M A R Y

DEFINING FEATURES OF TECHNICAL – ECONOMIC INDICATORS IN MECHANICAL ENGINEERING

Expenses on means of production and salary in mechanical engineering makes or in terms of money factory prime cost, or simply prime cost. Prime cost can be determined also as for cars as a whole, its separate parts, units, and for technological processes by production of these parts.

*Азизов А.А. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

УДК – 138.03

ФИНАНСОВАЯ ПОДДЕРЖКА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ТУРИЗМЕ

Açar sözlər: bank, investisiya, kreditlər, sahibkarlıq, tənzimlənmə, turizm, fond.

Ключевые слова: банк, инвестиции, кредиты, предпринимательство, регулирование, туризм, фонд.

Keywords: bank, investments, credit, entrepreneurship, regulation, tourism, fund.

Значительным показателем, характеризующим достигнутые успехи в развитии национальной экономики Азербайджана является рост ненефтяного сектора экономики на уровне 9,7%.

Такой рост ненефтяного сектора республики был поддержан финансовыми вливаниями в различные отрасли национальной экономики и проведенными мероприятиями по улучшению бизнес – климата в стране.

Важную роль в поддержке предпринимательства, в том числе предпринимательства в сфере туризма в стране сыграли предоставленные частному сектору льготные кредиты.

Национальный фонд поддержки предпринимательства (НФПП) посредством уполномоченных кредитных организаций выдал в 2012 году льготных кредитов предпринимателям в Азербайджане на общую сумму 218 млн. манатов [1, с. 16].

В 2012 году за счет средств фонда было профинансировано 2419 инвестиционных проектов. Кредитование этих проектов позволило создать более девяти тысяч новых рабочих мест.

Развитие предпринимательства в туризме является одним из определяющих условий экономического роста, увеличения объемов валового внутреннего продукта и национального дохода.

Предпринимательство является особым видом экономической деятельности, связанным с формированием и использованием капитала, постоянным поиском нетрадиционных решений, способность идти на риск и т.д.

Необходимость привлечения инвестиций в развитие туризма, чрезвычайно актуальна для Азербайджана. Именно поэтому необходимы мероприятия, решение которых позволит радикально повлиять на создание благоприятного инвестиционного климата для вложений капиталов в сферу туризма. При этом особое внимание необходимо обратить на рациональное использование капитала.

Основными причинами, обуславливающими необходимость инвестиций является:

- обновление материально-технической базы;
- освоение новых видов деятельности;
- увеличение объемов продаж и услуг в туризме.

В настоящее время существенное значение приобретает разработка форм и методов привлечения инвестиций, использование позитивного и устранение негативного опыта инвестиционной деятельности предприятий, предоставляющих различные услуги туристам в Азербайджане.

Важным этапом данного процесса является выбор предприятия, в которое будут вложены инвестиции. На этот выбор влияет такая категория, как инвестиционная привлекательность предприятия. При рассмотрении проблемы инвестиционной привлекательности через призму финансового рынка, когда одни участники испытывают потребность в ресурсах, а другие стремятся разместить временно свободные средства, можно прийти к выводу, что инвестиционная привлекательность является детерминантом совершения сделки между ними [4, с. 149].

Следует отметить, что недостаточно внимания уделяется системному подходу к изучению всего комплекса теоретических, методологических и практических проблем, внедрение которых будут способствовать инвестиционной привлекательности. Однако, анализ и оценка инвестиционной привлекательности хозяйствующих субъектов в сфере туризма, на современном этапе приобретает особое значение, поскольку инвесторы, принимая решение об инвестировании предприятия и стремясь при этом минимизировать риски, предъявляют определенные требования к обоснованию использования привлекаемых средств.

К оценке инвестиционной привлекательности следует подходить с позиций системного подхода, предполагающего комплексное изучение и оценку деятельности инвестиционных возможностей субъектов хозяйствования в целях научного обоснования предстоящих экономических целей развития и выбора наилучших способов их осуществления [2, с. 87].

Недооценка роли инвестиционной привлекательности, сужение ее функций неизбежно приводит к диспропорциям в производстве туристских услуг.

Инвестиционная привлекательность во многом зависит от государственного регулирования этой области.

Сфера государственного регулирования туристского предпринимательства неуклонно расширяется, так как именно сюда с учетом концентрации подавляющей части финансовых средств переносится основная налоговая нагрузка. Кроме того, структура потребления турпродуктов становится масштабнее, что требует усиления мер регулирования деятельности туристских организаций. Регулирование инвестиционных процессов в данной отрасли должно учитывать как позитивные, так и негативные изменения, которые возникают в процессе их деятельности.

Регулированию привлечения инвестиций способствует использование различных налоговых стимулов. В данной связи при разработке политики в отношении инвестиций следует рассматривать проблемы налоговой юрисдикции и льготного налогообложения.

Регулирование привлечения инвестиций в развитие туристского предпринимательства является одним из важных каналов оздоровления национальной экономики в целом.

Необходимо отметить, что в области регулирования вложений в туристскую сферу стоит несколько проблем: формирование здоровой конкурентной среды, содействие стабильному развитию отрасли, обеспечение благоприятной экологической обстановки, регулирование нормы прибыли туристских фирм, действующих в соответствии с условиями заключенных договоров.

Еще одним источником финансовой поддержки предпринимателей является средства Азербайджанской инвестиционной компании (АИК).

В 2012 году АИК инвестировала в экономику страны около 90 миллионов манатов, которые были вложены в различные проекты, в том числе и в туристские. Здесь, следует отметить, что в Азербайджане имеются комфортные и удобные условия для инвесторов.

Проблемы, возникающие в ходе инвестиционного процесса, решаются каждым инвестором самостоятельно, опираясь на его субъективные представления этих вопросов.

От понимания логики инвестиционных процессов во многом зависит адекватность практических инвестиционных решений, принимаемых на различных этапах инвестиционного процесса.

По мере развития предпринимательской деятельности в сфере туризма в ее содержательной сущности возникает множество противоречий, главные из которых связаны с неспособностью банковской системы обезопасить данную форму бизнеса от высоких кредитных ставок и невозможностью банковской инфраструктуры надежно гарантировать эффективность долгосрочных кредитов, крайне необходимых данной форме бизнеса для его стабилизации [3, с. 4].

Рассмотрим роль банков в рассматриваемом процессе. Стоит отметить, что инвестиции банки не превышают, исключением являются ограниченного объема инвестиции в структуры, входящие вместе с банком в холдинг. Для определения привлекательности туристского сектора для банков, следует рассмотреть, насколько “посторонний” банк проявляет заинтересованность в кредитовании “постороннего” предпринимателя, намеревающегося построить или расширить какой-либо туристский объект.

Следует отметить, что, к примеру, в структуре кредитного портфеля “Техника-банк” имеются кредиты, выданные на проекты в области строительства туристских объектов. Отношение к кредитованию туристских объектов в этом банке не зависит напрямую от отрасли, здесь работают с конкретным бизнес-планом, и если он представляется жизнеспособным, то банк может обеспечить финансирование.

Наши исследования показали, что в ряде банков в кредитных портфелях нет туристских кредитов по причине отсутствия соответствующих обращений. Какого-либо негативного отношения к кредитованию сферы строительства, реконструкции или расширения туристских объектов нет. Это во многом определяет уровень инвестиционной привлекательности.

По данным Министерства экономического развития, в период 2002-2012 годов за счет средств НФПП посредством банков-агентов на развитие туристской инфраструктуры более чем 150 предпринимателям было выдано кредитов на общую сумму в 39, 624 млн. манатов. Таким образом, банки, а также НФПП готовы кредитовать строительство и реконструкцию туристских объектов.

Следует также обратить внимание еще на один аспект рассматриваемой проблемы. Для того, чтобы туристский сектор имел стабильный и в значительном объеме доступ к финансовым ресурсам банковской системы, помимо параметров, связанных непосредственно с заемщиком, занимающимся туристским предпринимательством, очень полезно было бы наличие благоприятных внешних факторов. Например, если обратился какой-нибудь туристский объект за банковским кредитом для расширения своего дела. Банк, при рассмотрении кредитной заявки, помимо стандартных требований и параметров, рассматривает и соответствующие факторы, связанные непосредственно с самой отраслью. Представим, что государство в рамках стимулирования развития туристской отрасли определило для предпринимателей, работающих в этой сфере, определенные льготы. Льготы могут быть самой разной направленности, поэтому не стоит заострять на этом внимание. Однако, подобные факторы значительно снизили бы возможные рыночные риски, на которые банки обращают особое внимание. С другой стороны, подобный подход можно применить и к банкам, которые направляют в развитие туризма значительные суммы. И здесь льготы могут быть самыми различными.

Список использованной литературы

1. Азизов А.А. Предпринимательство в туризме Азербайджана. Баку, 2012, 307 с.
2. Толмаченко О.Ю. Классификация подходов к определению инвестиционной привлекательности предприятия // Транспортное дело. 2008, № 4, с. 86-87.
3. Фуад А. Эффект ненефтяного сектора, или 1,2% роста ВВП – не признак стагнации. Газета «Зеркало», № 240, 2012 г.

*Əzizov A.Ə. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

TURİZMDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNƏ MALİYYƏ DƏSTƏYİ

Məqalədə turizmin sahibkarlıq fəaliyyətinə maliyyə dəstəyindən bəhs edilmiş və investisiya qoyuluşunun vacibliyini şərtləndirən əsas səbəblər göstərilmişdir. İnvestisiya qoyuluşunun və onun nizamlanmasının cəlbedici olması əsaslandırılaraq bu prosesdə sahibkarlığa və banklara dəstək Milli fondunun əhəmiyyəti şərh edilir.

*Азизов А.А. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ФИНАНСОВАЯ ПОДДЕРЖКА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ТУРИЗМЕ

В статье рассматривается финансовая поддержка предпринимательства туризма. Представлены основные причины, обуславливающие необходимость инвестиций. Обосновывается роль инвестиционной привлекательности и ее регулирования. Показана значимость национального Фонда поддержки предпринимательства и банков в рассматриваемом процессе.

*Azizov A.A. Ph. d. in. econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

FINANCIAL SUPPORT OF ENTREPRENEURSHIP IN TOURISM

The article reviews the financial support of tourism entrepreneurship. It represents the main reasons causing the necessity of investment. Substantiates the role of investment attractiveness and its regulation. Shows the importance of the National Fund for Entrepreneurship Support and banks in this process.

*Кафаров А.А. д.э.н., проф.
Институт Экономики НАНА*

УДК- 351.381.368

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД РАЗРАБОТКИ И АДАПТАЦИИ БИЗНЕС – МОДЕЛИ

Açar sözlər: idarəetmə, təsnifatlandırma, biznes-model, sosial-iqtisadi sistem, təşkilat.

Ключевые слова: управление, классификация, бизнес-модель, социально-экономическая система, организация.

Key words: management, classification, business-model, social-economic system, organization.

Управления организацией инновационного типа, организационные изменения за последние двадцать лет стали неотъемлемой чертой современного бизнеса. Компании, желающие сохранить свою конкурентоспособность, вынуждены реагировать на действия своих конкурентов, растущие запросы потребителей, возможности, предоставляемые новыми материалами и технологиями производства.

Большинство владельцев организаций хотят, чтобы их предприятия росли, а производимые товары и услуги пользовались неизменным спросом. Однако организации, являясь живым организмом, движутся не только в направлении роста, но и спада. При этом в первом случае может возникнуть вопрос, до какой степени той или иной организации следует расти и расширяться и какие методы управления и контроля при этом использовать, а во втором - применение каких методов управления будет призвано вывести организацию из кризисного состояния или состояния стагнации.

Таким образом, управление организационными изменениями в современном мире является неотъемлемой частью общего менеджмента компании.

Термин организационные изменения обозначает те организационные реформы, в ходе которых достигается изменение ценностей, стремлений и поведения людей при одновременном изменении процессов, методов, стратегий и систем. При этом, поскольку у каждой организации существует свой набор производимых ею товаров, работ, услуг, а так же стратегии для достижения поставленной цели, то и изменения могут происходить в технологии, в товарах и услугах, в стратегии и структуре, в культуре организации.

В менеджменте, выделяются четыре основных подхода к управлению предприятием. Это выделение различных школ в управлении, системный и ситуационный подходы, подход к управлению как процессу. В современных условиях развития управленческой мысли и практики управления можно расширить данную классификацию клиент - ориентированным подходом, послужившим по своей сути развитию таких направлений как тотальное управление качеством, система сбалансированных показателей и других.

Необходимость рассмотрения организации как совокупности взаимосвязанных элементов, которые ориентированы на достижение стратегических целей организации в условиях изменяющейся внешней среды, дало толчок к развитию системного подхода к управлению организацией.

Ситуационный подход внес большой вклад в теорию управления, используя возможности прямого приложения науки к конкретным ситуациям и условиям. Центральным моментом ситуационного подхода является ситуация, т.е. конкретный набор обстоятельств, которые сильно влияют на организацию в данное конкретное время. Из-за

того, что в центре внимания оказывается ситуация, ситуационный подход подчеркивает значимость “ситуационного мышления”. Используя этот подход, руководители могут лучше понять, какие приемы будут в большей степени способствовать достижению целей организации в конкретной ситуации.

Как видно, каждый из вышеуказанных подходов к управлению стремился найти наиболее эффективные инструменты и методы для достижения стратегических целей организации, однако развитие науки и практики менеджмента давало новую информацию о факторах, влияющих на организацию. Разработка же новых методологических подходов к управлению организацией связана с развитием и ускорением научно-технического прогресса и появлением пятого рынка – информационного. Все вышеперечисленные направления послужили по сути базой для становления и развития двух на сегодняшний день наиболее значимых подходов к управлению – клиент – ориентированному подходу к управлению как процессу.

Развитие клиент - ориентированного подхода связано с тем обстоятельством, что около двадцати лет после второй мировой войны во многих странах рост потребительского спроса и при производстве и реализации продукции не было в зависимости от нужд потребителя. Таким образом, высший менеджмент был сосредоточен исключительно на финансовых показателях работы организации, а международная конкуренция находилась на самой ранней стадии своего развития. При насыщении рынка и зарождении процессов глобализации, развитии информатизации, когда потребитель смог выбирать продукцию, организациям пришлось задуматься над вопросами качества и борьбы не только за будущих, но и за настоящих клиентов. Как следствие - развитие инструментов изучения рынка и влияния на него, необходимость контроля качества выпускаемой продукции, процессного подхода к управлению.

Теория бизнес-процессов и процессного управления организацией как подхода к управлению появилась меньше двадцати лет назад. Связано это с определенным кризисом функциональных организаций с одной стороны, и внедрением инновационных технологий управления, таких как всеобщее управление качеством, система сбалансированных показателей. Процессный подход стал той базой, на основе которой становится возможным внедрение более совершенных методов управления. Поэтому именно он представляется концептуальным подходом, служащим инструментом управления изменением бизнес - модели организации.

В этой связи рассмотрим, зарождение и развитие подхода к управлению как процессу и его основные положения. Можно отметить следующие изменения, которые послужили развитию элементов процессного подхода:

1. Как уже отмечалось, основной проблемой современной рыночной экономики стал вопрос не «как и что произвести», а «кому и что продать». Таким образом, во главу формирования стратегии развития предприятия ставится потребитель, с его индивидуальными потребностями. Уже нет такого понятия, как «клиент в целом»; есть только «этот клиент». Массовый рынок разделился на части, и некоторые из них представлены всего одним клиентом, отдельные клиенты требуют индивидуального подхода. Более того, уже нет конкуренции за долю рынка. Конкуренция идет за внимание - за долю сердца и долю ума.

2. Развитие глобализации привело к тому, что современный мир не знает границ. Потребитель может покупать продукцию, произведенную практически в любой точке земного шара. Более того, сами компании могут иметь свои лаборатории и заводы по производству продукции так же в разных частях света. Возникают мега-государства, такие как Европейский Союз, Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество, развиваются транснациональные корпорации и капиталы. Все это влечет за собой раз-

витие инновационных технологий ведения бизнеса, перестройку старого в конкурентной борьбе.

3. Применение информационных технологий без преувеличения является революционным во всех сферах жизнедеятельности человека. Важным элементом внедрения процессного подхода в организации является объединение бизнес - процессов посредством системы передовых информационных технологий. Собственно говоря, одной из причин развития теории управления компанией на основе процессного подхода как инструмента стратегического менеджмента и управления изменениями является развитие и увеличение роли информационных технологий в деятельности современных организаций и их растущая мощь. Тем более это становится актуальным в условиях развития глобализации экономики.

4. Развитие информационных технологий повлекло за собой и совсем иной виток взаимодействия потребителя и производителя, формирования нового пространства их взаимодействия посредством сети интернет. В отсутствие продуманных процессов электронная коммерция становится кошмаром, а не мечтой, обработка и выполнение заказов оказываются сложны и ненадежны, что их с трудом выполняют обученные специалисты, а заставлять ни в чем не повинных клиентов заниматься этим без посредника просто жестоко. Продажи по интернету порой требуют нового переосмысления, а соответственно перепроектирования бизнес-процессов даже в компаниях, которые только что закончили предыдущий цикл своего развития. Развитие информационных технологий привело к тому, что порой клиент процесса может целиком или частично выполнять процесс сам, чтобы исключить передачу работы из рук в руки и таким образом избавляет организацию от накладных расходов, а как следствие - снижение затрат компании.

5. Формирование пятого, информационного рынка, нового источника конкуренции среди фирм. Информация - новая валюта. В информационный век информация - это деньги, которые может заработать компания, владея ею. Компании тратят миллионы денежных средств, чтобы получить какую-нибудь информацию о своих клиентах и конкурентах, поскольку сегодняшняя информация, свежие новости о характере спроса, о продуктах, услугах - это завтрашняя победа или поражение в конкурентной борьбе. С другой стороны, именно информация позволила создавать так называемые нематериальные активы, которые имеют стоимость и так же могут приносить многомиллиардную прибыль.

Безусловно, по сути люди были вовлечены в процесс производства, а следовательно - мыслили в терминах производственных процессов в течении многих десятилетий. Подтверждается это тем фактом, что ремесленное производство по своей сути представляло один процесс, выполняемый от начала до конца одним человеком.

Как указывается во многих источниках, современные организации в значительной мере базируются на принципах, заложенных в теории Адама Смита (1). Именно он впервые предлагал разбить производственный процесс на элементарные, простые задания, которые можно понимать как функции. Таким образом, поскольку каждую из функций может выполнять один рабочий, от него не требуется умения выполнять работу в целом - достаточно быть специализированным на одном или нескольких простейших заданиях. Упрощение функций и вместе с тем усложнение всего процесса производства продукции и процесса координации, необходимого при разделении всего процесса на функции, привело к выделению функций управления из всего производственного процесса. Таким образом, идеи А. Смита были развиты Г. Фордом (2), который весьма облегчил ручной труд внедрением конвейерного производства и А. Слоуном, создавшим прототип системы управления. Однако, принципы, заложенные А. Смитом и развитые

другими теоретиками и практиками менеджмента, значительно усложнили координацию усилий работников и объединение результатов работы в единое целое. Это не соответствует современному изменяющемуся миру, когда продукция перестает быть массовой и должна ориентироваться на узкие группы потребителей. Рынок продуктов стал шире, конкуренция и борьба за потребителя - более агрессивный и жесткий. Порой, целью компании является не привлечение новых потребителей, а удержание старых. Исполнители должны быть хорошо образованными, стремиться к повышению уровня знаний, не бояться брать на себя ответственность и решать по-настоящему сложные задачи, которые возможно решить при узкой специализации. Однако добиться успеха и серьезных долгосрочных результатов в современных условиях путем организационных перестановок и повышения интенсивности труда исполнителей большинству компаний не удастся. Все это привело к развитию подхода к управлению как процессу и необходимости построения процессно-ориентированных организаций.

В настоящее время в Азербайджанской Республике профессиональные консультанты по управлению используют терминологию процессного подхода к управлению организацией, не имеющую единого толкования. В любом случае, процессный подход представляет собой управление системой взаимосвязанных процессов, которые взаимодействуют внутри предприятия и включают в себя все виды деятельности, которые предприятие осуществляет.

Характеристиками компании, ориентированной на процессное построение, являются следующие:

1. Ориентация на стоимостный подход к управлению и как следствие:
 - создание стоимостных моделей подразделений и отдельных сотрудников;
 - внедрение корпоративной культуры, ориентированной на стоимость;
 - внедрение управления снизу вверх.
2. Управление процессом разработки эффективной системы компенсации сотрудников;
3. Повышение управляемости компании;
4. Минимизация контролирующих функций, проверки и согласования;
5. Разгрузка экспертов и топ - менеджеров от рутинной работы;
6. Возможность предоставления сотрудникам более интересной и творческой работы за счет повышения прав и ответственности каждого сотрудника за конечный результат;
7. Повышение эффективности работы за счет “внутреннего предпринимательства”;
8. Обеспечение оптимального сочетания централизованного и децентрализованного подхода;
9. Устранение функциональных барьеров между подразделениями.

В основе процессного подхода к управлению организацией лежит выделение в организации бизнес-процессов и управление этими процессами.

Основная идея бизнес-процессов этого перехода - от узкого разделения труда по операциям, функциям к производственным процессам в целом. Существует множество определений или интерпретаций базовой категории процессного подхода. К сожалению, не только мнения авторов по этому вопросу не сходятся, но число этих мнений превышает количество авторов. Приведем основные определения. Бизнес-процесс это:

- совокупность различных видов деятельности, в рамках которой «на входе» используются один или более видов ресурсов, и в результате этой деятельности на «выходе» создается продукт, представляющий ценность для потребителя;

- серия операций (видов деятельности), которые осуществляются над исходными материалами (вход процесса), увеличивают его ценности и приводят к определенному результату (выходу процесса). Ценность исходного материала увеличивается за счет применения квалифицированного труда и знаний;

- система последовательно-параллельных действий, направленная на создание стоимости в компании путем производства материального или нематериального продукта для внутреннего или внешнего потребителя - клиента бизнес-процесса;

- это поток работы, переходящий от одного человека к другому, а для больших процессов, вероятно, от одного отделения к другому;

- логичный последовательный, взаимосвязанный набор мероприятий, который потребляет ресурсы поставщика, создает ценность и выдает результат потребителю;

- это устойчивая целенаправленная совокупность взаимосвязанных видов деятельности, которая по определенной технологии преобразует входы в выходы, представляющие ценность для потребителя;

- цепь логически связанных, повторяющихся действий, в результате которых используются ресурсы предприятия для переработки объекта с целью достижения определенных измеримых шести результатов или продукции для удовлетворения.

Анализируя указанные определения можно отметить, что в зависимости от задач внимание авторов акцентируется лишь на одном или нескольких свойствах бизнес-процесса. Тем не менее, при всем многообразии определений этого понятия, существует ряд элементов, которые входят в состав каждого бизнес-процесса.

Так же если говорить о составе бизнес-процесса, то каждый бизнес-процесс состоит из следующих основных элементов:

- владельца процесса - должностное лицо, которое отвечает за организацию и результаты процесса, может менять его структуру и имеет в своем распоряжении ресурсы, необходимые для реализации процесса;

- внешнюю среду процесса - поставщики, поставляющие ресурсы, и клиенты, которые потребляют результат функционирования процесса. Поставщики и клиенты могут быть как внутренние, так и внешние;

- технологии процесса - порядка выполнения деятельности по преобразованию входов и выходов;

- системы показателей процесса-показателей продукта, показателей эффективности процесса и показателей удовлетворенности потребителей;

- управление процессом - деятельность владельца процесса по анализу данных о процессе и принятии управленческих решений;

- ресурсы процесса - информация и материальные средства, которые владелец распределяет в ходе планирования работ по процессу и учитывает при расчете его эффективности как соотношение затраченных ресурсов на получение результата процесса.

Любое предприятие, не зависимо от организационно-правовой формы и сферы своей деятельности, является сложным организмом. Поэтому процессы, протекающие в ней, являются сложным объектом управления. Однако для исследования данных объектов требуется определенная классификация. Бизнес-процессы организации могут быть сгруппированы по разным признакам.

По протеканию во времени бизнес-процессы организации могут быть:

- непрерывно повторяющимися, циклическими. Это может быть выполнение заказа клиента, реализация миссии компании;

- периодически повторяющиеся бизнес-процессы. В основном это различные контрольные мероприятия, или бизнес-аудит компании;

- однократные, или “разовые” бизнес-процессы организации, позиционирующие себя как реализация различного рода проектов, в том числе проектов разработки продукции, инвестиционных и т.д.

По степени взаимодействия с внешней средой, выделяют бизнес – процессы, протекающие внутри организации и внешние, которые способствуют связям организации с внешней средой в лице других организаций, а так же конечных потребителей товаров, работ, услуг в качестве отдельных физических лиц.

По функциям исполнения бизнес-процессы организации могут быть классифицированы как:

- проходящие через несколько подразделений организации или через всю организацию, пересекающие границы функциональных подразделений;

- внутри функциональные, т.е. процессы подразделений, деятельность которых ограничена рамками одного функционального подразделения организации;

- функции самого нижнего уровня декомпозиции деятельности организации, как правило, операции выполняются одним человеком.

Согласно рекомендациям многих источников по процессному подходу, в каждой организации должны быть выделены процессы управления, планирования, улучшения коммуникаций и т.д. В аппарат управления обычно входят следующие подразделения с их функциями, в соответствии с которыми и возможно построение этих бизнес-процессов:

- отдел стратегического развития;

- планово-экономический отдел;

- административный отдел;

- другие службы.

Как видно из описания функций аппарата управления, выделение и описание отдельного процесса управления даже небольшой организации может быть нецелесообразным. В более простых случаях, можно обойтись без описания процессов управления, но деятельность генерального директора по управлению организацией все равно должна быть регламентирована.

Последняя группа бизнес-процессов в данном блоке - процессы развития, которые могут включать в себя проекты получения прибыли в долгосрочной перспективе, т.е. инвестиционные проекты, и проекты совершенствования и развития деятельности организации. Однако на наш взгляд, данную группу бизнес-процессов так же можно включить в административные бизнес-процессы.

Таким образом, процессный подход к управлению позволяет руководителям определять и управлять ключевыми процессами и результатами деятельности компании, создающими добавленную стоимость, а также, объединять часто разрозненные действия функциональных отделов и направлять их усилия на достижение корпоративных целей организации. Компания, построенная по процессному принципу, более гибкая и адаптивная. Управление на основе процессов позволяет повысить эффективность горизонтальных связей между функциональными подразделениями, а наличие процессной бизнес - модели существенно упростит проведение диагностики организации для выявления необходимых изменений в деятельности компании. Более того, процессная бизнес - модель организации позволяет более эффективно внедрять системы менеджмента качества в соответствии с требованиями азербайджанских и международных стандартов, систему сбалансированных показателей и другие инновационные методы управления.

Список использованной литературы

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. - Москва: Эскиммо 2007. - 960 с.
2. Г. Форд. Моя жизнь, мои достижения: Сегодня и завтра – “Н и Т Раритетные издания”, 1998. – 430 с.

*Qafarov A.H. i.e.d., prof.
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*

X Ü L A S Ə

BİZNES – MODELLƏRİN HAZIRLANMASI VƏ TƏTBİQ EDİLMƏSİNƏ KONSEPTUAL YANAŞMA

Sığorta olunan məhsullarının hərəkəti və formalaşdırılmasının əsas xüsusiyyətləri, maliyyə böhranı şəraitində sığorta biznesinin idarə edilməsi sistemində sosial-iqtisadi şəraitin bazasına uyğun olaraq yeni texnologiyalara dəstək verməklə, keyfiyyət dəyişiklikləri aparılmaqla idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan yaratmaqdan ibarətdir.

*Кафаров А.А. д.э.н., проф.
Институт Экономики НАНА*

Р Е З Ю М Е

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД РАЗРАБОТКИ И АДАПТАЦИИ БИЗНЕС – МОДЕЛИ

В статье рассмотрены особенности формирования и продвижения страховых продуктов и услуг в условиях финансового кризиса, которые определяют необходимость качественных изменений системы управления страховым бизнесом как социально-экономической системой на основе разработки новых инструментов и технологий, так и поддержки принятия управленческих решений.

*Gapharov A.H. doc. of econ. scien., prof.
Institute of Economy ANAS*

S U M M A R Y

CONCEPTUAL APPROACH OF ELABORATION AND ADAPTATION OF BUSINESS MODEL

The article peculiarities of formation and realization insurance products and services under the condition of financial crisis are considered. The article for adaptation management solving for change system of management of insurance business are defined.

UOT-510.6

**ÖYRƏNƏNLƏR TƏRƏFİNDƏN ANLAYIŞLARIN MƏNİMSƏNİLMƏ
KEYFİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI**

Açar sözlər: metodika, mənimsəmə, təhlil əməliyyat, qiymət, element, məzmun, həcm, inkişaf, qeyd etmək, protokol, alınır problem, emal etmək, təsəvvür.

Ключевые ключи: методика, усвоение, анализ, операция, элемент, содержание, объем, развития, оценка, фиксируется, протокол, возникает проблемы, обработки, представления.

Keywords: methodology, assimilation, analysis, operations, elements, content, volume, development, to value, fixed, note, problem arise, to process, presentation.

Ümumi (soy) və xüsusi (növl) formada verilmiş anlayışlar qrupunun mənimsənilməsinə tələblər öyrəniləndikdən sonra müxtəlif mərhələdə anlayışların formalaşdırılması səviyyəsinin miqdar göstəricisini (keyfiyyətini) obyektiv qiymətləndirmək zəruridir. Anlayışların mənimsənilmə keyfiyyətini öyrənmək üçün iki üsulu nəzərdən keçirək.

- Ədədi analiz.

- Əməli analiz.

Ədədi analiz üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yazılı və şifahi yoxlama aparılarkən hər bir öyrənənlərin yazılı və şifahi cavablarının sayı əvvəlcədən tərtib edilmiş təhlil protokolunda qeyd olunur. Bu zaman şifahi və yazılı yoxlama sualları elə tərtib olunmalıdır ki, orada anlayışlar barədə mənimsənilməli olan bütün elementlər iştirak etsin. Yəni anlayışın məzmunu, həcmi, başqa anlayışlarla əlaqələri və s. açılmış olsun.

Tələblərə uyğun olaraq hazırlanmış suallara öyrənənlərin cavabları qeyd olunur. Bu təhlil protokolu əsasən aydın olur ki, anlayışların əlamətləri hansı öyrənən tərəfindən necə mənimsənilmişdir. Nəticələr ümumiləşdirilir və bunun əsasında müəllim gələcək fəaliyyətində hansı elementlərin I və ya II dərəcəli olacağı barədə düzəliş edib, baş verən geriliyi aradan qaldıra bilər.

Ədədi analiz üsulu anlayışların mənimsənilməsi səviyyəsi barədə ümumi sinif və fərdi öyrənən haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Bu məlumatlar əsasında müəllim öyrənənlər tərəfindən anlayışların məzmununun, həcmnin və fənlərarası əlaqələrin necə mənimsənilməsi əmsalını təyin etmək imkanını əldə edir. Başqa sözlə, anlayışların mənimsənilməsi keyfiyyətinin miqdar göstəricisini müəyyən edir.

Əməli analiz üsulu ədədi analiz üsulunu bir növ tamamlayır. Bu metodikadan adətən praktik işlərin və məsələlər həllinin öyrənənlər tərəfindən yerinə yetirilməsinin keyfiyyətinin aydınlaşdırılmasında istifadə olunur.

Hər bir praktik iş və məsələlərin müvəffəqiyyətlə həlli üçün alqoritmin mərhələlərinin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan məntiqi mülahizələrin yaradılması əməli analiz üsulunun əsas ideyasını təşkil edir. Bu zaman təhlil protokolu tərtib olunur və hər bir mülahizənin nəticəsi protokolda qeyd olunur.

Əməli analiz üsulu ilə öyrənənlərin müəyyən anlayışlar barədə əldə etdikləri biliklərin praktikada tətbiqi səviyyəsinin miqdar göstəricisini və mənimsəmə prosesində buraxılan səhvlərin xarakterini müəyyən etmək olar. Həmçinin, burada aydın olur ki, bu çatışmazlıq hansı səbəblərdən yaranmışdır. Bu üsul, həmçinin imkan verir ki, müəllim gələcək fəaliyyət proqramında hansı düzəlişləri aparmalıdır.

V sinifdə “tənlik”. VII sinifdə “xətti funksiyanın qrafikinə qurulması” anlayışlarının mənimsənilməsinə dair ədədi və əməli təhlillərə aid təhlil protokollarını verək.

Öyrənənlərin təklif olunan suallara cavablarının sayı cədvəldə uyğun sualların qarşısında qeyd olunaraq təhlil edilir və faiz göstəricisi çıxarılır. Bununla da öyrənənlərin verilmiş anlayışları necə mənimsəmələrinin miqdar göstəricisi aydınlaşdırılır.

Cədvəl 1.**V sinifdə tənlik anlayışının öyrənənlər tərəfindən mənimsənilməsinin təhlili protokolu.**

№	Sualların məzmunu	Verilən cavablar variantlarının qısa xarakteristikası
1.	Tənlik nəyə deyilir? Tənlik anlayışının mənasını necə başa düşürsünüz?	1. Tam düzgün cavab (V sinifdə baxılan bütün əlamətlər göstərilməlidir). 2. Tam olmayan cavab. a) Tənliyin həllinin doğru olub olmadığını aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkilir. b) həll alqoritminin tərtibi üçün hansı riyazi qanunlardan istifadə olunduğunu söyləməkdə çətinliklər var. 3. Düzgün olmayan cavab. a) Tənliyin tərifinin söylənilməsindəki çətinliklər. b) Tənliklərin komponentlərinin adlarının söylənilməsindəki çətinliklər.
2.	Tənliyin hansı növlərini tanıyırsınız?	Aşağıdakı növ cavablar verilib: 1. Düzgün cavablar. a) məchul toplananın tapılması. b) məchul azalanın tapılması. c) məchul çıxılanın tapılması. d) məchul vurulanın tapılması. e) məchul vuranın tapılması. f) məchul bölünənin tapılması. g) məchul bölənin tapılması. 2. Səhv cavablar. a) vuranın tapılması. b) azalanın tapılması. c) çıxılanın tapılması. d) bölənin tapılması. e) bölünənin tapılması. f) vurulanın tapılması
3.	Tənliyi həll etmək nə deməkdir?	1. Tənliyi həll etmək məchulun onu doğru bərabərliyə çevirən qiymətlərini tapmaq və onun həllinin olmadığını tapmaq deməkdir. 2. Tənliyi həll etmək, məchulun onu doğru bərabərliyə çevirən qiymətlərini tapmaq deməkdir. 3. Tənliyi həll etmək, onun həllinin olduğunu tapmaq deməkdir. 4. Tənliyi həll etmək, onun həllinin olmadığını tapmaq deməkdir.

Cədvəl 2.

VII sinifdə “Xətti funksiyanın qrafikinə qurulması” mövzusunun öyrənənlər tərəfindən mənimsənilməsində təhlili protokolu.

№	Sualların məzmunu	Verilən cavablar variantlarının qısa xarakteristikası
1.	$Y=f(x)$ Funksiyanın qrafiki nəyə deyilir?	1.Tam düzgün cavab. Müstəvi üzərində düzbucaqlı koordinat sistemində koordinantları $(x, f(x))$ $x \in D(f)$ olan nöqtələrin həndəsi yerinə $y=f(x)$ funksiyasının qrafiki deyilir. 2.Tam olmayan cavab. a) Funksiyanın qrafikinə tərifini söyləməkdə çətinlik çəkir. b) Qrafik barədəki fikrini ifadə edərkən anlayışlardan düzgün istifadə etmir. 3. Düzgün olmayan cavab. a) Qrafikin tərifinin söylənilməsindəki çətinliklər. b) Qrafikin tərifindəki şərtlərin mənasının söylənilməsindəki çətinliklər. 1.Tam düzgün cavab. Absis oxu üzərindəki nöqtədən(təyin oblasına daxil olan nöqtədən) ordinant oxuna çəkilən paralel düz xəttlər əyrini bir nöqtədə kəsirsə onda həmin əyri müəyyən bir funksiyanın qrafikidir.
2.	Verilmiş əyrinin müəyyən funksiyanın qrafiki olduğunu necə müəyyən etməli?	2. Tam olmayan cavab. a) Əyri absis oxunu kəsirsə o funksiyanın qrafikidir. b) Əyri ordinant oxunu kəsirsə o funksiyanın qrafikidir. c) Əyri həm absis, həm də ordinant oxunu kəsirsə o funksiyanın qrafikidir. 3.Düzgün olmayan cavab. a) Əyridə xarakterik nöqtələrin funksiyanın analitik rolunu ifadə edə bilməsindəki çətinliklər. b) Verilmiş əyrinin funksiyanın qrafiki olması şərti barədə mülahizələrin söylənilməsindəki çətinliklər. v) funksiyanın qrafikini qurmaq üçün alqoritmin tərtib edilməsindəki çətinliklər.

Tətbiq olunan təhlil üsulları ilə verilən mövzular üzrə öyrənənlərin biliyini, səviyyəsini, buraxılan səhvlərin xarakterini, müəllimin tətbiq etdiyi üsulların səmərəliliyinin vəziyyətini vaxtında öyrənib buraxılan səhvlərin aradan qaldırılması üçün öyrənən və öyrədənin fəaliyyətində müəyyən düzəlişlər etmək olar.

*Namazov Q.M. p.e.n., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

ÖYRƏNƏNLƏR TƏRƏFİNDƏN ANLAYIŞLARIN MƏNİMSƏNİLMƏ KEYFİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODİKASI

Məqalə öyrənənlər tərəfindən anlayışların mənimsənilmə keyfiyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Öyrənənlər tərəfindən anlayışların mənimsənilmə keyfiyyətinin öyrənilməsi üçün iki üsuldan istifadə olunmuşdur: ədədi və əməli.

Burada hər iki üsulda məzmunu aydınlaşdırılmış və istifadə qaydası göstərilmişdir.

Məqalədə, həmçinin mənimsəmə keyfiyyətinin öyrənilməsinin tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu aydınlaşdırılmışdır.

*Намазов Г.М. к.п.н., доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 I O M E

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ КАЧЕСТВА УСВОЕНИЯ ОЦЕНКИ СО СТОРОНЫ УЧАЩИХСЯ

Статья посвящена методике изучения качества усвоения понятий учащихсся.

Для изучения качества усвоение понятий со стороны учащихся используются 2 способа: элементный и операционный. Здесь показаны содержания обоих способов и правила его использования.

В статье так же проясняется изучения качества усвоения понятий и его роли в повышении качества учебного процесса.

*Namazov G.M. PhD in Psych., assist. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE EVALMATION METHODOLOGY OF THE PERCEPTION QUALITY OF THE CONCEPTION BY THE LEARNES

The article devoted to the learning of adopting quality of notions by learners. Two methods are used to study the adopting quality of notions by learners: numerical and practical.

The content of these methods and their ways of utilizing is given in the article.

Also, the role of studying of adopting quality is clarified in the article.

Abdullayev F.İ. dos., İmanova Z.B. asistant
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası

UOT-004.89

İQTİSADI SİSTEMLƏRDƏ QƏRARLARIN QƏBULU METODLARI VƏ QƏRARLARIN QƏBULUNU DƏSTƏKLƏYƏN SİSTEMLƏRİN TƏTBİQİ

Açar sözlər: qərarların qəbulu metodları, qərarların qəbulunu dəstəkləyən sistemlər, iqtisadi-riyazi modellər, sistemli analiz, ekspert qiymətləndirmə, əməliyyatların tədqiqi metodları, formallaşdırılmış metodlar, formallaşdırılmamış metodlar; formallaşdırılmamış metodlar.

Ключевые слова: методы принятия решений, системы поддержки принятия решений, экономико-математические модели, системный анализ, экспертная оценка, методы исследования операций, формализованные методы, неформализованные методы.

Key words: methods of decision making, decision support systems, economic and mathematical models, system analysis, expert evaluation, methods of operations research, formalized methods, non formalized methods.

İnsan şüurlu azad məxluqdur və hər bir şeyi ən yaxşı yerinə yetirməyə çalışaraq QQ etməyə məcburdur. Ümumilikdə optimal qərarların qəbulu (QQ) nəzəriyyəsi alternativlər çoxluğundan ən yaxşı variantların alınmasına və bu zaman onların tam araşdırılmasına imkan verən riyazi və ədədi üsullar küllüsüdür. Praktik məsələlərin ölçüləri, adətən, kifayət qədər böyükdür və optimallaşdırma alqoritmlərinə uyğun hesablamalar çoxlu vaxt tələb etdiyindən optimal QQ-u üsulları başlıca olaraq bu hesablamaların kompüterdən istifadə etməklə reallaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Həll olunan məsələnin və ya problemin tipindən asılı olaraq qərarların qəbulu metodları müxtəlif ola bilər. Problemlər aşağıdakı kimi təsnifat oluna bilər: dəqiq struktura, səbəb-nəticə əlaqələrinə, analoqa malik olan standart problemlər; alt problemlərə, hər biri üçün həll toplusu olan suallar bloklarına bölünə bilən yaxşı strukturlaşdırılmış problemlər; həlli istiqamətləri, səbəb-nəticə əlaqələri tam müəyyən olmayan və dəqiq formalaşdırılmayan zəif strukturlaşdırılmış problemlər; analoqları olmayan, səbəb-nəticə əlaqələri tam aydın olmayan, həlli üsulları müəyyənəndirilməyən strukturlaşdırılmamış problemlər.

Bu problemlərə klassik misal kimi böyük sosial nəticələrə səbəb olan təbiət və texnogen qəzaları göstərmək olar.

Standart və yaxşı strukturlaşdırılmış problemlərdən bəzilərinin həlli üçün konkret situasiyalarda standart, stereotip həll topluları mövcuddur. Onlar normativ sənədlərdə, təlimatlarda, qaydalarda, standartlarda, dərsliklərdə və s. əks olunurlar. Bu sənədlərdə situasiyaların analizi və problemlərin həlli ardıcılığı dəqiq rəqlamentləşdirilir. Lakin idarəetmə problemlərinin əksəriyyəti stereotipdən uzaq olur. Onların həlli üçün qərar qəbulu prosesinin müxtəlif mərhələlərində və prosedurlarında müxtəlif metodlardan istifadə edilir.

Qərar qəbulunun bütün metodlarını iki qrupa bölmək olar: *formallaşdırılmış (riyazi)* və *formallaşdırılmamış (evristik)*.

Ədədi nəticələrin alınmasına əsaslanan formallaşdırılmış metodlar qərarların variantlarının qiymətləndirilməsi, optimal variantın seçilməsi və əsaslandırılması üçün yaxşı strukturlaşdırılmış problemlərin həllində tətbiq edilir. Formallaşdırılmamış metodlar qərarların variantlarının generasiyası, onların analizi və qiymətləndirilməsi, daha yaxşı həllin seçilməsi və əsaslandırılması üçün zəif strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış mürəkkəb problemlərin həllində tətbiq edilir.

Optimal qərarların seçilməsi və əsaslandırılması üçün formal metodlar bunlardır: proseslərin və hadisələrin qarşılıqlı əlaqələrini formallaşdıran iqtisadi-riyazi modellər və metodlar; sistemin tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqələrini, onların inkişaf strategiyasını təyin etməyə imkan verən sistemli analiz; peşəkar mütəxəssislərə hadisələri, faktorları qiymətləndirməyə, sistemin və altsistemlərin inkişafını proqnozlaşdırmağa, determinləşdirilmiş və ehtimal faktorların nisbətini təyin etməyə imkan verən ekspert qiymətləndirilməsi.

Ən yaxşı qərarların əsaslandırılması üçün tətbiq edilən müxtəlif riyazi metodlar toplusu *əməliyyatların tədqiqatı metodları* adlanır. Bu metodları dörd əsas qrupa bölürlər: analitik, statistik, riyazi proqramlaşdırma və nəzəri-oyun.

Analitik metod onunla xarakterizə olunur ki, məsələnin həlli şərtləri ilə onun nəticələri arasında analitik, düstur asılılığı qurulur. Bu metodlara ehtimal nəzəriyyəsi, markov proseslərinin nəzəriyyəsi, kütləvi xidmət nəzəriyyəsi, orta dinamiki metod və s. aiddir. Ehtimal nəzəriyyəsi təsadüfi hadisələrdə qanunauyğunluqlar haqqında elmdir. Ehtimal nəzəriyyəsinin köməyi ilə təsadüfi xarakterli şərtlərdən asılı olan həllər alınır. Markov proseslərinin nəzəriyyəsi vaxt üzrə inkişafı təsadüfi xarakter daşıyan əməliyyatların təsviri üçün nəzərdə tutulub. Kütləvi xidmət nəzəriyyəsində kütləvi təkrarlanan proseslərə baxılır. Orta dinamiki metod şərtlərin orta xarakteristikaları əsasında əməliyyatların şərtləri ilə nəticələri arasında asılılıqlar qurulduqda tətbiq edilir.

Statistik metodlar statistik verilənlərin toplanmasına, emalına və analizinə əsaslanırlar. Statistik verilənlər faktiki əməliyyatların nəticəsində və ya süni yolla-statistik modelləşdirmə vasitəsilə alınır. Bu metodlara ardıcıl analiz və statistik sınaq metodu aiddir. Ardıcıl analiz hər biri ardıcıl yoxlanan bir sıra hipotez əsasında qərar qəbuluna imkan verir. Statistik sınaq metodunda (Monte Karlo metodu) əməliyyatların gedişi bütün mümkün təsadüfi elementləri nəzərə almaqla kompüterdə modelləşdirilir.

Riyazi proqramlaşdırma məhdud resursların daha yaxşı paylanması, həmçinin əməliyyatların rəasional planının hazırlanması üçün metodları birləşdirir. Riyazi proqramlaşdırma metodları üç qrupa bölünür: xətti, qeyri-xətti və dinamik proqramlaşdırma. Buraya, həmçinin şəbəkə planlaşdırma metodlarını da daxil edirlər. Xətti proqramlaşdırma əməliyyatların şərtləri xətti tənliklər və ya bərabərsizliklər sistemi ilə təsvir edildikdə tətbiq edilir. Əgər asılılıqlar qeyri-xətti xarakter daşıyarsa, qeyri-xətti proqramlaşdırma metodundan istifadə edilir. Dinamiki proqramlaşdırma hər bir sonrakı mərhələnin nəticəsinin əvvəlkindən asılı olan çox mərhələli əməliyyatların icrasının daha yaxşı planını seçmək üçün tətbiq edilir. Şəbəkə planlaşdırılması böyük sayda qarşılıqlı əməllərdən ibarət olan əməliyyatların rəasional planının qurulması və reallaşdırılması üçün nəzərdə tutulub.

Nəzəri-oyun metodları – qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarların əsaslandırılması üçün istifadə edilir. Bu metodlara oyunlar nəzəriyyəsi və statistik həllər nəzəriyyəsi daxildir. Oyunlar nəzəriyyəsi münaqişə aparan tərəflərin bilərəkdən pisiyyətli hərəkətləri ilə bağlı qeyri-müəyyənlik şəraitində istifadə edilir. Statistik həll nəzəriyyəsi şəraitin qeyri müəyyənliyi obyektiv amillərlə bağlı olduqda tətbiq edilir.

Hesablamaların kəmiyyət nəticələri ilə yanaşı qərar qəbulunun keyfiyyət xarakterli bir sıra amilləri də nəzərə alınmalıdır. Odur ki, təcrübənin öyrənilməsinə, imitasiyaya, nəticələrin ümumiləşdirilməsinə əsaslanan, o cümlədən, ekspert qiymətləndirmə metodları da öz əhəmiyyətlərini saxlayırlar.

Qərar qəbulunun *formallaşdırılmamış metodları* formal metodlara nisbətən az tanınıb və əsasən qrup qərarlarının qəbulunda istifadə edilir. Bu metodlarda əsas diqqət qrup qərarların qəbulunun təşkilinə, son qərarın seçimi zamanı qrup üzvlərinin fikirlərinin razılaşdırılmasına verilir. Alternativ qərarlar çoxluğunun generasiyası, onların analizi, qiymətləndirilməsi və son variantın seçilməsi zamanı ən çox istifadə edilən formallaşdırılmamış metodlara bunlar aiddir: beyin hücumu metodu, Delfi metodu, ssenarilər metodu, həll ağacları metodu.

Beyin hücumu metodu çətin tipik vəziyyətlərdə problemin həllinin məlum yolları və üsulları yaramadıqda yeni ideyaların və həlli yollarının formalaşdırılmasını aktivləşdirmək üçün nəzərdə tutulur. Bu halda qrupun hər bir üzvü problemin həlli üçün əsaslandırmadan və reallaşdırmadan asılı olmayaraq müxtəlif ideyalar verə bilər. Məqsəd mümkün qədər çox təklif almaqdan ibarətdir. Müzakirə zamanı təklif edilən ideyalar onların irəli sürülmə ardıcılığı ilə analiz edilir və qoyulan məhdudluqları məqsədə çatma dərəcəsini, resursların sərfini, mümkün səmərəliliyi əks etdirən uyğun göstəricilər üzrə qiymətləndirilir. Qərar variantlarına verilən qiymətlər ən yaxşı variantın seçilməsi üçün əsas olur.

Delfi metodu qrup ekspert qiymətləndirilməsi metodlarından biri olub, qrup üzvlərinin birgə işini tələb etmir. Hətta qrupun üzvlərinə həll olunan problem haqqında fikir mübadiləsi aparmağa icazə verilmir, yəni qrup üzvlərinin fikirlərindən qeyri-asılılıq təmin olunur. Qərarların analizi və seçimi aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilir:

- qrupun üzvlərinə problem situasiyası haqqında informasiya təqdim edilir və göstəricilər toplusu üzrə qərarın mümkün variantlarının qiymətləndirilməsi təklif olunur;
- qrupun hər bir üzvü anonim və müstəqil olaraq qərarın variantlarına qiymət verir və ya öz variantını təklif edir;
- qrup üzvlərinin qiymətləri və fikirləri mərkəzdə toplanır və yekun sənədində ümumiləşdirilir;
- qrupun hər bir üzvü yekun sənədinin surətini alır, digər iştirakçıların fikirləri ilə tanış olur və o zaman problemin həllinin mümkün variantları haqqında fikri dəyişdirə bilər;
- sonrakı addımlar razılaşdırılmış qərarlar alınana qədər davam etdirilir.

Delfi metodu ilkin situasiyanın qeyri-müəyyənliyi müxtəlif profilli mütəxəssislərin cəlb edilməsini tələb edən mürəkkəb, az öyrənilən, unikal problemlərin həllində daha səmərəli hesab olunur. O çoxlu vaxt sərfi və reallaşdırılması prosedurunun dəqiq təşkilini tələb edir.

Ssenarilər metodu proqnozlaşdırma metodlarından biri olub, idarəetmənin daha əlverişli alternativini seçmək məqsədilə hadisələrin inkişafının ehtimal olunan tendensiyasını və qəbul edilən qərarların mümkün nəticələrini təyin etməyə imkan verir. Analiz edilən situasiyanın ssenarisinin formalaşdırılmasında müxtəlif profilli və baxılan problemə müxtəlif baxışlarla yanaşan mütəxəssislər iştirak edirlər. Ssenari metodu problem situasiyasının məzmunlu və formal təsvirini, ssenarilərin qurulması və tədqiqini və alqoritmlərini özündə birləşdirir.

Ssenari dedikdə, hadisələrin vaxta və məkana görə ardıcıl inkişafının hipotetik mənzərəsi başa düşülür. Ssenaridə aşkar şəkildə obyektin vəziyyətinin dəyişmə dinamikasını təyin edən parametrlər arasındakı səbəb-nəticə asılılıqları, mövcud faktorlar və şərtlər qeyd olunur. Ssenari sistemin mümkün inkişafının nisbi, şərti qiymətləndirilməsidir. Qərar qəbulunun ssenari metodu çoxvariantlılığı yəni sistemin inkişafının bir neçə alternativ variantının hazırlanmasını nəzərdə tutur. Ssenarilər metodunun praktiki reallaşdırılması üçün bir-birindən məzmununa, ssenarinin tamlığına və onların yaradılma prosedurunun təşkilinə görə fərqlənən müxtəlif üsullar var.

“Həll ağacı” metodu həm fərdi, həm də qrup qərarların qəbulunda tətbiq edilə bilər. Ondan yüksək dərəcədə qeyri-müəyyənliklə xarakterizə olunan və qərarların müəyyən ardıcılığını tələb edən mürəkkəb problemlərin həlli üçün istifadə olunur. Hər bir qərar bir neçə mümkün nəticə verə bilər və hər bir nəticə özünün başvermə ehtimalına malik olur. Hər bir sonrakı qərar əvvəlki qərarın nəticəsindən asılı olur. Həll ağacı ardıcıl qərarların qəbulu prosesinin sxematik təsviri olub “budaqlardan” – qərar variantlarından və “təpələrdən”- onlara uyğun nəticələrdən ibarətdir. Hər bir nəticə üçün onun başvermə ehtimalı və bu ehtimalı nəzərə almaqla əldə edilən uduşun (gəlirin) miqdarı hesablanır. Hər bir qərarla bağlı olan sərfələr uyğun “budaqda” qeyd olunur. Bu sərfələr gözlənilən gəlirdən çıxılır və xalis gəlirin qiyməti tapılır.

Hesablama qərar qəbulunun başlanğıc qovşağından başlayaraq uyğun nəticənin sonuncu qovşağına qədər hər bir qərar vektoru üçün aparılır. Nəticədə maksimal uduşa gətirən “budaq” seçilir. Uduşun qiyməti kiçik olan alternativ “budaqlar” silinir. Qərar vektorlarının hamısının hesablanmasından sonra xalis uduşun maksimal qiymətinə gətirən optimal qərar vektoru seçilir.

Qərarların qəbulunda qərar qəbul edən şəxsə kömək etmək üçün qərar qəbulunu dəstəkləyən sistemdən (QQDS) istifadə edilir. QQDS mürəkkəb situasiyalarda əhatə olunan problemi tam və obyektiv analiz etmək üçün qərar qəbul edən şəxslərə kömək məqsədilə yaradılan kompüter əsaslı avtomatlaşdırılmış sistemdir. QQDS informasiya sistemlərinin, verilənlər bazalarının və anbarlarının və onların idarəetmə sistemlərinin əsasında yaranmışdır.

Qərar qəbulu, baxılan anda idarə olunan obyektin fəaliyyətində baş verən sapmaların aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlərin formalaşdırılması prosesidir. Qərar qəbulunu dəstəkləyən sistem bu prosesin avtomatlaşdırılması üçün qurulur.

QQDS anlayışı ilə bağlı olan “Biznes-İntellektin Instrumental Vasitələri (ing. Business Intelligence Tools)” anlayışı da mövcuddur. Həmin anlayış istifadəçilərə böyük həcmli mürəkkəb verilənlərlə işləmək imkanını verən proqram təminatını nəzərdə tutur. Bu cür instrumental vasitələrin üç tipini ayırırlar:

1. Verilənlərin çoxölçülü analizi üçün vasitələr (ing. On-Line Analytical Processing-OLAP) - verilənlərə müxtəlif ölçülərdə, istiqamətlərdə və kəsiklərdə baxmağa imkan verən proqram təminatı.

2. Sorğuların instrumental vasitələri (ing. Query Tools)-verilənlərə məzmununa və ya nümunəyə görə sorğuları formalaşdırmağa və interaktiv rejimdə onlarla işləməyə imkan verən proqram təminatı.

3. Verilənlərin çıxarılması üçün instrumental vasitələr (ing. Data Mining Tools) – mühüm nümunələrin (modellərin) və ya asılıqların çıxarışını aparan proqram təminatı.

QQDS-in proqram təminatının əsasını da bu üç tip instrumental vasitələr təşkil edir. Bundan əlavə, QQDS-in proqram təminatına verilənlər bazasının və modellərin idarə edilməsi üçün proqramlar da daxil edilir. VB-nin idarə olunması üçün məlum VBİS-lərdən istifadə edilir. Modellərin idarə edilməsi proqramları modellərin qurulmasını və onlarla işləməyi təmin edirlər.

QQDS-in verilənlər bazası onun fəaliyyətini dəstəkləmək üçün yaradılır. Burada digər verilənlər bazalarından (daxili və xarici), menecerlərin şəxsi VB-rından götürülən verilənlər, həmçinin, yekun informasiya saxlana bilər.

QQDS-in fərqli cəhətlərindən və vacib komponentlərindən biri qərarların dəstəklənməsi üçün modellər bazasından istifadə edilməsidir. Modellər - sistemin əsas elementlərinin və onlar arasındakı əlaqələrin sadələşdirilmiş təsviridir. Menecmentdə və biznesdə problemlərin analizi və formalaşdırılması üçün sadə üsul kimi xüsusi modellərdən istifadə edilir. Bu modellər adətən cədvəl, riyazi və ya qrafik formada təsvir edilir.

Müxtəlif səviyyəli və təyinatlı QQDS-lər vardır: müəssisədə mürəkkəb kompleks məsələlərin (məsələn, strateji planlaşdırma) həlli üçün (*instirutional QQDS*); nisbətən sadə və birdəfəlik problemlərin həlli üçün (“*ad hoc*”); konkret sahələrdə (maşınqayırma, bank işi və s.) problemləri həll etmək üçün(*sahə və ya funksional QQDS*); *dövlət səviyyəli QQDS*-lər.

QQDS-in tətbiq olunduğu müəssisələrdə idarəetmənin operativliyi və keyfiyyəti yüksəlir, bu isə son nəticədə iqtisadi səmərəliliyə gətirib çıxarır.

QQDS-in tətbiq sahələri çox genişdir. QQDS-lər istehsal və qeyri-istehsal xarakterli bütün müəssisələrdə qərar qəbul edən şəxsləri lazımi informasiya ilə təmin etməklə onlara kömək etmək üçün tətbiq edilə bilər. Bir sözlə, bu sistemlərdən verilənlərin avtomatik analizi tələb olunan bütün sahələrdə istifadə etmək olar. Onlardan əsaslarına baxaq.

Biznes sahəsində verilənlərin avtomatik analizi vasitəsilə bu məsələlər həll oluna bilər: maliyyə analizi və proqnozlaşdırma; reallaşdırmanın və mal alışının marketinqi; müştərilərin davranışlarına görə stereotiplərin analizi və gizli qanunauyğunluqların aşkar edilməsi; risklərin analizi; fırldaqçılığın qarşısının alınması; istehlakçının davranışının analizi və yeni maliyyə xidmətlərinin planlaşdırılması.

Məsələn, ticarətdə malların alınması ilə periodu arasındakı əlaqələri əks etdirən verilənləri analiz etməklə mallara olan tələbatı optimal nizamlamaq olar. Digər tərəfdən, tələbatı idarə etmək üçün istehlakçılar haqqında verilənlər olmalıdır. Həmin verilənlərin analizi nəticəsində oxşar davranışlı (stereotipli) istifadəçilər qruplarını ayırmaq, yəni bazarı segmentləşdirmək olar.

Ardıcılıqların (sikvensial) analizi ticarət müəssisəsinə mal ehtiyatlarının yaradılması haqqında qərar çıxarmağa kömək edir.

Topdan satış müəssisələrində verilənlərin analitik emalından aşağıdakı məsələlərin həlli üçün istifadə edilə bilər: assortimentin (çeşidin) analizi; mallar üçün sahələrin paylanması və malların yerləşdirilməsi; menecerlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin analizi; reklamın, aksiyaların, satışın və s. planlaşdırılması və səmərəliliyinin analizi; qiymətdəyişmənin analizi və idarə edilməsi.

Sənaye istehsalatı QQDS-in tətbiqi üçün ən münasib sahədir. Burada idarəetmənin həm təşkilatı, həm də texnoloji səviyyələrində verilənlərin avtomatik analizi böyük fayda verə bilər.

Təşkilatı səviyyədə həll olunan bir sıra məsələlər QQDS-in həll etdiyi məsələlər siyahısına daxil edilir. İstehsal müəssisəsində bu tip məsələlərin həlli prosesi, yəni ilkin verilənlərin mənbələrdən çıxarılması, təmizlənməsi, çevrilməsi, anbara yüklənməsi, sorğular əsasında onların analitik emalı və nəticələrin istifadəçilərə çatdırılması prosesləri tam avtomatlaşdırıla bilər.

Texnoloji səviyyədə həll olunan məsələlər QQDS üçün daha əlverişlidir. Burada texnoloji qurğuları və prosesləri xarakterizə edən parametrlər əvvəlcədən məlum olan interval daxilində dəyişə bilərlər. Odur ki, bu məsələlərin həllində statistik sabillik olur. Lakin verilənlərdə anomaliyaların da olması mümkündür.

Sənaye istehsalatının xüsusiyyətləri aşağıdakı istehsalat məsələlərinin həllində QQDS-dən istifadə edilməsinə imkan yaradır: istehsalat situasiyalarının sistemli analizi; istehsalatın inkişafının proqnozlaşdırılması; optimal qərarların variantlarının seçilməsi; texnoloji proseslərin müəyyən parametrlərindən asılı olaraq məhsulun keyfiyyətinin proqnozlaşdırılması; istehsalat proseslərinin inkişafının görünməyən tendensiyalarının və qanunauyğunluqların üzə çıxarılması; istehsalata təsir edən görünməyən faktorların üzə çıxarılması; istehsalatın vəziyyəti və proqnozlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin analizi; istehsalat proseslərinin idarə edilməsi üzrə tövsiyələrin hasil edilməsi; analiz nəticələrinin vizuallaşdırılması, ilkin hesabatların və mümkün qərarların layihələrinin hazırlanması və s.

Telekommunikasiya müasir iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir. Hər hansı kompaniyanın öz fəaliyyətində rastlaşdığı problemlər burada daha qabarıq hiss olunur. Sərt rəqabət şəraitində işləyən telekommunikasiya kompaniyaları hər il 25%-ə qədər müştərilərini itirə bilərlər. Olan müştərilərdən isə yalnız 20%-i gəlir gətirirlər. Telekommunikasiya sənayesi fırldaqçılıq hallarına görə ildə gəlirlərinin 10%-ni itirir. Odur ki, gəlirlərin və müştərilərlə risklərin analizinə, həmçinin fırldaqçılığın aşkarlanmasına yönəlmiş VA texnologiyası telekommunikasiya kompaniyalarına böyük həcmdə vəsaitlərə qənaət etməyə imkan verir.

Bu sahədə verilənlərin analizi əsasında yuxarıda baxılan digər məsələlər də (təsnifat, klasterləşdirmə, proqnozlaşdırma, vizuallaşdırma və s.) həll olunur. Məsələn, telefon çağırışlarının müfəssəl xarakteristikalarını əks etdirən yazıların analizi əsasında müştərilərin kateqoriyalarını təyin etmək və cəlbəedici xidmətlər və qiymətlər toplularını yaratmaq olar.

İnternet texnologiyaları və ümumiyyətlə elektron biznes sahəsində ən vacib məsələlərdən biri müştərilərin cəlb edilməsi və saxlanmasıdır. VA texnologiyası çox vaxt İnternet-mağazaların qurulması və Web-saytlarından istifadə edənlərin fərdiləşdirilməsi üçün tətbiq edilir.

Müştərilərin mal almalarındakı qanunauyğunluqlar əsasında malların və xidmətlərin təqdim edilməsi böyük inandırıcı qüvvəyə malik olur. Statistika göstərir ki, mağazaya gələnlərin əksəriyyəti yaxın qohumlarının, dostlarının, qonşularının həmin mağazadan aldıkları mallarla maraqlanırlar. Müştərinin fərdiləşdirilməsi, başqa sözlə, müştərinin hansı kateqoriyaya aidliyinin avtomatik təyini kompaniyaya daha çevik marketinq siyasəti aparmağa imkan verir. Elektron ticarətdə pul və ödəmə sistemi də elektron formada olduğundan, plastik kartlarla əməliyyat zamanı təhlükəsizliyin təmin edilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. VA texnologiyası fırıldaqçılıq hallarının üzə çıxarılmasını təmin edir. Marketinq məsələlərinin həllində işlədilən VA metodologiyası elektron ticarətində də tətbiq edilə bilər. Bu sahə Web Mining texnologiyası ilə sıx bağlıdır.

Web Mining texnologiyasının spesifikasiyası ənənəvi Data Mining texnologiyalarının Web-qovşaqlarda saxlanan müxtəlif xarakterli və böyük həcmə malik olan paylanmış verilənlərin analizinə tətbiqindən ibarətdir. Burada iki istiqaməti ayırmaq olar: Web Content Mining və Web Usage Mining, 1-ci istiqamət “informasiya küyü” (lazımsız informasiya) ilə dolu olan İnternet mənbələrindən keyfiyyətli informasiyanın avtomatik axtarışını və çıxarılmasını, həmçinin, sənədlərin avtomatik təsnifatı və annotasiyalarının tərtibi üçün müxtəlif vasitələri əhatə edir. Bu istiqamətə, həmçinin Text Mining deyilir. Web Usage Mining istiqamətində isə konkret Web qovşağın istifadəçilərinin davranışlarında qanunauyğunluqların üzə çıxarılmasına, o cümlədən, hansı səhifələrin hansı vaxt ardıcılığı ilə və hansı qrup istifadəçilər tərəfindən çağırılmasına baxılır.

Bank işində QQDS-dən bir sıra tipik məsələlərin həlli üçün istifadə edilir.

Müştərinin kreditödəmə qabiliyyətinin təyin edilməsi. Bu məsələ binar təsnifat məsələsi kimi həll edilir. Bankın müştəriləri iki sinfə bölünür: krediti ödəyən və krediti ödəməyən. Krediti ödəməyən sinfinə aid müştərilər və yeni müştəri haqqında verilənlərin analizi əsasında müştərinin sinfi təyin olunur.

Banka yeni müştərilərin cəlb edilməsi. Bu məsələ də binar təsnifat məsələsi kimi həll olunur. Müştərilər haqqında verilənlərin (qazancı, ailə vəziyyəti, keçmişdə kredit götürməsi və qaytarması haqqında məlumat və s.) analizi əsasında onlar iki sinfə bölünür: “münasib” və “qeyri-münasib” müştərilər. “Münasib” müştərilər arasında aktiv marketinq siyasətini aparmaqla, onları banka cəlb etmək olar.

Müştərilərin seqmentləşdirilməsi. Seqmentləşdirmə məsələsinin həlli ilə müştəriləri müxtəlif qruplara ayırmaqla bank özünün marketinq siyasətini daha məqsədyönlü qura bilər.

Müştərilərin hesablarındakı qalıqların proqnozlaşdırılması. Ənənəvi müddətlər ərzində müştərilərin hesablarındakı qalıqlar haqqında verilənləri analiz etməklə gələcəkdə müəyyən vaxt ərzində hesablardakı qalıqları proqnozlaşdırmaq və bununla da bankın pul ehtiyatını qiymətləndirmək olar.

Kredit kartları ilə fırıldaqçılıq hallarının araşdırılması. Kredit kartları ilə şübhəli əməliyyatları təyin etmək məqsədilə müəyyən vaxt intervalı üzrə aparılan əməliyyatlar analiz edilir. Əgər növbəti əməliyyat şübhə doğurarsa, həmin kartla əməliyyatlar bloklaşdırılır.

Sığorta biznesi müəyyən risklə bağlıdır. Bank işində və marketinqdə olduğu kimi, sığorta məsələsində də müştərilərin tipik qruplarının (profillərinin) təyini üçün böyük həcmli informasiya massivlərinin emalı məsələsi qarşıya çıxır.

Müştərilərin qruplara ayrılması nəticəsində alınan informasiyadan yeni müştərilərin qruplarını təyin etmək üçün istifadə edilir. Nəticədə sığorta şirkəti yüksək səmərə və kiçik

risklə konkret qrup müştərilərə müəyyən xidmətlər təklif edə bilər. Sığortalanan firıldaqqının aşkarlanması məsələsi firıldaqqı müştərinin ümumi stereotipinin təyin edilməsi ilə həll edilir.

Tibbi və bioloji tədqiqatlarda, həmçinin praktik tibbidə verilənlər və biliklər bazaları əsasında həll olunan məsələlərlə yanaşı, verilənlərin analitik emalı ilə həll olunan çoxlu məsələ var. Ənənəvi olaraq tibbi diaqnostikada biliklər bazaları əsasında qurulan ekspert sistemlərindən istifadə edilir. Biliklər bazasında xəstəlikləri və hər bir xəstəliyə uyğun simptomları təsvir edən qaydalar saxlanır. Çıxarış mexanizmi adlanan xüsusi proqram vasitəsilə xəstədə müşahidə olunan konkret simptomlara görə diaqnoz qoyulur. Verilənlərin analizi texnologiyasının köməyiylə tibbi verilənlərdə şablonları aşkarlamaqla, həmin qaydaların tərtibini avtomatlaşdırmaq olar.

Bioinformatika sahəsində VA vasitələri genetik informasiyanın analizi və sistemləşdirilməsi üçün modellərin və alqoritmlərin yaradılmasına kömək edir. Həmin modellərdən və alqoritmlərdən müxtəlif bioloji prosesləri izah etmək məqsədilə makromaterialların strukturunu və funksiyalarını təyin etmək üçün istifadə edilir.

Əczaçılıq sahəsində VA metodlarından geniş istifadə olunur. Buraya dərman preparatlarının klinik tətbiqinin səmərəliliyinin tədqiqi, konkret qrup xəstəliklərin müalicəsi üçün müəyyən qrup preparatlarının seçilməsi və onların tətbiq metodlarının təyini və s. aiddir. Dərman preparatlarının bazarda hərəkəti məsələsi də aktual hesab olunur.

Molekulyar genetika və gen mühəndisliyi sahəsində VA texnologiyasının “mikro-massivlərdə verilənlərin analizi” adlanan ayrıca istiqaməti mövcuddur. Bu istiqamətin əsas məsələlərinə aşağıdakılar aiddir: diaqnostika; terapiya üçün yeni molekulyar metodlar; müalicənin yaxşılaşdırılmış və fərdi seçilmiş növləri; fundamental bioloji kəşflər.

Bu istiqamətdə VA-nın tətbiqinə nümunə olaraq bəzi ağır xəstəliklərin molekulyar diaqnozunu, xəstəliyin ehtimalının xəbər verilməsi üçün genetik koddan istifadə edilməsini, yeni dərmanların və preparatların kəşf edilməsini və s. göstərmək olar.

Dövlət səviyyəsində QQDS-in tətbiqi vergidən yayınan hüquqi və fiziki şəxslərin üzə çıxarılması, terrorçuların və terrora cəhdlərin aşkarlanması və s. kimi dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün istifadə edilir.

Amerika Konqresinin Baş Nəzarət İdarəsinin məlumatına görə ABŞ-ın dövlət idarələri əhali haqqında müxtəlif informasiyanı toplayan və analiz edən 200-dən çox layihədə iştirak edirlər. Bu layihələrdən 100-dən çoxu fərdi informasiya toplanmasına yönəlmişdir. Həmin informasiya əsasında insanların mümkün davranışları proqnozlaşdırılır. Bir çox layihələr isə ABŞ-a gələn xarici vətəndaşların izlənməsinə yönəldilir. “Accenture” kompaniyası tərəfindən yaradılmış bu sistemin dəyəri 10 milyard dollardan yuxarıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Корнеев Сергей. Системы поддержки принятия решений в бизнесе <http://www.sib.com.ua/archiv – 2005/6 – 2005/systems/systems.htm>.

2. Краткая история развития систем поддержки принятия решений <http://corportal.ru/History/DataTech/ DSS/DSS.aspx>.

3. Системы поддержки принятия решений <http:// ftp.csdep.mephi.ru/Kiselev/Data % 20 Base/DesMak/lection-12.htm>.

4. Керимов С.Г.Репозитории в информационных системах и программном обеспечении. //Информационные технологии, №3, 2012, с.43-48.

5. Задачи Data Mining.Прогнозирование и визуализация <http://www.intuit.ru /department/database/datamining/6/ 5.html>.

6. Методы добычи данных <http://www.statsoft.ru /home/ textbook/modules/stdatmin.html>.

*Abdullayev F.İ. dos., İmanova Z.B. asistant
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası*

X Ü L A S Ə

İQTİSADİ SİSTEMLƏRDƏ QƏRARLARIN QƏBULU METODLARI VƏ QƏRARLARIN QƏBULUNU DƏSTƏKLƏYƏN SİSTEMLƏRİN TƏTBİQİ

QQ-u metodları ən geniş sinif məsələlərin həllində tətbiq olunduğundan və bu istiqamətdə QQDS-dən istifadə mürəkkəb sistemlərin effektiv tədqiqində böyük maraq kəsb edir. Məqalədə qərarın qəbulu metodları iki qrupa (riyazi və evristik) bölünür və təsvir edilir. QQ-u prosesinin avtomatlaşdırılması üçün qurulan QQDS-rin müxtəlif səviyyələri və təyinatları, həmçinin, tətbiq sahələri göstərilmişdir. Göstərilmişdir ki, QQDS-lər istehsalat və qeyri-istehsalat xarakterli bütün müəssisələrdə qərar qəbul edən şəxsləri lazımi informasiya ilə təmin etməklə onlara kömək etmək üçün tətbiq edilə bilər.

*Абдуллаев Ф.И. доц., Иманова З.Б. ассистант
Азербайджанская Государственная Нефтяная Академия*

P E 3 I O M E

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ И СИСТЕМ ПОДДЕРЖКИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ

Использование системы поддержки принятия решений при применении решений самых разных классов задач представляет большой интерес при эффективной разработке сложных систем. В статье полностью описываются методы принятия решений, которые подразделяются на две группы: математические и эвристические. Показаны разные уровни и назначения, а также области применения систем поддержки принятия решений, построенные для автоматизации процесса принятия решений. Показано, что системы поддержки принятия решений, обеспечивая ЛПР нужной информацией, могут применяться во всех производственных и непроизводственных предприятиях с целью оказания помощи им.

*Abdullayev F.İ. assis. prof., İmanova Z.B. assistant
Azerbaijan State Oil Academy*

S U M M A R Y

APPLICATION OF THE METHODS OF DECISION-MAKING AND DECISION SUPPORT SYSTEMS IN ECONOMIC SYSTEMS

This article fully describes the decision-making methods, which are divided into two groups: mathematical and heuristic. There are also shown different levels and destination, as well as the application of decision support systems, built to automate the process of decision making. It is shown that the decision support systems to provide decision-makers with right information can be used in all manufacturing and non-manufacturing enterprises with a view to assisting them.

UOT-33,65.9(2)26

AVTOMOBİL YOLLARININ LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TİKİNTİSİNDƏ ƏHƏNGDAŞI MATERIALLARINDAN İSTİFADƏ OLUNMASININ TEKNİKİ-İQTİSADI VƏ İNVESTİSİYA XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: sfera, spesifik, avtomobil yolları, keyfiyyət, element, aqrosənaye, investisiya, tələbat, layihələndirmə, region.

Ключевые слова: сфера, специфический, автомобильные дороги, качество, элемент, агропромышленность, инвестиция, потребность, проектирование.

Keywords: sphere, specific, automobile roads, quality, element, an agricultural industry, investment, requirement, designing.

Avtomobil nəqliyyatı maddi istehsal sferasında əmək proseslərinin xüsusi xarakteri və istehsal məhsulunun spesifik forması ilə fərqlənən sahədir.

Avtomobil nəqliyyatının tətbiqinin iqtisadi məqsədəuyğunluğunu və avtomobil nəqliyyatının bütün fəaliyyətini müəyyən edərkən müasir avtomobil yolları xüsusi rol oynayır. Ona görə də avtomobil nəqliyyatının inkişafında avtomobil yolları ən vacib amildir. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropanın və dünyanın digər beynəlxalq təşkilatlarının müvafiq tələblərinə cavab verən müasir avtomobil yolları onların tikintisinin keyfiyyətindən və daşıma imkanlarından asılıdır.

Hər şeydən göründüyü kimi, avtomobil nəqliyyatının səmərəli inkişafının təmin olunmasında yol tikintisinin rolu olduqca böyükdür.

Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ictimai istehsalın intensiv inkişafı və onun iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsi üçün avtomobil yollarının tikinti texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi və inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, avtomobil nəqliyyatının effektiv fəaliyyəti ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulan avtomobil yollarının texniki vəziyyəti, inkişaf perspektivləri və tikintisindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

İstehsal infrastrukturunun elementi kimi, avtomobil yolları xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin iqtisadiyyatına təsir göstərir. Aqrosənaye istiqaməti rayonlarda müasir avtomobil yollarının olmaması orada kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşunu kəskin surətdə azaldır.

Aqrosənaye kompleksinin inkişafı, kənd təsərrüfatında çalışan insanların sosial və mədəni həyat səviyyəsinin yüksəlişi mövcud avtomobil yollarının yenidən qurulması və təzələrinin tikilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında ümumi istifadədə olan mövcud avtomobil yolları şəbəkəsi nəqliyyat vasitələrinin daim artmaqda olan tələbatını ödəmir və onların texniki cəhətdən təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Nəqliyyatın hərəkətinin intensivliyinin artması, nəqliyyat vasitələrinin yükdaşıma qabiliyyətlərinin yüksəlməsi hazırda avtomobil yollarının tikintisində və yenidən qurulmasına yeni-yeni tələblər irəli sürür.

Avtomobil yollarının Avropanın və beynəlxalq təşkilatların müvafiq standartlarının tələblərinə uyğun olmaması avtomobil nəqliyyatının məhsuldarlığını aşağı salır, hərəkət şəraitini pisləşdirir, hərəkətin təhlükəsizlik səviyyəsini düşürür, avtomobillərin və avtomobil yollarının istismar müddətini azaldır, onların iqtisadi verim qabiliyyətini kəskin şəkildə aşağı salır. Ona görə də, istənilən ölkə üçün yeni avtomobil yollarının tikintisi ilə yanaşı, həmin yolların

yenidən qurulması, təmiri və istismar vəziyyətinin keyfiyyətli şəkildə saxlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının hökuməti ölkədə yol şəbəkəsinin inkişafına böyük əhəmiyyət verir, respublikanın yol təsərrüfatının qarşısında yol-tikinti işlərinin effektivliyinin və keyfiyyətinin daha da artırılmasına, avtomobil yollarının istismar vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, eləcə də bu məqsədlər üçün ayrılan yol-tikinti materiallarının və maliyyə vəsaitlərinin qənaətlə istifadəsinə yönəlik vəzifələr qoyur.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin avtomobil nəqliyyatının inkişafının səmərəliliyinin artırılmasına yönəlik həyata keçirdiyi siyasət avtomobil yollarının tikintisi, yenidən qurulması, təmiri və istismar vəziyyətinin müvafiq səviyyədə saxlanması ilə bağlı yol-tikinti işlərinin bütün formalarının idarə olunması, layihələndirilməsi və təşkili sahəsində uzun illər boyu mövcud olmuş ənənəvi metodların dəyişdirilməsini tələb edir.

Bu isə öz növbəsində, avtomobil yollarının tikintisi zamanı layihələndirmə, inşaat materiallarının seçilməsi və ən müasir texnologiyaların tətbiqi məsələlərinə elmi cəhətdən əsaslandırılmış yanaşma tələb edir.

Yolların layihələndirilməsi, tikilməsi və yenidən qurulması üçün başlıca əsas regionların inkişaf perspektivləri, həmin regionların iqtisadiyyatlarının inkişafı baxımından orada istehsal qüvvələrinin bir qayda olaraq, 10 ildən 20 ilə qədər müddətə yerləşdirilməsidir.

Həmin proqramların tərtibi zamanı istifadə ediləcək tikinti materiallarının mövcudluğu nəzərə alınır, avtomobil yollarının tikintisinin layihələndirilməsinin məqsədəuyğunluğunu əsaslandıran müəyyən hesablamalar aparılır, onların dəyəri müəyyənləşdirilir, qənaətyönümlülüyü və tətbiqinin texnoloji özünəməxsusluğu ilə fərqlənən zəruri tikinti materiallarının ehtiyatları müəyyənləşdirilir, onların hasilatı və yol tikintisi obyektinə qədər daşınma xərcləri, eləcə də digər texniki-iqtisadi göstəricilər təsbit olunur.

Azərbaycan Respublikasının vahid nəqliyyat sisteminin baş inkişaf sxeminin tərkib hissəsi olaraq, ümumdövlət miqyasında avtomobil yollarının inkişafı sxeminin işlənilib hazırlanması üç mərhələdə yerinə yetirilir [1, s. 43, 44].

Birinci mərhələdə avtomobil yolları şəbəkəsinin inkişafının perspektiv üçün əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Bunun üçün yol şəbəkəsinin mövcud vəziyyəti qiymətləndirilir. sonra uzun perspektiv üçün bütövlükdə ölkə üzrə yol şəbəkəsinin inkişafına tələbat müəyyənləşdirilir və bu inkişafın başlıca istiqamətlərinin əsaslandırılması verilir.

İkinci mərhələdə mövcud avtomobil yolları şəbəkəsinin istehsal qüvvələrinin müasir və perspektiv yerləşməsinə, xalq təsərrüfatının və əhalinin avtomobil daşımalarının tələbatına uyğunluğu dəqiqləşdirilir, avtomobil yollarının optimal şəbəkəsinin layihələndirilməsinin prinsip və metodları müəyyənləşdirilir, başqa nəqliyyat növlərinin inkişafından asılı olaraq onların texniki-iqtisadi parametrləri təyin edilir, şəbəkənin inkişaf layihəsi tərtib olunur, ayrı-ayrı yolların inzibati və texniki təsnifatı aparılır, tikintinin növbəliliyinin və mərhələlərinin əsaslandırılması işləri görülür.

Avtomobil yolları şəbəkəsinin inkişaf sxeminin hazırlanmasının üçüncü mərhələsi əvvəllər hazırlanmış materialların sisteməlik dəqiqləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Avtomobil yollarının tikintisinin perspektiv planlaşdırılmasında başlıca məqsəd şəbəkənin elə bir təsvirini və nəqliyyat-istismar vəsiyyəsini müəyyənləşdirməkdir ki, o, xalq təsərrüfatının və əhalinin layihənin reallaşdırılması üçün müəyyən edilmiş müddət üçün nəzərdə tutulan perspektiv yük və sərnişin avtomobil daşımalarına tələbatını, eləcə də kapital qoyuluşlarının maksimum effektivliyinin təmin edilməsini tam şəkildə ödəsin. Özü də bu zaman, layihələndirilən şəbəkə regionun iqtisadi maraqlarını onun tikintisinə, saxlanmasına, eləcə də sərnişin və yük daşımalarına daha az xərc çəkməklə daha yüksək səviyyədə təmin etməlidir.

Bu məsələnin həlli tikinti üçün avtomobil yollarının elə variantlarını seçməyi nəzərdə tutur ki, avtomobillərdən və yollardan birgə istifadə zamanı daha böyük səmərəni təmin etmək mümkün olsun.

Avtomobil yollarının rəşional şəbəkəsinin perspektiv planlaşdırılması zamanı onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yol tikintisinin xərcləri yüksək olduğuna görə, layihə qərarlarının reallaşdırılması və buna uyğun olaraq bütün mərhələlərdə işlərin maksimum mümkün səmərəliliyini təmin edən kapital qoyuluşlarının optimal bölgüsü uzun müddət tələb edir.

Avtomobil yollarının ən az məsrəflərlə tikilməsi və gələcəkdə onların istismara yararlı vəziyyətdə saxlanması üçün iqtisadi layihələndirilmə effektiv tikinti materiallarının seçilməsi, asfalt-beton qarışığının hazırlanmasında və tikintinin özündə ən müasir texnologiyalardan istifadə ilə birbaşa bağlıdır. Respublikamızda yüksək keyfiyyətli avtomobil yollarının tikinti işləri ilk dəfə tex. e.d., professor Ə.M.Əliyevin rəhbərlik etdiyi "AzVirt" MMC tərəfindən həyata keçirilməyə başlanmışdır. Lakin həmin təşkilat avtomobil yollarının tikintisi texnologiyasını təkmilləşdirməklə yüksək keyfiyyətli yol və aerodromların istifadəyə verilməsinə, onların istismar dövrünün 6-8 ildən 18-20 ilə kimi uzun bir müddətə çatdırılmasına nail olsa da, istifadə etdiyi tikinti materiallarının və texnologiyaların iqtisadi xarakteristikalarını və üstünlüklərini kifayət qədər nümayiş etdirmir. "AzVirt" MMC tərəfindən tətbiq edilən texnologiya və yerli tikinti materialları iqtisadi nöqteyi-nəzərdən bütün respublika üzrə tikilən avtomobil yollarına lazım olan tikinti materialları ehtiyatlarını nəzərə alınmaqla elmi-iqtisadi proqnozlaşdırılmaya imkan yaradır.

Elmi-iqtisadi baxımdan yerli tikinti materiallarından onların mənbələri inşaat yerinə yaxınlıqda yerləşdiyi hallarda istifadə olunması daha sərfəlidir. Belə ki, bu halda nəqliyyat xərcləri nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı düşür.

Daşmanın iqtisadi cəhətdən effektiv məsafəsinin maksimal kəmiyyəti həmin materialın yol-tikinti xüsusiyyətləri, eləcə də tikinti rayonunun başqa yerli materiallarla təminat səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Adətən, yerli yol-tikinti materiallarının iqtisadi baxımdan effektiv daşınma məsafəsi elədir ki, onları avtomobil yollarının tikildiyi yerlərə avtomobil nəqliyyatı ilə daşımağa imkan verir.

Bu məqsədlə, iqtisadi əlverişlilik üçün "AzVirt" MMC-nin laboratoriyalarında yol-tikinti materiallarının fiziki-mexaniki xüsusiyyətləri müəyyənəşdirilir, seçilmiş və yaxud xüsusi olaraq hazırlanmış nümunələrin laboratoriya sınaqları keçirilir, sınaqların nəticəsində həmin tikinti materiallarının avtomobil yollarının tikintisində istifadə olunmasının iqtisadi məqsədəuyğunluğu təsbit edilir, yaxud da tikintinin aparıldığı yol-iqlim zonasında onun yol geyimi konstruksiyasının bu və ya digər layında tətbiq edilməsi və ilkin emalının vacibliyi imkanları müəyyənəşdirilir.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, yerli materiallardan istifadənin məqsədəuyğunluğu məsələləri indiyədək kifayət qədər işlənib hazırlanmayıb. Yerli yol-tikinti materiallarının yayılma zonaları, onların ehtiyatları və əsas xüsusiyyətləri az öyrənilib, həmin materialların yol geyimi konstruksiyalarında istifadəsinin səmərəli yol və metodları da kifayət qədər işlənməyib. Bir çox yerli materialların keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün kifayət qədər əsaslandırılmış və yoxlanmış metodlar yoxdur.

Vacib məsələlərdən biri də yerli materialların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və mümkün dərəcədə yaxşılaşdırılmasının effektiv metodlarının yenidən işlənib hazırlanması, eləcə də onların yol tikintisində tətbiqi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsidir.

Smetada nəzərdə tutulmuş müxtəlif möhkəmlilik materialların istifadəsi zamanı onların möhkəmləndirilməsi ilə bağlı zənginləşdirmə işləri aparmaq daha məqsədəuyğundur. Bu, müasir riyazi və kompüter modelləşdirmələri əsasında lazımi möhkəmliyə və davamlılığa ma-

lik materialların alınmasını təmin edən kompleks istehsalat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur [2, s. 53].

Keyfiyyətli yüksəltmək və yol tikintisinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması məqsədilə müəllif tərəfindən iqtisadi tədqiqatların aşağıdakı ardıcıl tövsiyələri işlənilib hazırlanmışdır:

- ilkin qiymətin hesablanması və layihənin iqtisadi məqsədəuyğunluğu nəzərə alınmaqla yolların tikintisi üzrə layihə qabağı təkliflərin tərtib edilməsi;

- avtomobil yolunun tikintisinin layihələndirildiyi rayonun kompleks şəkildə tədqiq edilməsi;

- avtomobil yollarının tikintisinin yüksək keyfiyyətini təmin edən tikinti materiallarının istehsalı ilə məşğul olan mövcud karxanaların tədqiqinin aparılması;

- asfalt-beton və digər tikinti məhsullarının hazırlanması ilə bağlı zavodların tikinti sahəsinə daha əlverişli məsafədə yerləşdirilməsi;

- tikinti işlərinin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan tikinti texnikasının kifayət qədər olmasının müəyyənəşdirilməsi;

- layihənin tam miqyaslı yerinə yetirilməsinə imkan yaradan iqtisadi tədqiqat və axtarış işlərinin smetasının tərtib edilməsi.

Avtomobil yolunun tikintisinin layihələndirildiyi rayonun kompleks şəkildə tədqiq edilməsi. Sonda tədqiqatın nəticələri yol tikintisi layihəsinə investisiya qoyuluşunun əsaslandırılması kimi rəsmiləşdirilir.

İnvestisiya layihələrinin əsaslandırılması üzrə tədqiqatların nəticəsində layihəni tam şəkildə əks etdirən sənədlər rəsmiləşdirilir.

Avtomobil yollarının tikintisinə investisiyaların iqtisadi əsaslandırılmalarının tövsiyə edilən tərkibi müəllif tərəfindən aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanıb təqdim edilir:

- investisiya layihəsinin iştirakçıları;
- annotasiya;
- məsələnin tarixçəsi;
- rayonun qısa sosial-iqtisadi xarakteristikası;
- tikinti məhsullarının çatdırılması üzrə mövcud nəqliyyat əlaqələrinin və avtomobillərin hərəkət şəraitinin tədqiqi;

- yeni yol obyektinin ən əlverişli şəkildə yerləşdirilməsinin variantlı seçimi;
- tikinti materiallarının hazırlanması üzrə karxanalardan avtomobil yolunun tikinti sahəsinə qədər məsafə;

- yol-tikinti texnikasına tələbat;
- layihələndirilən avtomobil yolunda perspektiv hərəkət intensivliyinin 20 illik hesabı;
- xalq təsərrüfatı baxımından investisiyanın iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənəşdirilməsi;
- nəticələr.

İnvestisiya layihəsinin iştirakçıları. Bu bölmə özündə layihənin sifarişçisi haqqında qısa məlumat və xarakteristikası, eləcə də avtomobil yolunun tikintisinin investisiyalaşdırılması üzrə fəaliyyət istiqamətləri göstərməklə icraçıların siyahısını ehtiva edir.

Annotasiya layihənin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu haqqında yekun rəylər və tövsiyələrlə birlikdə avtomobil yolu və ya aerodromun tikinti layihəsinin qısa xarakterikasını ehtiva etməlidir. Bundan başqa orada qəbul edilmiş layihə qərarlarının təsviri, tikinti müddəti, qiymət, əsas göstəricilər və layihənin xalq təsərrüfatı effektivliyi də əksini tapmalıdır. Eyni zamanda layihənin sifarişçisi, nəzərdə tutulan maliyyə qaynaqları, baş layihə təşkilatı, layihə üçün tapşırıqlar və əsaslar da göstərməlidir.

Məsələnin tarixçəsi. Yol tikintisinin böyük obyektinin layihələndirilməsindən öncə, adətən müxtəlif dərəcəli detallandırılmalarla yerinə yetirilmiş və qəbul edilmiş qərarların əsas-

landırılması ilə birlikdə layihə sənədlərinin uzun müddət ərzində müzakirə və hazırlanması prosesi gedir. Bu bölmədə, qəbul edilmiş layihə qərarlarının səbəbləri göstərilir, layihənin məqsədləri formalaşdırılır. Ayrı-ayrı sahələrdəki mövcud vəziyyətin çatışmazlıqları, eləcə də hərəkət axınlarının təşkili məsələləri açıqlanır. Yol tikintisinin əvvəllər reallaşdırılmış layihələrinin təsviri verilir.

Regionun qısa sosial-iqtisadi xarakteristikası. Bu bölmədə regionun sosial-iqtisadi inkişafının əsas göstəricilərinin dinamikası analiz edilir və proqnozlaşdırılır, layihənin reallaşdırılması aşağıdakılar nəzərə alınmaqla nəzərdə tutulur: regional ümumdaxili məhsul, əhalinin sayı, sənişin və yük daşımalarının həcmi, sənişin və yük dövriyyəsi, investisiyaların həcmi, mənzil tikintisinin həcmi, mövcud avtomobil parkının xarakteristikası.

Bölməyə həmçinin vilayət, rayon, şəhər və şəhəratrafi zonaların nəqliyyat magistrallarının mövcud perspektiv inkişaf planlarının təsvirləri də daxil edilir.

Mövcud nəqliyyat əlaqələrinin və yol hərəkəti şəraitinin tədqiqi. İlk məlumatların toplanması daha ciddi və çətin yerinə yetirilən problemlərdəndir. Bu məsələyə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi bir çox hallarda iqtisadi və nəqliyyat hesablamalarının, deməli, həm də qəbul edilən mühüm qərarların aşağı səviyyəli olmasına gətirib çıxarır.

Nəqliyyat axınlarının öyrənilməsinə adətən yük və sənişin axınlarının yaranması və udulması həcmi müəyyənləşdirilməsindən başlanılır. Yük axınlarının yaranması və udulması həcmi müəyyənləşdirilməsi üçün vacib amillərdən biri yük yaranan və yük udan məntəqələr üçün sənaye məhsulunun, mal və xidmətlərin istehsal həcmi qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, eləcə də yük göndərmələrinin strukturu və yük avtomobilləri parkının sayının təsbit edilməsidir. Sənişin daşımalarının qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı məlumatlardan istifadə olunur: əhalinin sayı; ayrı yaşayan ailələrin sayı; şəxsi evlərdə yaşayan əhalinin sayı; işləyən sakinlərin sayı; ailələrin öz gəlirlərinə və sahib olduqları avtomobillərin sayına görə ayrılmış sayı. Sənişin axınlarının udulması həcmi qulluqçu və fəhlə qruplarına ayırmaqla, istehsalın müxtəlif sahələrində çalışan işçilərin, eləcə də şagirdlərin sayı və ərazidən istifadənin xarakteri haqqında məlumatlar əsasında qiymətləndirirlər.

Axınların yaranması və udulmasının həcmi tədqiqi hər halda, bir qayda olaraq işin bütün mənzərəsini vermir. Belə ki, müəssisələrin və əhalinin fəaliyyəti haqqında bütün məlumatları toplamaq çox çətinidir. Ona görə də, mövcud nəqliyyat əlaqələri və avtomobil axınları araşdırılmaqla, toplanmış informasiya həmişə dəqiqləşdirmələr aparılır. Burada dörd əsas yanaşmanı fərqləndirmək olar:

- avtomobillərin hərəkətinin kontrol uçuğu;
- sənişin axınlarının tədqiqi;
- anketləşdirmə;
- ümumi istifadədə olan nəqliyyat müəssisələrinin mədaxili, göstərişləri, daşımalarının həcmi və növləri haqqında məlumatların toplanması.

Avtomobillərin hərəkətinin kontrol uçuğunun aparılması, avtomobil yollarının yeni tikintilərinin və yenidən qurulmalarının investisiya planlarının işlənilib hazırlanmasının mühüm mərhələsidir.

Uçuğun aparılması zamanı magistral yolun əsas və ya layihələndirilən yolla kəsişmələrində, nəqliyyat qovşaqlarında hər bir uçuğun dislokasiya yeri göstərilməklə, hər bir uçuq məntəqəsinin yerləşmə sxemi tərtib olunur. Uçuqçu hərəkəti üç istiqamət üzrə qeydə alınır: düzünə istiqamətdə hərəkət edən avtomobillər, sağa dönmə avtomobillər və sola dönmə avtomobillər. Sonra isə nəqliyyat axınları istiqamətlər üzrə toplanır və ümumilikdə yoldakı avtomobillərin hərəkət intensivliyi müəyyənləşdirilir.

Sürücülərlə aparılan üzbəüz sorğu hərəkətin istiqamətləri və marşrutlar haqqında dəqiq məlumat almağa imkan verir. Avtomobillərin dövlət nömrə nişanlarının analizi isə regionlar arasındakı tranzit səfərlərinin payını təxmini qiymətləndirməyə şərait yaradır.

Son illər bəzi regionlarda yoldan ötən avtomobillərin bütün sutka ərzində avtomatik qeydini aparmaq üçün videokameralar quraşdırılır. Avtomobillərin hərəkət şəraitini xarakterizə edən bu informasiyalar avtomobillərin növü və parametrləri göstərilməklə kompüterə ötürülür.

Hərəkətin sürətini hesablamaq üçün yolun ayrı-ayrı sahələrində, yol kəsişmələrinin başlanğıcında, körpülərə keçidlərdə və yaxud körpülərin özündə nəqliyyat axınlarının xronometrajını aparırlar.

Xronometrajın nəticələri və səyyar laboratoriyaların köməyi ilə aparılan tədqiqatlar yolun faktiki ötürücülük qabiliyyətini müəyyənlədirməyə, eləcə də nəqliyyat axınlarının keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərini öyrənməyə imkan verir.

Ümumi istifadədə olan nəqliyyatda sənişin axınlarının tədqiq edilməsində məqsəd, hər şeydən əvvəl dayanacaqlarda minən və düşən sənişinlərin sayı, eləcə də ictimai nəqliyyatın doluluğu haqqında məlumat toplamaqdır. Sənişinlərin başlanğıc və son məntəqələr arasındakı əlaqələr üzrə paylanmasını sənişin axınlarının uçotunun talon metodu ilə qiymətləndirmək olar.

Anketləşdirmənin köməyi ilə tədqiq edilən məsələlərin spektri çox genişdir. Onların elə də tam olmayan siyahısı aşağıda verilmişdir:

- anketləşdirməyə cəlb olunan sənişinlərin səfərlərinin növləri və tezliyi (mədəni – məişət, işləmək, işgüzar, təhsil və s. məqsədlə səfərlər);
- əgər varsa, şəxsi avtomobildən istifadə rejimi;
- yola düşmə və son mənzil məntəqələri;
- səfərin marşrutları;
- istifadə olunan sənişin nəqliyyatının növləri və nəqliyyat vasitəsinə dəyişmələrin sayı;
- saatlar və səfərlərin sürətliliyi;
- sorğuya cəlb olunanın daha sürətli və ya daha komfortlu səfərə görə ödəməyə hazır olduğu vəsaitin miqdarı (səfərlərin müxtəlif növlərinin hipotetik seçimi təklif olunur).

Anketləşdirmə metodunun çatışmazlı, belə tədqiqatların həyata keçirilməsinin böyük zəhmət tələb etməsinə baxmayaraq, nisbətən kiçik statistik seçimə əsaslanması ilə bağlıdır.

Sənişin və yük axınlarının paylanmasının günlər, həftələr və aylar üzrə qeyri-bərabərliyi haqqında əlavə informasiya nəqliyyat müəssisələrinin sənişin və yük daşımalarından əldə etdikləri mədaxilin miqdarının dəyişməsinin analizi əsasında alınə bilər.

Yeni yol obyektinin ən sərfəli yerləşdirilməsinin variantı seçimi. Yolun və ya körpü keçidinin istiqamətinin seçilməsi gələcək tikintinin texniki-iqtisadi xarakteristikasını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Yeni tikintinin yerinin seçimi ilkin olaraq mövcud arxiv sənədləri, kartoqrafik, mühəndis-geoloji, hidroloji və sair materiallar əsasında aparılır. Həm də bu zaman aşağıdakı göstəricilər rəhbər tutulur: yeni yolun uzunluğu, tikintinin nəzərdə tutulan yerinə nəqliyyat şəbəkələrinin və əlverişli yanaşma yollarının olması.

Bir çox hallarda çaylarla texniki variantları hər bir kəsişmə üzrə tikintinin ehtimal edilən qiyməti göz önündə tutulmaqla nəzərdən keçirilir. Belə yanaşma zamanı obyektin istismara verilməsindən sonra ortaya çıxan şərait diqqətə alınmır. Bununla yanaşı, tikintinin ehtimal edilən zonalarının daha dəqiq seçimi müfəssəl texniki axtarışların başlanmasına qədər axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparılmasına lüzumsuz məsrəflərdən qaçmağa imkan yaradır.

Avtomobil yolları şəbəkəsinin inkişafının optimallaşdırılmasının çoxlu sayda modelinin işlənilib hazırlanmasına baxmayaraq, yeni nəqliyyat obyektlərinin optimal yerləşim yerlərinin

müəyyənləşdirilməsi olduqca mürəkkəb işdir. Eyni zamanda, yol xidməti istifadəçilərinin (sürücülərin, avtomobil sahiblərinin) davranışlarını təsvir edən yanaşmaların vahid modeldə birləşdirilməsi, eləcə də ictimai təmiz faydanın maksimumlaşdırılması və yolların perspektiv inkişafını müəyyənləşdirən normativ yanaşma problemləri də sonunadək həll olunmamış qalır. Başqa bir problem isə bahalıqlına görə müvafiq proqramın məhsullarının iqtisadçı-praktiklərin çoxu üçün əlçatan olmaması və belə sistemlərin müstəqil şəkildə işlənilib hazırlanmasının çətinliyidir. Aşağıda nəqliyyat obyektlərinin optimal yerləşim yerinin seçimi məsələsinin həllinin sadələşdirilmiş metodları verilmişdir.

X kimi ifadə etdiyimiz həndəsi düz xəttin üzərində yerləşən yeni yol obyektinin mövqeyini aşağıdakı düsturla (Болдаков Е.В., Федотов Г.А., Перевозников Б.Ф. и др. *Технико-экономическое обоснование при проектировании автомобильных дорог и мостовых переходов: справочное пособие*. – М.: Транспорт, 1981) müəyyənləşdirmək olar:

$$\eta = \sum_P \frac{Q_P i_P}{Q_S} [3, s. 183]$$

burada η – axtarılan nöqtənin optimal mövqeyindən X düzxətti üzərindəki verilmiş m nöqtəsinə qədər olan məsafə (nöqtənin seçimi qərara təsir etmir);

i_P – m nöqtəsindən korrespondensiyaların başlanğıc və son məntəqələrini birləşdirən X düz xəttinin kəsişməsinə qədər olan məsafə;

Q_P – p korrespondensiyalarının məntəqəli arasındakı yük və ya sənişin daşımalarının həcmi;

Q_S – X düzxətti ilə kəsişən korrespondensiyalar arasındakı daşmaların ümumi həcmidir.

Düstur əsasında yeni tikintinin mümkün zonalarını müəyyənləşdirib alternativ layihələrdən ən yaxşısını seçmək lazımdır. Beləliklə, yeni tikintinin i variantı seçilir ki, buna görə də yük və ya sənişin dövriyyəsinin bir investisiya vahidinə azaldılması özünün maksimum həddinə çatır.

Tikinti materialların hazırlayan karxanalardan avtomobil yolu tikintisi sahəsinə qədər olan məsafə. Bu halda avtomobil yollarının tikintisində tətbiq olunan və özünün yüksək möhkəmliyi, eləcə də iqtisadi əlverişliliyi ilə fərqlənən tikinti materiallarının hazırlanması ilə məşğul olan karxanalar seçilir. Ona görə də, avtomobil yollarının tikintisində Azərbaycan Respublikasının karxanalarında çıxarılan əhəngdaşı materiallarından istifadə edən “AzVirt” MMC-nin təcrübəsindən bəhrələnməyə ehtiyac yaranır.

Yol-tikinti texnikasına tələbat. Görüləcək işlərin ümumi həcmindən asılı olaraq yol-tikinti texnikasına: buldozer, şreder, vərdənə, frezer, asfaltdöşəyən, yük maşınları və sair kimi lazımi texnikaya tələbin haqq-hesabının aparılmasına zərurət yaranır.

Layihələndirilən avtomobil yolunda hərəkətin 20 illik perspektiv intensivliyinin hesabı. Tədqiqatın ilkin mərhələlərində layihələndirmənin çoxvariantlılıq prinsipini geniş tətbiq etmək lazımdır. Belə olan halda bir çox fərdi layihə qərarları içərisindən ən yaxşı kompleks layihənin seçilməsi prosesi alternativ qaydada aparılır. Həm də bu zaman şəbəkənin inkişafının elə variantları nəzərdən keçirilməlidir ki, onlar reallaşdırılmaq üçün tövsiyə edilə bilsin. Hərəkətin perspektiv intensivliyinin hesablamaları əsasında layihələndirilən yolun əsas texniki parametrlərini (hərəkət zolaqlarının sayını, kənarların enini, torpaq yatağının enini və s.) müəyyənləşdirən kateqoriya haqqında məsələ həll olunmalıdır. Kəmiyyət qiymətləndirilməsi çətin olan xarakteristikaların (məsələn, yeni tikintinin memarlıq işinin, ərəzi landşaftı ilə uyumluluğun) qiymətləndirməsini də aparmaq olar. Bunun üçün çəkilər metodundan istifadə

etmək olar. Belə olan halda, əhəmiyyət kəsb edən amillərin hər birinə müəyyən çəki qiyməti verilir. Məsələn, 1-dən 10-dək, yaxud da 0,1-dən 1-dək. Hər bir amilin qiyməti ekspert dəyərləndirmələri metodu ilə müəyyənləşdirilir.

İnvestisiyaların xalq təsərrüfatı üçün iqtisadi effektivliyinin müəyyənləşdirilməsi.

Bu bölmədə layihələrin nəqliyyat xarakteristikalarının artıq yerinə yetirilmiş analizləri əsasında seçilmiş variantlar nəzərdən keçirilir. İctimai səmərəliliyin göstəriciləri hesablanır, risklərin və qeyri-müəyyənliklərin uçuotu aparılır.

Nəticələr. Avtomobil yollarının tikintisinə investisiya qoyuluşunun iqtisadi əsaslılığının müəyyənləşdirilməsi üçün müəllif tərəfindən işlənib hazırlanmış bütün tövsiyələr üzrə nəticələr çıxarılır, eləcə də avtomobil yollarının layihələndirilməsi və tikintisinin texniki-iqtisadi investisiya xarakteristikası verilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Абукива Н.А., Васильев В.Д., Зенкина И.В. Использование механизма, оптимизации структуры капитала и управления экономической устойчивостью финансового комплекса. СПб: Издательство СПбГУЭФ, 2001.
2. Александров В.Т. Ценообразование в строительстве. СПб: Питер 2001.
3. Авсеенко А.А., Петров Ю.Н., Цыганков В.И. Экономика, планирование и управление в дорожном хозяйстве. М., Центрортруд Минавтодора РСФСР, 1990.
4. Алиев А.М. Регенерация асфальтобетона. Азербайджанское государственное издательство. Баку, 1985, 275 с.
5. Алиев А.М. Регенерация асфальтобетона / Дороги Содружества Независимых Государств, №5, 2011, с.75.

*Bəndəliyeva G.Ş. dissertant
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

X Ü L A S Ə

**AVTOMOBİL YOLLARININ LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TİKİNTİSİNDƏ
ƏHƏNGDAŞI MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ OLUNMASININ
TEXNİKİ-İQTİSADI VƏ İNVESTİSİYA XARAKTERİSTİKASI**

Məqalədə avtomobil nəqliyyatının maddi istehsal sferasında əmək proseslərinin xüsusi xarakteri və istehsal məhsulunun spesifik forması ilə fərqlənən bir sahə olduğundan bəhs edilir. eyni zaman avtomobil nəqliyyatının səmərəli inkişafının təmin olunmasında yol tikintisinin rolundan danışılır. Respublikamızda istifadə olunan avtomobil yollarının nəqliyyat vəsaitlərinin daim artmaqda olan tələbatını ödəmədiyi üçün onların texniki cəhətdən təminləşdirilməsi tələb olunur. Məqalədə avtomobil yollarının tikintisi zamanı layihələndirmə, inşaat materiallarının seçilməsi və ən müasir texnologiyaların tətbiqi məsələsinin elmi cəhətdən əsaslandırılmasına geniş yer verilmişdir. Elmi-texniki baxımdan yerli tikinti materiallarını və onların mənbələrinin inşaat yerlərinə yaxınlıqda yerləşdiyi halda istifadə olunması daha sərfəlidir. Bu da nəqliyyat xərclərini aşağı düşürür. Keyfiyyətin yüksəldilməsi və yol tikintisinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması məqalənin yazılmasının əsas məqsədidir.

*Бандалиева Г.Ш. дис.
Азербайджан Архитектурно-Строительный Университет*

Р Е З Ю М Е

ТЕХНИКО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И ИНВЕСТИЦИОННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИЗВЕСТНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ПРОЕКТИРОВАНИИ И СТРОИТЕЛЬСТВО АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ

В статье указывается, что автомобильный транспорт является отраслью, отличающейся особым характером трудовых процессов в сфере материального производства и специфической формой производственного продукта.

В то же время говорится о роли дорожного строительства в обеспечении эффективного развития автомобильного транспорта. Так как автомобильные дороги, используемые в республике, не удовлетворяют непрерывно растущим потребностям в транспортных средствах, требуется их техническое усовершенствование.

В статье уделено особое внимание научному обоснованию вопросов планирования, выбора строительных материалов и применения самых современных технологий при строительстве автомобильных дорог.

Показано, что экономически более выгодно использование местных материалов и их источников при их близком расположении к строительным площадкам. При этом уменьшаются транспортные расходы.

*Bandalieva G.Sh. candidate for a degree
Azerbaijan Architecture and Construction University*

S U M M A R Y

RESTRUCTURE OF THE PROJECTS OF HIGHWAYS AND TECHNICAL- ECONOMICAL AND INVESTMENT CHARACTERISTICS OF THE USE OF LIMESTONE MATERIALS IN THE CONSTRUCTION

In the paper, it is underlined that an automobile transport is the branch different with special character of work flows in material production sphere and the specific form of an operation product.

At the same time, it is told about a role of road building in maintenance of effective development of automobile transport. As the automobile roads used in republic do not satisfy to continuously growing requirements for vehicles, their technical improvement is required.

In the paper particular attention is given to a scientific validation of problems of planning, choice of building materials and applications of the advanced technologies at building of automobile roads.

It is shown, that use of local materials and their sources is economically more favourable at their close arrangement to building sites. A cost of transportation thus decreases.

*Sadiqov R.F. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT-331.103

STRATEJİ İDARƏETMƏDƏ İNSAN KAPİTALI ƏSAS AMİL KİMİ

Açar sözlər: təşkilat, idarəetmə, kollektiv, sosial qrup, kadr, heyət, strategiya, taktika, inkişaf, qərar.

Ключевые слова: организация, управление, коллектив, социальная группа, кадр, персонал, стратегия, тактика, развития, решение.

Key words: organization, management, collective, social group, specialist, personal, strategy, tactics, development, decision.

İdarəetmə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün maddi əmək və maliyyə resurslarını səfərbər etməklə onları nəticəyə istiqamətləndirir. İdarəetmə kollektivdə çalışan əmək resurslarının potensialının vahid məqsədə nail olunmasına sərf edilməsini təmin edir.

İdarəetmənin məqsədi uzunmüddətli xarakter daşıyarsa və yaxın olmayan gələcəkdə inkişafa yönəlsə bu zaman o strateji məzmun daşıyır. Həmin məqsədə nail olmasını təmin edən iqtisadi münasibətlər sistemi strateji idarəetmə sistemi kimi özünü büruzə verir. Belə olan halda idarəetmənin məqsədləri strateji məqsədlər hesab edilir. Strateji idarəetmənin məqsədi maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə etməklə gələcəkdə inkişafa nail olunmasından ibarətdir. Bu inkişaf dinamik olmalı və təşkilatın bütün yarım sistemlərinin perspektivlərini özündə əks etdirməlidir.

Strateji idarəetmənin alt sistemlərindən biri də heyətin strateji idarə edilməsidir. Bu cür idarəetmə təşkilatda heyətin formalaşdırılması, inkişafı və gələcək perspektivləri ilə bağlıdır. Bu nöqtəyi nəzərdən hər bir təşkilat əmək bölgüsünün həyata keçirilməsi, idarəetmə aparatının yaradılması, təşkilati quruluşun formalaşdırılması məsələlərinə strateji aspektdən yanaşmalıdır.

Heyətin strategiyası təşkilatda uzunmüddətli qərarların qəbul olunmasına sosial aspektdən yanaşılmasını tələb edir. Bu cür qərarlar insan amilini önə çəkir və onun inkişafının aralıq mərhələlərini (taktiki mərhələlərini) özündə birləşdirir. Heyətin strategiyasına dair qəbul edilmiş qərarlar insan iradəsinin məhsulu olmaqla insan fəaliyyətinin təşkilinə, həyata keçirilməsinə və nəticələrinə yönəlir. Strateji qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi təşkilatda rəhbərin idarəetmə bacarıqlarından ibarətdir. Rəhbər uzaq gələcəyə istiqamətlənmiş fikirlərin, idealların nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyır. Bu nöqtəyi nəzərdən həmin qərarların məhsuldarlığı və optimallıq səviyyəsi dəyərləndirilməli və onun strateji dövr üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olması bu gün müəyyən edilməlidir. Qeyd etdiyimiz proseslərin icra olunması rəhbərdə uzaqgörənlik, müdriklik və proqnoz vermək qabiliyyətinin olmasını tələb edir. Bu məsələdə rəhbərin məsuliyyəti strateji dövr üçün insan resurslarının gələcək taleyi ilə əlaqədar olduğuna görə onlar bu məsələyə ciddi yanaşmalıdırlar.

Heyətin strategiyası işçi qüvvəsinin cəlb olunmasından başlayaraq onun əmək fəaliyyətində sosial inkişafının təmin olunmasına qədər bütün mərhələləri özündə əks etdirir. İşçi qüvvəsi müəssisədə əsas hərəkətverici qüvvə hesab edilir. İnsan resursları istər idarəetmə prosesində, istərsə də əmək prosesində maddi resursları təsir vasitələrinə və hədəfə çevirməklə

məqsədyönlü fəaliyyətə nail olurlar. İşçi qüvvəsi əmək fəaliyyətində insanın fiziki və mənəvi qabiliyyətinin məcmusu kimi başa düşülür. İşçi qüvvəsi təşkilatda idarədən və idarə olunan subyektlərdən ibarətdir. Bu nöqtəyi nəzərdən onlar müəyyən məqsədə nail olmaq üçün əmək münasibətlərinə görə maddəli işçilər hesab edirlər. Maddəli işçilər fəaliyyətin şərtlərinə dair iş verənlə bağlanmış əmək müqaviləsi əsasında işləyən və bunun müqabilində əmək haqqı alan şəxslərdir. İşçilərin saxlanması çəkilən xərclər müvafiq fond əsasında formalaşan büdcə əsasında yerinə yetirilir. Bunlara maddəli işlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı birbaşa əmək haqqı, mükafat və xeyriyyə ödənişləri, qeyri-ış günlərinə görə ödəmələr, işdən çıxmağa görə ödəmələr, məzuniyyət haqları və s. aiddir. Bundan başqa maddəli işçilərlə bağlı xərclərə sosial müavinətləri, səhiyyə-tibbi xərcləri, nəqliyyat xərclərini, işçilərin təhsilə çəkilən xərcləri də aid etmək olar.

Müəssisədə çalışan işçilər kollektiv anlamında birləşir və fəaliyyət göstərirlər. İşçi heyəti fərdlərdən təşkil olunmuş və aralarında əmək, maliyyə-təsərrüfat və idarəetmə münasibətləri mövcud olan kollektivdir. Kollektiv qarşılıqlı əlaqədə olan və ictimai faydalı fəaliyyət göstərən insan birliyi. Kollektiv fərdlərdən təşkil olunmuş sosial birlikdir.

İdarəetmə fəaliyyətinin əsasını insan psixologiyası, insan qavrayışı, təfəkkürü, təxəyyülü və s. bu kimi motivləri təşkil edir. Psixologiyada kollektiv anlayışının əsasında ümumi mənafe nəminə insanların birliyi dayanır. Kollektiv özü sosial qrupdur. Qrup isə adamların elə mütəşəkkil birliyi ki, bu birliyin nəticəsində onların hər birinin fəallığı artmalıdır. Deməli, kollektiv sosial qrupun ən yüksək formasıdır. Kollektiv fərdlərin öz xassələrini saxlamaqla onların birləşməsindən yaranmış yeni xassəli vahiddir.

Kollektivin formalaşması üçün vacib olan əsas amillərdən biri sosial-psixoloji mühitdir. Kollektivin sosial-psixoloji mühitinə idarəetmə səviyyəsi, iş şəraiti, insanların qarşılıqlı münasibəti təsir göstərir.

Kollektivdə sosial-psixoloji gərginlik isə qrupda münaqişələrə gətirib çıxarır. Münaqişənin əsasında insanların qarşıdurması, fikirlərin və mövqelərin, xarakterlərin, maraqların toqquşması baş verir. Münaqişə zamanı ilk öncə həm özünümüdafiə, həm də emosional reaksiyalar yaranır. Bu mərhələdə məsələnin həllinə dair sülh yolu seçilməzsə, növbəti mərhələ münaqişəli davranış mərhələsi kimi cərəyan edir.

Kollektivin idarə olunması bir elm kimi heyətin idarə edilməsi anlamında başa düşülür. Heyətin idarə edilməsi sosial konsepsiyaya aid edilir. Heyətin idarə edilməsi insan resurslarının təşkilatda cəlb edilməsindən tutmuş, onların əmək fəaliyyətində fəallaşdırılması və işdən azad olunmasınadək bütün prosesləri özündə əks etdirir. Heyətin idarə edilməsi məqsədlərin formalaşmasını, təşkilati strukturun yaradılmasını, idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanmasını, reallaşdırılmasını, əməyin təşkilini, birgə fəaliyyətin əlaqələndirilməsini, işçilərin sosial inkişafını və s. əhatə edir.

Strateji fəaliyyətdə heyətin idarə olunmasının əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Çünki hər hansı müəssisənin məqsədlərinin uğurla həyata keçirilməsi bilavasitə insan resurslarından səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. İnsan resurslarının başqa sözlə desək, heyətin idarə olunması işi ilk öncə sənədlərin tərtib olunması və işçilərin rəsmiləşdirilməsi ilə başlayır. Heyətin idarə olunması zamanı bir sıra əsas sənədlərin tərtib edilməsi zəruridir. Təşkilati sənədlərə kollektiv müqavilə, daxili nizam-intizam qaydaları, ştat cədvəli, işçilərin xidməti təlimatları aiddir. Sərəncam sənədləri əmrələr, sərəncamlar, tapşırıqlar, göstərişlər və s. ibarətdir. Məlumat-sorğu sənədlərinə məlumatları, ərizələri, izahatları, təqdimatları, iclas protokollarını və s. aid etmək olar. Kadrların şəxsi işinə isə tərcümeyi hal, anket, əmək kitabçası, təhsil haqqında

sənəd, əmək müqaviləsi və s. aiddir. Bu cür sənədlər insan resursları ilə işlənməsinin rəsmi inzibati tərəflərini özündə əks etdirir.

Təşkilatın rəhbərləri işçilərlə idarəetmə prosesində qarşılıqlı münasibətdə, kommunikasiyada olmalı, onlarla diskussiyalar aparmalı, məsələləri müzakirə etmək üçün görüşlər keçirməlidirlər. Bu cür diskussiyalar təkbətək söhbətlər, təlimatı və sərəncamverici sənədlər, iclas, müşavirələr və yığıncaqlar, elanlar vasitəsilə aparıla bilər. Hətta rəhbərlər işçilərlə birtərəfli qaydada münasibətdə olmaq, onların fikirləri, rəyləri, iradları, şikayətləri barədə məlumat almaq üçün təkliflər, şikayətlər, rəylər kitabı və ya qutusundan da istifadə edirlər ki, bu da təşkilatda demokratik prinsiplərin təcəssümü kimi özünü göstərir.

Bu cür əlaqələr və rəsmiləşdirmə işləri insan resurslarının idarə edilməsi fəaliyyəti ilə əlaqədar funksiya və vəzifələrin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi və bu prosesdə insan amilinin bir subyekt kimi nəzərə alınması heyətin idarə edilməsinin funksiyaları ilə yerinə yetirilir. Bildiyimiz kimi, heyətin idarə olunmasının funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Heyətin planlaşdırılması. Planlaşdırma ümumi idarəetmə fəaliyyətində olduğu kimi ilkin funksiya olaraq, heyətin idarə edilməsində ehtiyac duyulan işçilərin müvafiq (sayı, tərkibi, sosial mənzəyi, təhsili, peşəsi, ixtisası və s.) göstəricilər üzrə planlaşdırılmasından ibarətdir.

2. İşçi heyətinin uçotunun aparılması. Bu funksiya ilk öncə nəzarət prosesi ilə əlaqədardır. Uçota alma müəssisədə çalışan işçilərin müəyyən göstəricilər üzrə (soy adı, insialı, cinsi, yaşı, yaşayış yeri, təhsili, ixtisası, iş təcrübəsi, vəzifəsi və s.) uçota alınması ilə əlaqədardır.

3. İşçi heyətinin axtarılması və seçilməsi. Bura vakant iş yerləri üçün elanların verilməsi, bu məqsədlə məşğulluq idarələrinə və işə düzəltmə məntəqələrinə müraciət olunması, əmək yarmarkalarında iştirak etmək və s. tədbirlər aid edilə bilər. İşçi heyətinin seçimi axtarış funksiyası ilə sıx əlaqədərdir. Çünki, axtarışın nəticələrinə görə, nə qədər çox alternativ subyekt cəlb olunarsa, seçim imkanları daha da genişlənər. Yəni, müəssisə rəhbərləri namizədlər içərisindən ən yüksək göstəriciyə malik olanını seçmək imkanı əldə edərlər. Seçim funksiyası zamanı isə anket, müsabiqə, müsahibə, müşahidə üsullarından geniş istifadə olunur. Heyətin seçimi bir neçə mərhələdə də aparıla bilər. Həmin mərhələlər yuxarıda qeyd olunan üsulların mərhələli tətbiqindən ibarət təşkil oluna bilər.

4. İşçi heyətinin sosial inkişafı. Bu funksiya heyətin sosial inkişafı ilə əlaqədar olub, onun əmək fəaliyyətində inkişafına, əməyinin nəticələrinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu məqsədlə işçilərə treninqlərin, ixtisasartırma kurslarının, seminarların keçirilməsi, qiyabi və gecə təhsil formasında onların təhsillərinin artırılması nəzərdə tutulur. Bundan başqa heyətin inkişafının digər tərkib hissəsi xidməti peşə irəliləmələrinin planlaşdırılmasıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, idarəetmənin əsasında insan psixologiyası dayanır. Deməli, bu məsələnin həllində psixoloji motivlər böyük rol oynayır. Psixoloji motivlər təkcə hərəkətin və fəaliyyətin başlanmasında və həyata keçirilməsində rol oynamır. Motiv, həmçinin fəaliyyətin aktivləşməsində və sürətləndirilməsində də əhəmiyyət kəsb edir. Psixoloji motivlər hərəkətverici qüvvə kimi insanın xaricində və daxilində olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, daxili psixoloji motivlər insanın daxilində mövcud olur. Bu cür motivlər insanın daxili imkanları və potensialını təşkil edir. Çünki idarəetmənin əsas şərtlərindən biri də, işçinin daxili potensialını təşkilatın məqsədləri nəminə səfərbər etmək və ondan səmərəli istifadə etməkdir. Fərdin psixologiyasını öyrənmək ona fərdi yanaşmanın təzahürüdür. Lakin kollektivə bu cür yanaşma isə onun psixologiyasını öyrənmək və davranışların müəyyən olunması ilə əlaqədardır.

Kollektiv psixologiya kollektivin idarəetmə fəaliyyətində peşə keyfiyyətini, sosial münasibətləri, işgüzar münasibətləri, idarəetmə münasibətlərini formalaşdırır və onları tənzimləyir. Bu cür amillərin öyrənilməsi və idarəetmə prosesində tənzimlənməsi rəhbərin peşə keyfiyyətinə dəlalət edir. Bu məqsədlə rəhbərlər psixologiya, idarəetmə psixologiyası, məntiq elmlərinin bu sahəyə aid olan nəzəri biliklərini praktikada tətbiq etməyə məcburdurlar. Daxili psixoloji amillərə aşağıdakıları aid etmək olar.

Xarakter, səylər, maraqlar, cəhd, qətiyyət, təşəbbüskarlıq, diqqətlilik, həssaslıq və s. Bu cür amillər isə öz mənsəyini duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül kimi psixi proseslərdən götürür.

Xarakter insanın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən biri kimi ailədə, əmək kollektivində, cəmiyyətdə formalaşır və davranışın təsir vasitəsinə çevrilir. Xarakter insanda özünü davamlı formada büruzə verir. Xarakterik əlamətlər 4 cür təsnifləşdirilir:

1. Kollektivə və insanlara münasibəti ifadə edən xarakterik əlamətlər (kollektivçilik, humanistlik, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, sədaqətlilik, səmimilik, diqqətlilik, sadəlik, nəzakətlik, ədalətlik).

2. Əməyə münasibəti ifadə edən xarakterik əlamətlər (əməksevərlik, işgüzarlıq, məsuliyyətlilik).

3. İnsanın özünə münasibətini ifadə edən xarakterik əlamətləri (təvazökarlıq və ya şöhrətpərəstlik).

4. Əşyalara münasibəti ifadə edən xarakterik əlamətlər (səliqəlilik, ehtiyatlılıq, qayğıkeşlik və s.).

Psixoloji amillər qeyd etdiyimiz kimi, xarici motivlər kimi də özünü büruzə verir. Düzdür xarici motivlərin mənbəyi müəssisənin rəhbərliyi, müştərilər, tərəfdaşlar, sifarişçilər hesab olunurlar. Lakin həmin təsir mənbələri fərdin və ya kollektivin psixologiyasının formalaşmasında və tənzimlənməsində iştirak edə bilirlər. Xarici motivlərin köməyi ilə motivləşmənin iki üsulu fərqləndirilir.

Qamçı və qoğal üsulu.

Hər iki üsul insan psixologiyasına təsir etməyə qadirdir. Bu üsullar iqtisadi həvəsləndirmə, inzibatçılıq və sosial-psixoloji üsullar sistemi kimi təbliğ olunur. Qoğal üsulu işçiyə əmək fəaliyyətində həvəsləndirici təsir göstərir. Qamçı üsulu isə əsasən inzibati xarakter daşıyır. Lakin bu məsələyə psixoloji aspektdən baxmaq hər iki üsulun insan psixologiyasına nə dərəcədə təsirini, onun psixoloji halət və vəziyyətlərindəki dəyişikliklərin səviyyəsini müəyyən edir. İdarəetmə psixologiyası idarəetmənin insan amilinin əsas faktorlarından biridir. İdarəetmə psixologiyası insanlar arasında idarəetmə münasibətlərində sosial fəlsəfənin özünün hədəfinə çevrilir. İdarəetmə psixologiyası əsasən bir sıra psixoloji məsələləri özündə əks etdirir:

- rəhbərliyin iş üslubunu;
- onun sosial-psixoloji cəhətlərini;
- sosial-psixoloji mühiti;
- liderlik və rəhbərlik davranışları;
- qrup və kollektiv psixologiyasının nəzərə alınması;
- idarəetmə münasibətlərinin formalaşdırılması;
- sosial münasibətlərin formalaşdırılması və idarə edilməsi;
- idarəetmədə motivləşdirmə;
- təşkilatda münafişənin psixoloji metodla həlli və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, idarəetmədə insan amili sosial-psixoloji iqlimin formalaşdırılması və idarə edilməsi üçün əsas və vacib amil hesab edilir. Bu cür iqlim rəhbərlərin kollektivlə davranışı, onun ədalətli qərarları, bacarığı, kollektivdə müstəqil fikrin formalaşdırılması, işçilər arasında səmimi, mehriban münasibətin yaradılmasını özündə birləşdirir. Əmək kollektivində sosial-psixoloji iqlim ilk öncə rəhbərliyin idarəetmə üslubundan, onun tətbiq etdiyi metodlardan və qoyduğu qaydalardan asılıdır. Əgər sosial-psixoloji iqlimdə mənfi hallar baş verirsə bu zaman problemin kökünü idarəetmə quruluşunda axtarmaq lazımdır.

Lakin problemli vəziyyət təkcə idarəetmə quruluşunun səmərəsizliyi nəticəsində hasil olmur. Bu cür problemlərin baş verməsində kollektiv və fərd anlayışı da müzakirə predmetinə çevrilə bilər. Bu cür problem subyektlərinin hədəfə alınması, onların araşdırılması, təhlil edilməsi yenə də rəhbərliyin peşəkar və bacarıq keyfiyyətlərindən asılıdır. Demək problemin baş verməsində səbəbkar təbəçilikdə olanlar hesab edilsə belə, problemin həllinə dair məsuliyyəti rəhbər daşıyır. Problemlərin həlli nəticəsiz qalarsa təşkilatda münaqişələrin baş verməsi qaçılmazdır. Bu cür münaqişələr isə idarəetmə fəaliyyətinin nəticələrini, daha doğru desək qarşıya qoyulan strateji məqsədlərə, perspektivlərə nail olunmasını şübhə altına alır.

Dediklərimizdən belə nəticə hasil olur ki, idarəetmə fəaliyyəti sosial fəlsəfəyə aid olmaqla onun mənşəyində insan psixologiyası dayanır. Bu anlam idarəetmə fəaliyyətində, idarəetmə prosesində insan amilinin rolunu önə çıxarır. İnsan amili bu prosesin mənşəyində dayansa da, nəticədə hədəfə çevrilir. Çünki idarəetmə münasibətləri idarəedən və idarəolunan sistemlər arasında münasibətlərdən ibarətdir ki, bu münasibətlərin hər iki tərəfində insan faktoru dayanır. Deməli, idarəetmə fəaliyyəti və bundan irəli gələn hadisələr, proseslər tədqiq olunarkən insan amili əsas faktor kimi qəbul edilir, digər amillərin formalaşmasında və inkişafında iştirak edir.

*Sadiqov R.F. i.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

STRATEJİ İDARƏETMƏDƏ İNSAN KAPİTALI ƏSAS AMİL KİMİ

İnsan resurslarının idarə edilməsi idarəetmə psixologiyasına əsaslanır. İnkişaf etmiş qrupun ən yüksək forması əmək kollektividir. Əmək kollektivi fərdlərin öz xassələrini saxlamaqla birləşməsindən yaranmış yeni xassəli vahiddir.

İdarəetmənin məqsədinə nail olmasında insan resursları əsas rola malikdir. Məhsul istehsalının həcmi, strukturu, keyfiyyəti və müəssisənin inkişafı ilk növbədə bütün maddi resursları hərəkətə gətirən əmək resurslarının ixtisasının səviyyəsindən, peşə bacarığı və vərdislərindən, onların fəaliyyətinin elmi təşkili və idarə edilməsindən asılıdır. Çünki, hər hansı müəssisənin məqsədlərinin uğurla həyata keçirilməsi daha çox insan ehtiyatlarından optimal və məhsuldar istifadə olunmasından asılıdır.

Kollektivin idarə edilməsi kollektiv psixologiyaya əsasən həyata keçirilir. Əmək kollektivin bir məqsəd naminə birləşməsi və çalışması idarəetmədə rəhbərin qarşısında duran əsas prioritet vəzifələrdən biridir. Çünki, onlar illərlə bir yerdə işləyir, bir-birilərini anlamağa başlayır, hərəkətlərini uzlaşdırır, işlərində özünəməxsus ahəng yaranır və yaxud da əksinə.

*Садыгов Р.Ф. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ УПРАВЛЕНИИ

Управление человеческими ресурсами основывается на психологию управления. Самой высшей формой развитой группы является трудовой коллектив. Трудовой коллектив это единица с новым качеством, образованная из объединения индивидумов с условием сохранения своих особенностей.

Трудовые ресурсы являются самой важной составной частью производственных ресурсов. Объем, структура, качество производства продукта и развитие предприятия зависит, в первую очередь, от уровня трудовых ресурсов, приводящих в движение все материальные ресурсы, от профессиональных способностей и навыков людей, от научной организации и управления их деятельности. Это связано с тем, что успешное осуществление целей каждого предприятия непосредственно зависит от оптимального и продуктивного использования человеческих резервов.

Управления коллективом осуществляется на основе коллективной психологии. Объединение и работа трудового коллектива во имя одной цели является одной из приоритетных задач, стоящих перед руководством. Потому что они годами работают вместе, начинают понимать друг-друга, образуют своеобразную гармонию или наоборот.

*Sadiqov R.F. Ph. d. in econ.
Baku Biziness University*

S U M M A R Y

HUMAN CAPITAL IN THE STRATEGIC MANAGEMENT AS THE MAJOR FACTOR

Management of human resources based on psychology of management. The highest form of the developed group is labour collective. Labour collective is a unit with new characteristic features derived from the unity of individuals preserving their properties.

Labour resources are the main part of production resources. The productive capacity, structure, quality and the development of the institution first depend on the qualification level of labour resources that set the material resources in motion, their professional skills and abilities and the scientific arrangement and management of their activity. Because the successful realization of goals of any enterprise directly depends on the optimal and fruitful use of human resources.

The unity and work of the labour collective for one goal is one of the priority duties of the manager. Because they work together for years, begin to understand each other, adapt to each other's actions, they have a typical harmony in their work and vice versa.

**BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİNİN “AUDİT” JURNALINDA
DƏRC OLUNMAQ ÜÇÜN NƏŞRƏ TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
HAZIRLANMASI QAYDALARI**

Jurnala aid məqalələrin aşağıdakı ardıcılıqla – nəzəri, təcrübi hissələri və nəticələri əhatə etməklə tərtib olunması zəruridir:

1. Məqalələr 2 nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantında təqdim edilməlidir.
2. 2-ci nüsxənin sonunda müəllif imza etməli, iş yeri, ünvanı və telefon nömrələrini göstərməlidir.
3. Məqalələr təmiz, çap edilmiş halda qəbul olunur.
4. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.
5. Müəlliflərin təqdim etdiyi məqalədə vərəqin sol tərəfindən 2,5 sm, sağ tərəfindən 1,5 sm, aşağıdan 2,5 sm və yuxarıdan isə 3 sm boş yer saxlanmaqla çap olunaraq təhvil verilməlidir.
6. Məqalə və nəşr materialları hər bir vərəqdə 27-30 sətir, hər bir sətirdə 60-65 çap işarəsi olmaqla təqdim edilməlidir.
7. Həmin vərəqin baş tərəfində solda məqalənin mətninə uyğun UOT (УОТ) nömrəsi yazılmalı, sağda müəllifin soyadı, işlədiyi müəssisənin adı, ortadan altda isə məqalənin adı böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məqalənin adı yığcam olmaqla məzmununu əhatə etməlidir.
8. Məqalənin çap olunmasının mümkünlüyü barədə müəllif məqalə ilə birlikdə iş yerindən mütəxəssis rəyi və protokoldan çıxarış təqdim etməlidir. Sonra isə məqalə jurnalın redaksiya heyətinin üzvlərindən birinə rəyə verilməlidir.
9. Jurnalın bir nömrəsində bir müəllif 1 məqalə, akademik və müxbir üzvləri isə 2 məqalə dərc edə bilər. Jurnalda Azərbaycan, rus və ingilis dilində məqalələr çap edilir.
10. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa 2 dildə də məqalənin xülasəsi verilməlidir.
11. Xülasələrdə müəllifin (müəlliflərin) gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, tətbiqinin əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin (müəlliflərin) tam adı göstərilməlidir.
12. Məqalənin mətninin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnə ədəbiyyat materiallarına istinad düz mötərizədə göstərilir.
13. Cədvəllər və şəkillər adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilir. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.
14. Təqdim olunan məqalənin həcmi A4 formatında 8-10 səhifədən çox olmamalıdır. Məqalənin mətni Times New Roman - 12 şrifti ilə (məsələn: Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası) 1 intervalla yazılmış diskdə də təqdim olunmalıdır.
15. Məqalə rəydən alındıqdan sonra redaksiya heyətində müzakirə edilir və məqalənin dərc olunub - olunmaması barədə müəllifə xəbər verilir.
16. Məqalə müəllifə düzəliş üçün geri qaytarıldıqda müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra köhnə mətnlə birlikdə redaksiyaya qaytarılır.
17. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işləməyə göndərildiyi və çap olunma tarixi sonda göstərilməlidir.
18. “Audit” jurnalı təsərrüfat hesablı olmaqla özünü maliyyələşdirmə prinsipi ilə ildə 4 dəfə (rübə bir dəfə) nəşr edilir. Müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

Kompüter operatoru: MƏMMƏDOVA V.X.

Texniki redaktor: SEYİDOV M.Ə.

Korrektor: İSGƏNDƏROVA A.V

Kompüter tərtibatçısı: ƏMRULLAYEVA H.C.

Yığılmağa verilib: 07.11.2013

Çapa imzalanıb: 03.12.2013

Kağız formatı: A3

Tirajı: 1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.